

Tóth Loretta

Hogyan szórakoztat az udvariatlanság? Az offenzív viselkedés megjelenése a Magyar Televízió kvízműsorában

1. Bevezetés

Pragmatikai kompetenciájuk révén az egyének képesek a szándékaikat tükröző és a beszédszituációnak megfelelő nyelvi formák kiválasztására (Németh T., 2003: 224–226). Ennek részeként maguk határozzák meg, hogy udvarias viselkedést tanúsítanak-e a partnerrel szemben, vagy negatív viszonyulásukat udvariatlan megnyilvánulással teszik kikövetkeztethetővé számára. Hogy megértsük az offenzív viselkedés hátterét, először célszerű röviden áttekinteni az udvariasságkutatás legmeghatározóbb elméleteit.

Az udvariasság jelensége Paul Grice ([1967] 2011) angol nyelvfilozófus társalgási maximákról alkotott elmélete nyomán került a pragmatikai érdeklődés homlokterébe. Grice a beszédpartnerek által követett, a kommunikáció hatékonyságát segítő irányelvekként definiálja maximáit, ám csak utalásszerűen szól az udvariasságról. Robin Lakoff (1973) a pragmatikai kompetencia részeként értelmezi a „Légy udvarias!” szabályt, és további almaximákkal egészíti ki a grice-i felsorolást (Nemesi, 2011: 71). Geoffrey N. Leech (1983) még kidolgozottabb rendszerben értelmezi az udvariasságot. Szerinte a kommunikátornak a maximálisan hatékony információcsere mellett „a másik fél gondolatait, érzéseit is figyelembe kell vennie”, ami magyarázat arra, hogy az emberek miért térnek el a grice-i maximáktól az udvariasság érdekében (Szili, 2007: 6). Leech maximái (tapintat, nagylelkűség, jóváhagyás stb.) tehát fontos kiegészítései a grice-i elméletnek, bár gyakori kritika velük szemben, hogy semmi sem korlátozza számuk bővítését (Szili, 2007: 7; Nemesi, 2011: 74).

Az udvariasság nyelvi stratégiáinak máig legmeghatározóbb szociopragmatikai elméletét Penelope Brown és Stephen Levinson ([1978] 2008) dolgozta ki, Erving Goffman ([1955] 2008) arculatfogalmát (*face*) állítva a középpontba. Az arculat „olyasvalami, amelybe érzelmileg befektetünk, s amely leomolhat, amelyet fenntarthatunk, javíthatunk, s amelyre állandóan figyelniünk kell az interakció során” (Brown & Levinson, [1978] 2008: 43). Bizonyos beszédaktusok, amelyeket az interakcióban részt vevő felek végrehajtanak, arculatfenyegetők lehetnek a partnerre nézve. A nyelvhasználók számos stratégiát alkalmaznak, hogy elkerüljék/mérsékeljék a beszélőpartner arculatának támadását, és ezzel megelőzzenek konfliktusos helyzeteket. Az elmélet kritikusai azonban kifogásolják az arculat browni–levinsoni fogalmának (a cselekvési szabadságnak és az énkép megóvásának) individualista jellegét, valamint hogy „az udvariasságot általános, minden nyelvre és kultúrára érvényes elvekkel határozták meg” (Szili, 2007: 13). Az elmélet azonban vitathatatlan fordulópontot jelentett, s máig az arculat fogalma „az a kapocs, amely össze tudja fűzni a szociálpszichológia és a pragmatika elméletét a nyelvi udvariasság (és talán még sok más kommunikációs jelenség) kutatásában” (Nemesi, 2011: 77).

2. Az udvariatlanság fogalma

Közelebb kerülünk az udvariatlanság fogalmához, ha először definiáljuk azokat a jelenségeket, amelyek nem tartoznak a társas viselkedés e kategóriájába. Jonathan Culpeper (2005) ilyenként említi az ugratást, hiszen – ahogy már Leech (1983) is utalt rá – ez a partnerrel való összetartozás kifejezésére szolgál (Nemesi, 2011: 73). Célszerű tehát elválasztani az „ugrató udvariatlanságot a tiszta udvariatlanságtól”, hiszen az előbbi a felszínen marad, mivel az azt megjelenítő szövegekörnyezetben nem igazságként van értelmezve (Culpeper, 2005: 37). Nem minősül udvariatlannak a Brown és Levinson (1987) által *bold on record* udvariasságnak nevezett, vagyis „mikrofonba pórén” arculatfenyegetés sem, amely csak olyan kivételes kontextusokban jelenik meg, mint például vészhelyzetben, amikor az arculatsértés esélye igen csekély (Brown & Levinson, [1978] 2008: 52; idézi: Culpeper, 2005: 37).

Culpeper (2011: 19–20) definíciók során keresztül mutatja be az udvariatlanság fogalmát. Ezek, bár többé-kevésbé eltérnek egymástól, lényegükben hasonlóan értelmezik a jelenséget. A Culpeper (2011) által idézett Derek Bousfield–Miriam Locher (2008) szerzőpáros olyan viselkedésként jellemzi az udvariatlanságot, amely arculatfenyegetőnek számít egy adott kontextusban. Culpeper egy régebbi meghatározása szerint az udvariatlanság az arculat támadására tervezett kommunikációs stratégia, amely társas konfliktushoz és diszharmóniához vezet. Egy későbbi tanulmányában ugyanő a következő meghatározást adja: udvariatlanság az, ha (1) a beszélő szándékosan arculatát támadást hajt végre, vagy (2) a hallgató szándékos arculatát támadásnak érzékel egy adott viselkedést, vagy az (1) és a (2) kombinációja (Culpeper, 2005: 38). Egy újabb definíció szerint az udvariatlanság indokolatlan és támadó jellegű, tudatos arculatfenyegető aktusokból áll (1) enyhítés nélkül olyan környezetben, ahol az enyhítés indokolt lenne, és/vagy (2) szándékos agressziót hordozva, amely az arculatfenyegetés növelésével vagy maximalizálásával valamiképpen arra irányul, hogy növelje a fellépő arculatsérülést. Végül említésre méltó még az a meghatározás, amely szerint a szóbeli udvariatlanság olyan nyelvi viselkedés, amelyet a célpont saját arculatára vagy szociális identitására nézve fenyegetőnek vél, és amely megsérti – akár szándékosan, akár nem – a megfelelő viselkedés normáit, amelyek az adott kontextusban a beszélők között fennállnak (Culpeper, 2011: 19–22).

Az említett definíciók sora nem teljes, mégis elégségesnek mondható, hogy megállapítsuk: az udvariatlanság meghatározásában fontos szerepet kap az arculat fogalma, amelynek támadása, fenyegetése vagy sértése minősül udvariatlan viselkedésnek. (Culpeper második definíciója vagy az utolsó meghatározás alapján elég, ha a célpont érzi arculatára nézve fenyegetőnek az adott viselkedést.)

Az arculat komplexitását felismerve Culpeper az udvariatlanság megértéséhez egy olyan – Helen Spencer-Oatey (2002) nevéhez fűződő – modellt alkalmaz, amely a fogalmat további két kategóriára bontja: minőségi arculatra és a szociális identitás arculatára, amelyek tulajdonságai már a Brown–Levinson-szerzőpáros ([1978] 2008) pozitív arculatról szóló meghatározásában is fellelhetők (Culpeper, 2005: 40). A minőségi arculat az eredeti megfogalmazás szerint azon alapvető igényünk, hogy mások az általunk pozitívnak vélt tulajdonságaink alapján ítéljenek meg minket, míg a szociális identitás arculata azokat az igényeinket foglalja magában, amelyek szerint elvárjuk, hogy más emberek elismerjék társas-társadalmi helyzetünket vagy szerepünket (Culpeper, 2005: 40). Ezen kategóriák segítségével könnyebben meghatározható, hogy egy udvariatlan viselkedés a célpont arculatának mely „részeit” fenyegeti az interakció során.

Bizonyos udvariatlan viselkedések esetén – amelyekre a következőkben bővebben kitérek – csupán a kontextus van a befogadó segítségére a valós szándék kikövetkeztetésében. A szarkazmus például olyan udvarias stratégiák alkalmazásával fejezi ki az udvariatlanságot, amelyek egyértelműen nem őszinték, s hogy ez a célpont számára is nyilvánvaló legyen, a mondanivalónk prozódiaja tartalmazza az implicit többletet (Culpeper, 2005: 42–43). Ha például egy ismerősünk késő este bekopog hozzánk, majd az ajtónyitást követően belép a lakásba, mielőtt még invitáltuk volna, felhívhatjuk a figyelmét illetlen viselkedésére, ha ekképp üdvözljük: A hivatkozott meghatározásokból láthatjuk, hogy az udvariatlanság definiálásában kulcsfogalomként szerepel a szándékosság is. Culpeper rávilágít, hogy bizonyos viselkedésformák sértőbbnek „tűnnek”, ha a célpont szándékos cselekvésként értelmezi azokat. Mégsem tekinthetjük az udvariatlanság alapvető komponensének, amint azt a következő példa is érzékelteti. Egy amerikai egyetem rektora próbál szóba elegyedni a mellette ülő nővel egy zenei koncert szünetében, ezért megkérdi, hogy „Mikorra várja?”, amire rövid szünet után a nő a következő választ adja: „Nem vagyok terhes” (Culpeper, 2011: 50–52). Nyilvánvaló, hogy a férfi nem sértő szándékkal próbált beszélgetést kezdeményezni, a nő viszont joggal érezheti sértőnek a férfi azon feltételezését, miszerint állapotos. A kérdés így végső soron azt a kellemetlen gondolatot sugallja a nőnek, hogy a beszédpartner túlsúlyosnak tartja.

Az elmondottak alapján e dolgozatban udvariatlanságnak tekintek minden olyan nyelvi és nem nyelvi közlést, amely az adott kontextusban sértést von maga után a viselkedés célpontjával szemben attól függetlenül, hogy az elkövető azt szándékosan hajtotta-e végre, vagy sem.

2.1. Az udvariatlanság típusai

Egy udvariatlan viselkedésnek számos megjelenési formája lehet, függően a résztvevők közötti kapcsolat távolságától, a kontextustól, de attól is, hogy az elkövető mennyire nyíltan formálja meg az udvariatlan üzenetet. Culpeper (2011) az udvariatlanság módozatainak taxonimikus elkülönítéséhez olyan osztályozási rendszert hozott létre, amelyben különbséget tesz konvencionális és nem konvencionális udvariatlansági formulák között aszerint, hogy a célzott üzenet mennyire fejezi ki impliciten az offenzív viselkedést.

Konvencionális udvariatlanságnak azt tekinti, amely explicit módon, egyértelmű viselkedésmódokban nyilvánul meg. A legtöbb szituációban azonban nem ezek fordulnak elő. A hétköznapokban jellemzőbb a nem konvencionális udvariatlanság, amikor a társalgó felek között nem egyértelmű az udvariatlan szándék, csupán bizonyos viselkedésmódok (például egy szó vagy kézmozdulat) sugallják azt. Az ilyesfajta implikációs udvariatlanságnak Culpeper (2011: 155–156) három kategóriáját különbözteti meg aszerint, hogy az implikáció milyen módon megy végbe.

1. *Formavezérelt udvariatlansági implikáció:* egy viselkedés felszíni formája vagy a szemantikai tartalma jelölve van. Ez olyan szavakkal írható le, mint például a „célozgatás”, a „sértegetés”, a „gyanúsítgatás”, a „gúnyos megjegyzés”, amely szavak jelentésköre igen tág, mégis összeköti őket az a tény, hogy kikövetkeztetésükben a prozódia és a mondanivalót kísérő gesztusok vannak segítségünkre. Ha például két idős hölgy a zsúfolt villamoson arról beszél, hogy a „mai fiatalok” nem ismerik az illetet, és „soha” nem adják át a helyüket az öregebbeknek, akkor a hölgyek mellett helyet foglaló két fiatal utas joggal érezheti úgy, hogy azok celozgatásának ők maguk váltak célpontjává, főleg akkor, ha a beszélgetést még rájuk irányuló pillantások is kísérik.

2. *Konvenció által vezérelt udvariatlansági implikáció:* eltérés van a megjósolt vagy asszociált konvencionális formula és a mutatott viselkedés egy aspektusa között. A hétköznapokban ezt olyan szavakkal illetjük, mint a szarkazmus, az ugratás, valamint a fekete vagy nyers humor. Culpeper (2011: 169–180) az udvariatlansági implikáció e fajtájának két típusát különbözteti meg:

- **Belső:** a viselkedés egy része által kivetített kontextus eltér egy másik része által kivetítettől. Elsősorban a mondanivalónkhoz társuló ironikus vagy szarkasztikus prozódia segítségével interpretálható az a többlettartalom, amely a belső eltérést eredményezi. Példa erre, amikor reggel munkába menet találkozunk egy közeli ismerősünkkel, aki a küllemünk túlhajszolt volta miatt a konvencionális köszönési formula helyett a „Pocsékul nézel ki” megnyilatkozással üdvözöl, s erre mi a „Neked is jó reggelt!” választ adjuk. Az ismerős csupán a megjelenésünkkel kapcsolatos percepcióit adja tudtunkra, a válaszukban jelenlévő konvencionális köszönési formula és az azt kísérő szarkasztikus hangnem között azonban érzékelhető az eltérés, amelyből a partner kikövetkeztetheti a mondanivalónk mögött rejlő implicit üzenetet, hogy ti. nem díjaztuk az észrevételét.
- **Külső:** egy viselkedés által kivetített kontextus eltér a valódi kontextustól. Ha például két barát vitatkozik, és a magát sértettnek érző fél úgy zárja le a konfliktust, hogy „Köszönöm, hogy cserbenhagytál ebben a nehéz helyzetben, így legalább tudom, kik a valódi barátaim”, akkor joggal feltételezhető, hogy mondanivalójának valódi üzenete nem a hálójának kinyilvánítása, hanem inkább a csalódottságának kifejezése. Itt tehát egy olyan elem zárja le az interakciót, amely külső eltérést mutat az elvárt viselkedéstől, ugyanis rendkívül valószínűtlen, hogy egy konfliktusos interakciót az udvariasság eszközével akarna lezárni.

3. *Kontextus által vezérelt udvariatlansági implikáció,* amelyet elsősorban a kontextus által szankcionált elvárások irányítanak. Ennek Culpepernél szintén két típusa van:

- **Jelöletlen viselkedés:** egy jelöletlen és nem konvencionális viselkedés nem illik a kontextusba. Az implikált udvariatlanság e formája hasonlóságot mutat a – már említett – Brown–Levinson-szerzőpáros által nevezett arculatfenyegetéssel, amelyet nem tekintünk udvariatlanságnak. Azonban a kontextus által vezérelt jelöletlen viselkedés a személyek közötti kommunikációhoz egyenlőtlen hatalmi viszonyt is társít, ami lehetőséget kínál a

magasabb pozíciót birtoklónak a hatalommal való visszaélésre annak gyakorlása közben (Culpeper, 2011: 180). Effajta visszaélést tapasztalhatunk a metráluljáróban a jegyünk/bérletünk jegyellenőröknek történő felmutatása során. Ilyenkor ugyanis előfordul, hogy megállítanak, rosszabb esetben a karunkat is megfogják, majd arra kérnek bennünket, adjuk át a jegyet/bérletet azért, hogy közelebről megvizsgálhassák. Az adott kontextusban azonban ennek a kérésnek az az implicit üzenete, hogy a jegykezelő feltételezi rólunk: a jegyünk talán hamis vagy nem érvényes, vagyis csalást követünk el.

- A viselkedés hiánya: a viselkedés szándékos elmulasztásával is kifejezhetünk udvariatlanságot. Ha például egy üzleti találkozó alkalmával az üzletkötő az irodájában fogadja az együtt érkező férfi és nő tárgyalópartnerét, viszont a bemutatkozáskor csak a férfi partnernek nyújt kezét és csak vele veszi fel a szemkontaktust, akkor udvariatlanságot követ el a nővel szemben.

Culpeper (2011: 220–253) az udvariatlansági formulákon túl különbséget tesz az udvariatlanságnak teret adó események között is. Három funkcionális típust különböztet meg. Ezek közös jellemzője, hogy mindig feltételeznek egy áldozatot, akire a cselekvés irányul:

1. az *érzelmi udvariatlanság (affective impoliteness)* lehet az adott kontextusban nem normális érzelmi kitörés, de akár olyan felfokozott érzelem is (például düh), amelynek kiváltásáért a célpont tehető felelőssé;
2. a *kényszerítő udvariatlanság (coercive impoliteness)* fő jellemzője, hogy célját tekintve mindig valamilyen érték átcsoportosítására törekszik az elkövető és a célpont között az előbbi javára;
3. a *szórakoztató udvariatlanság (entertaining impoliteness)* esetében a szórakoztatás az udvariatlanság célpontjának rovására történik, s ezért mindig „kizsákmányoló”.

2.2. Az udvariatlanság mint szórakoztatás

A társadalom alapvetően elítéli az udvariatlan viselkedést, ezért annak szórakoztató funkciója látszólag ellentmond a közmegítélésnek. Culpeper (2011: 234) szerint a korábbi kutatások túl szűken értelmezték az udvariatlanság jelenségét, mivel csak a személyközi interakciókra fókuszáltak. Az udvariatlanságot azonban nemcsak a beszélőpartnernek címezhetjük, hanem az azt „véletlenül” meghalló közönségnek is. Az emberek számára ugyanis szórakoztató az identitások és a társas jogok megsértése – ahogy egykor a gladiátorjátékok jelentették a népi szórakoztatást –, amely a televíziós vetélkedőkben udvariatlanság formájában nyilvánul meg.

Az udvariatlan interakciók és a szórakoztatás közötti összefüggés világosabbá tételéhez Culpeper (2011: 234–235) ötféle örömforrást jelöl meg. Ezek azt magyarázzák, hogy a közönség számára miért vonzó a szórakoztatás azon formája, amelyben a játékosok udvariatlanság „áldozatai” lesznek:

1. *Érzelmi öröm (emotional pleasure)*: az udvariatlanság megfigyelése egyfajta éberségi állapotot hoz létre a megfigyelőben, amely élvezetes lehet. A közönség számára vonzó az a lehetőség, hogy a műsor résztvevői bármikor konfliktusos helyzet alanyai lehetnek.
2. *Esztétikai öröm (aesthetic pleasure)*: ezt a verbális kreativitás társas szempontból negatív használata eredményezi. Az udvariatlanság gyakran versengő természetű, hiszen ha valaki verbális támadás célpontjává válik, akkor ahhoz hasonló vagy erőteljesebb támadással fog reagálni, ehhez pedig kreatív elemekre van szükség.
3. *Kukkolói öröm (voyeuristic pleasure)*: amikor az emberek udvariatlanságra reagálnak, gyakran felfedik belső énjüket, ami érzelmileg kényes lehet. E kellemetlen szituációk megfigyelése kukkolói örömet okozhat (például valóságshow-k).
4. *A felsőbbrendűségből származó öröm (pleasure of being superior)*: a „felsőbbrendűségi humorelméletekre” hivatkozva Culpeper ezt az örömforrást azzal magyarázza, hogy van valamifajta önreflexív öröm abban, ha az ember olyan valakit figyelhet meg, aki nála rosszabb helyzetben van.
5. *A biztonságérzetből származó öröm (pleasure of feeling secure)*: ez az előzővel átfedésben lévő örömforrás abból ered, hogy a közönség számára szórakoztató a játékosokkal szembeni udvariatlanság, mivel a televízió előtt ülve a fenyegetettség érzése nélkül vehetnek részt azok „harcában”.

3. Az udvariatlanság megjelenése a Magyar Televízió vetélkedőiben

Az udvariatlanság szórakoztató eszközként való megjelenésének vizsgálatához a Magyar Televízió két népszerű vetélkedőjét, a *Maradj talpon!*-t (angolul: Who's Still Standing?) és a szintén külföldről vásárolt formátumon alapuló *Magyarország, szeretlek!* című kvízműsört választottam. A hétköznapenként adásba kerülő *Maradj talpon!*-nál a 2012. január 3-a és 9-e közötti öt műsrot, míg a hetente jelentkező *Magyarország, szeretlek!*-nél a 2012 januárjában sugárzott öt vasárnapi adást elemeztem.

Az MTV megújult arculattal és jelentősen átalakított műsorstruktúrával jelentkezett 2011 októberében, amelynek Rákay Philip, az m1 intendánsa szerint az az elsődleges célja, hogy a „legkereskedelmibb közszolgálati”¹ adóvá válva a csatorna visszacsalogassa a nézőket a kereskedelmi televízióktól, ezért a köztvé a korábnál jóval nagyobb hangsúlyt fektet a szórakoztató műsorokra.

3.1. A vetélkedő mint neotelevíziós jelenség

A piacorientált televíziók megjelenésével egyidejűleg létrejött egy olyan profitalapú tartalomszolgáltatás, amelynek elsődleges célja már nem az „elitkultúra” közvetítése, hanem a különböző műfajok „összemosódását” felhasználva minél szélesebb közönség elérése (Pápai, 2007: 63). Ezt a jelenséget – Umberto Eco kifejezését használva – a szakirodalom neotelevízióként emlegeti. Elsősorban a kereskedelmi televíziókra jellemző, de azok megjelenése olyan erős versenyhelyzetet eredményezett a médiapiacra, hogy a közszolgálati televíziók is elkezdtek használni a kereskedelmi média eszközeit, így ma már inkább az említett modellek keveredéséről, hibridizációjáról beszélhetünk (Jenei, 2008: 50).

A nézők érdeklődésének felkeltéséhez a populáris tartalmakkal való szórakoztatás bizonyult a legjobb eszköznek, ezért a neotévés műsorszerkesztés legfontosabb elemeivé „a látványosság, a meglepetés, a meglepetés és a »csodateremtés«” váltak. Átalakult tehát „a műsorkészítés, a műsorszerkesztés és a műsorszolgáltatás logikája, a műsorok tematikája, nyelve, valamint a fogyasztási attitűd”, s ezek ma már éppúgy jellemzik a közszolgálati médiumokat, mint a kereskedelmi csatornákat (Jenei, 2008: 50–53).

A *Maradj talpon!*-nál például az átlagos kvízműsorokra jellemző kérdésekre épített tematikát olyan show-elem is tarkítja, amely látványosabbá teszi a műsrot. A vetélkedő fő attrakciója ugyanis az, hogy ha egy versenyző nem tudja a választ egy kérdésre, s így számára véget ér a játék, akkor „megnyílik alatta a föld”, és leesik a stúdióból egy csapóajtón keresztül. Ezzel a mozzanattal a játék folyamatosan fenntartja az izgalmat, hiszen nem tudhatjuk, hogy a következő körben melyik játékos fog „eltűnni a süllyesztőben”. A másik elemzett vetélkedőben (*Magyarország, szeretlek!*) a csapatok közötti mulatságos összecsapások és a versenyzők közötti humoros párbeszéd adja a többletet, amely szórakoztatóvá teszi a műsrot.

A neotévés másik eszköze a nézők figyelmének megnyeréséhez az, hogy hozzájuk hasonló átlagembereket szerepeltet nem mindennapi helyzetekben, mint a *Maradj talpon!*-ban (a hétköznapok extrémisége), vagy épp hírességeket jelentet meg mindennapi helyzetekben, mint az a *Magyarország, szeretlek!*-ben látható (az extrémiségek hétköznapisága; lásd Pápai, 2007: 64). Egyes vélemények szerint „a tömegkultúráként kínált tartalom a magasan kvalifikált társadalmi csoportokban is utat tört magának”, és az elektronikus médiával szemben támasztott igény abba az irányba mutat, hogy feladatát tekintve „a tájékoztatás helyett inkább szórakoztasson, mégpedig úgy, hogy a szórakoztatást nem eszközként, hanem célként határozza meg” (Antal, 2011: 134). Az MTV újonnan indult szórakoztató kvízműsorai be is váltották a hozzájuk fűzött reményeket: a csatorna legnézettebb állandó műsoraivá váltak.

3.2. A tévéműsorok „intézményes kizsákmányolása”

Az intézményes kizsákmányolás (*institutional exploitation*) az eredeti megfogalmazás szerint olyan intézményekre vonatkozik – különösen a média területén –, amelyek azzal a céllal támogatnak és néznek el bizonyos cselekvéseket, hogy

1 Forrás: http://www.hirado.hu/Hirek/2011/10/01/11/ltt_a_legkereskedelmibb_kozszolgalat__uj_musorok_az.aspx (letöltés: 2012. április 1.).

megtámadják az illető arculatának egyes aspektusait vagy társas jogait, hogy másokat szórakoztassanak (Culpeper, 2011: 249). A televíziós műsorokra fókuszálva Culpeper elkülönít „hagyományos” és „kizsákmányoló” kvízműsorokat, amelyek között az a különbség, hogy míg az előbbiek hódolatban részesítik a játékosokat, az utóbbiakban inkább „megalázzák” a résztvevőket, az udvariatlanságot használva eszközként. A jelen dolgozat elemzési alapjául szolgáló két vetélkedőben a Culpeper által elkülönített „hagyományos” és „kizsákmányoló” elemek egyaránt fölfedezhetők (például „hagyományosnak” tekinthető, amikor a stúdió közönsége tapssal jutalmazza a játékost, amiért „három gyermek édesapja” – „kizsákmányoló” momentum viszont, amikor egy játékos azon furcsa szenvedélyéről hallunk, hogy reggelente öt órakor kel, csak hogy megetesse az interneten „virtuális tevéjét”). Pápai Júlia azonban John Fiske kvízshow-tipológiája alapján rávilágít arra, hogy napjainkban aligha beszélhetünk egyértelműen elkülöníthető műsorszerepekről, jellemzőbb a több kvízműsor alapkoncepcióját ötvöző műsorszerkezet (Pápai, 2007: 65).

Megkülönböztethetők aszerint is a műsorok, hogy „mennyi és milyen minőségű csevegést” biztosítanak a játékosoknak, ami megmutatja, hogy az adott vetélkedő mekkora szerepet tulajdonít a „kizsákmányolásnak” (Culpeper, 2011: 250). Culpeper csevegéskoncepciójához jól illeszkedik – a Pápai által idézett – Fiske (1990) kvízműsorok szerkezetére vonatkozó sémája, amely szerint e műsorszerepekre a „ritus-játék-ritus”-felépítés a jellemző. Vagyis először egy rituson keresztül ismerkedünk meg a játékosokkal, majd ezt követi maga a játék, amelyben az azonos eséllyel induló játékosok közül az egyik a másik fölé emelkedik (jelen esetben a kérdéspárbaj megnyerésével), végül egy újabb ritus során a nyertes átveszi a nyereményt (Fiske, 1990; idézi: Pápai, 2007: 69). Fontos elem a játékosok személyének bemutatása, „aminek köszönhetően a nézőknek több lehetősége nyílik a műsor szereplőivel való azonosulásra” (Pápai, 2007: 72). A Fiske által ritusként meghatározott időtartamok tehát egybeesnek Culpeper „csevegéseivel”, amelyekben a játékosok arculata „veszélybe kerülhet”.

3.3. A Maradj talpon! című kvízműsorban megjelenő udvariatlanság

Az elemzett műsorokban megjelenő udvariatlansági formák a műsorvezető és a kvízműsor játékosai közötti párbeszédekben érhetőek tetten. A játék szabályai a következők: a középben álló játékosnak, aki a kihívó, tíz másik játékosal kell kérdéspárbajt vívnia a főnyereményért. Az ellenfelek sorrendjét maga választhatja ki; csak annyi a megkötés, hogy ellenkező neműek kövessék egymást. A kihívónak van két úgynevezett passzolási lehetősége, vagyis két kérdést elhibázhat. Passzolás esetén a szóban forgó kérdés automatikusan átszáll a párbajra hívott játékosra, viszont ha ő sem tudja a választ, akkor a csapóján „távozva” kiesik a játékból.

3.3.1. A műsorvezető „kizsákmányoló” szerepe

Culpeper idézett könyvében elkülöníti a műsorvezető kétféle orientációját: a „támogató” és a „nem támogató” jellegűt. Ez azt fejezi ki, hogy a műsorvezető a csevegések alatt törekszik-e a játékosok „kizsákmányolására”, vagy csak arculatemelő kommentárokkal „támogatja” a versenyzőket (2011: 250). Az ő vizsgálati alapjául szolgáló vetélkedő a BBC-n sugárzott *The Weakest Link* című kvíz, amely 2000 óta ebben a kategóriában a legnézettebb műsor Angliában. Culpeper szerint a *The Weakest Link* sikerességét elsősorban a műsorvezetőnek, Anne Robinsonnak köszönheti, aki a játékosok személyes hibáit, illetve képességeit nyíltan támadó, „kizsákmányoló” modorról vált híressé (2005: 50).² A *Maradj talpon!*-ban a műsorvezető orientációját tekintve találhatunk példát mindkét típusra, míg a *Magyarország, szeretlek!*-ben a játékvezetőnek kevesebb szerep jut, viszont az egyértelműen „támogató” jellegű.

² A műsor népszerűségét jól mutatja, hogy Anne Robinson lesajnáló hangsúllyal ejtett távozásra felszólító fordulata („You are the Weakest Link, goodbye”) divatos beszédfordulattá vált az Egyesült Királyságban (Culpeper, 2005: 49). A műsor magyar adaptációja az egyik kereskedelmi csatornán Máté Krisztina vezetésével nem bizonyult sikeresnek.

3.3.2. A műsorvezető „nem támogató” jellegű orientációja

A *Maradj talpon!*-ban a játékvezető az, aki udvariatlanság áldozataivá teszi a párbajozókat. Nézzünk példákat „nem támogató” attitűdjének megnyilvánulásaira.

B játékos bemutatkozásából kiderül, hogy egy háztartási és műanyag termékeket forgalmazó cég vezetője. Ezt követően a műsorvezető B játékos foglalkozásával élcelődve visszakérdez: „Lavór, locsolókanna?” A lekicsinylő kérdésre B játékos – a műsorvezető és a nézők tudtára adva, hogy értette az élcet – a következőt válaszolja: „A lavór még csak-csak belefér, de a locsolókanna már nem.” Ekkor a műsorvezető a közönség felé fordulva „értelmezi” B játékos válaszát: „Tehát egy lavóripari úriember Felső-Gödről.” A stúdióban ülő nézők hangos nevetésben törnek ki, a műsorvezető viszont bocsánatot kér a játékostól, amiért „ennyire leegyszerűsítette” foglalkozását. Itt tehát a műsorvezető a játékos minőségi arculatát támadja: szakmája lekicsinylésével egyben személyét is leértékeli. Ehhez olyan konvenció által vezérelt udvariatlansági implikációt használ, amely belső eltérést mutat azáltal, hogy a mondanivaló tartalma és az azt kísérő valós szándék között ellentét van, amire az ártatlan érdeklődésnek feltüntetett gúnyos hangsúlyozás enged kikövetkeztetni.

A következő példában a műsorvezető megnyilvánulásának sértő volta elsősorban mondanivalójának prozódiján keresztül ragadható meg. Egy fiatal egyetemista lány bemutatkozásából kiderül, végzős hallgató politológia szakon. A harmadik kérdésnél kiesik, ugyanis nem tudja a választ a kérdésre, ki volt a legismertebb római rabszolga felkelés vezetője. Mivel megtudtuk, hogy politológiaszakos, elvárásként fogalmazódik meg, hogy ismerje a megfejtést. Szemmel láthatóan kellemetlenül érzi magát, amiért nem tudta a választ, de ezt az arculatvesztést a műsorvezető tovább mélyíti: „Politológián nem tanítanak történelmet? Tanítanak, de már az általános iskolában is tanították Spartacust!” A műsorvezető tehát nyílttá teszi a válasz nem tudásából levonható következtetést, miszerint a lány „nem túl tájékozott”. Intonációja tovább sért(het)i a lány arculatát: olyan, amilyennel a gyerekekhez szoktak szólni. Itt a játékvezető a formavezérelt udvariatlansági implikáció eszközével él: célzatosságának többlettartalma hordozza a valós üzenetet, amely a jelen esetben az, hogy a lány „buta”. Az ehhez társuló „gügyögő” hangsúly továbbá sérti a szociális identitás arculatát is, hiszen a műsorvezető nem tartja tiszteletben a lány szerepét, miszerint ő egyetemista, s nem óvodás.

A következőkben a műsorvezető „nem támogató” attitűdje a mondandó tartalma és a prozódia közötti eltérésben mutatkozik meg. A kihívó kiválasztja ellenfelét, a műsorvezető azonban B játékos bemutatkozásánál a figyelmet rögtön az öltözékére tereli: „Csillának sikerült felhívnia magára a figyelmet ebben a csodálatos, bizalomgerjesztő ruhában.” Itt a *csodálatos* szó használata egyértelműen ironikus, s hogy ezt még jobban érzékeltesse a nézőkkel, intonációja is némi bizonytalanságot hordoz, mintha keresné a megfelelő szavakat B öltözékére. A kihívóhoz intézett kérdéssel folytatja: „Nem tudom, mi ragadott meg, Csilla szeme, öltözéke vagy esetleg az a masni?” (B ruháján ugyanis egy masnival „díszített” halálfej van.) A kihívó egy kis hezitálás után azt válaszolja, hogy „Mindkettő”, ezzel tompítva a műsorvezető udvariatlan kérdését, aki itt egy konvenció által vezérelt udvariatlansági implikációt alkalmazott, azon belül pedig belső eltérés érzékelhető a viselkedése által kivetített kontextus és az üzenet valódi tartalma között. A megnyilatkozásban rejlő diszkrepancia abban áll, hogy míg az általa használt *csodálatos* és *bizalomgerjesztő* jelzőknek pozitív jelentésük van, a bizonytalanságot sugalló prozódia arra enged következtetni, hogy nem szó szerint értendők.

Egy másik szituációban a műsorvezető pozícióját kihasználva üztréfát egy játékosból. B nem tudja megválaszolni a kérdést, miközben a kihívó bólogatásából kikövetkeztethető, hogy ő tudja a választ. Miután B elvesztette a játékot, és lezuhant a játéktérből, a műsorvezető A bólogatását parodizálva inzultálja amiatt, hogy nem verbális kommunikációjával jelezte a másik játékosnak: ő tudja a választ a kérdésre. „Én tudom ám, hogy ő is lássa (vagyis: a másik játékos), ki lehet ám találni, még én is tudom ám, de te nem fogod kitalálni, és mindjárt elfogy az idő. Na, látod, hogy kiestél!” A játékvezető rögtönzött paródiáját a „Nem szimpatikus, de eredményre vezető” megnyilatkozással zárja le, a közönség pedig hosszú nevetéssel és tapssal jutalmazza. Itt egy formavezérelt udvariatlansági implikáció segítségével mért gúnyos csapást érhetünk tetten, amely sérti A minőségi arculatát, hiszen nem valószínű, hogy az udvariatlanság célpontja olyan színben szerette volna magát feltüntetni a közönség előtt, mint amilyenben a parodizálás mutatta, hogy tudniillik „kárörvendő”. Továbbá megállapíthatunk egy kontextus által vezérelt jelöletlen udvariatlansági implikációt is, mivel a véleménynyilvánítás ezen módjára a műsorvezetői szerepkör ad jogosultságot.

A példák alapján jól érzékelhető, ahogy a játékvezető vagy az előzetesen szerzett információit felhasználva udvariatlan a versenyzőkkel, vagy a küllemüket kritizálva sérti azok minőségi arculatát. Igazi célja azonban, hogy színesebbé, változatosabbá tegyék a műsort, tehát a játékosok arculatának „kárára” tartja ébren az említett örömforrásokat a közönségben a játékosokat ért udvariatlan támadásokon keresztül szórakoztatva őket.

3.3.3. A műsorvezető „támogató” jellegű orientációja

A következő szituációk a csevegések azon jellemzőit illusztrálják, amelyeket Culpeper a „hagyományos” kvízműsoroknak tulajdonított: a játékosok arculatát pozitív megnyilatkozásokkal erősíti a műsorvezető.

A kihívó bemutatkozásából megtudjuk, hogy atomenergia-kutató. Ezután a műsorvezető olyan irányt ad a társalgásnak, amely A személyiségének pozitív vonásait emeli ki. Elmondása szerint ugyanis A szabadidejében „kémiai bemutatókat tart kisiskolásoknak, hogy megszeressék a kémiát”, amit bizonyára mindenki nemes célú cselekedetként könyvel el, majd tovább támogatja a játékos minőségi arculatát a következő elismerő állításával: „Végre egy ember, aki nem a szerves és a szervetlen kémiát magyarázza azonnal, hanem a látvánnyal a kíváncsiságát próbálja felkelteni a gyerekeknek.” A műsorvezető tehát nyílt elismerésben részesíti A-t pozitív társadalmi megítélésű tulajdonságait hangsúlyozván.

A következő szituációban a kihívó párbajellenfeléről a játékvezető a legfontosabbnak azt az információt tekinti, hogy „Zoltán egy nagyon komoly sportember”. B játékos bólogatással jelzi egyetértését, bár állítása szerint „már kinőtt abból a korból, hogy komoly sportember legyen”. A műsorvezető nem fogadja el B szerény(kedő) megjegyzését, hanem felsorolatja vele az általa űzött sportágakat. Így megtudhatjuk, hogy B „evezett, hegyet mászott és síelt, ötször vagy hatszor átúszta a Balatont, és a Kinizsi százas is megvolt nyolcszor”, majd a műsorvezető levonja konklúzióját a beszámolóból: „Egyébként nem komoly sportember, tehát tényleg alig csinál valamit.” A játékvezető itt a litotész (alullicitálás) retorikai alakzatát alkalmazva B azon szerény megnyilvánulását támogatja, amellyel magát „öregnek” nevezte ahhoz, hogy „komoly sportemberként” emlegessék, viszont a kontextus és a műsorvezető hangsúlyja kikövetkeztethetővé teszi, hogy éppen az ellenkezőjét akarja igazolni. Így erősíti a szóban forgó játékos minőségi arculatát (felhívja figyelmet elért eredményeire), illetőleg a társas identitás arculatát is (a levonható következtetés: igenis „kiváló sportolóról” beszélünk). Az ilyen példákból megállapíthatjuk: a kvíz házigazdája a játékosok minőségi és társas identitás arculatára mért udvariatlan támadások mellett számos esetben arculatemelő eszközöket is alkalmaz, vagyis ötvözi a „kizsákmányoló” és „hagyományos” viselkedéselemeket.

3.3.4. A játékosok közötti udvariatlanság

A *Maradj talpon!* teret enged a párbajozó felek közötti rövid társalgásnak is. Most egy olyan szituációt idézek fel, amelyben a játékosok egymással szemben alkalmaznak udvariatlan fordulatokat. A kihívó, nem tudván a választ a kérdésre, passzolja azt, így B játékosé a lehetőség a megválaszolására. B azonban több információt ad, mint amennyi szükséges lenne a játék kontextusát tekintve, s ezzel megsérti Grice ([1967] 2011) második mennyiségi és relevancia-maximáját. A szóban forgó kérdés helyes megfejtése: „palackorrú delfin”, A játékos viszont csak annyit fejt meg belőle, hogy „valamilyen orrú delfin”. Bemutatkozásából kiderült, hogy foglalkozása borszakértő, így B az A-ról előzetesen szerzett információt felhasználva válaszol: „Sommelier, hát palackorrú delfin.” Mondanivalójának hangsúlyozása sértő elsősorban A-ra nézve, hiszen a válasz szempontjából nem releváns „sommelier”-t gúnyos hanghordozással mondja kézlegyintéssel kísérve, továbbá a *palack* szóra helyezi a hangsúlyt (egy borszakértőnek „mindenről a palacknak kéne eszébe jutnia”). B játékos válasza formavezérelt udvariatlan implikációt rejt, mivel ha nem is mondta ki nyíltan, hogy A-nak „illett volna” tudnia a megoldást, kikövetkeztethetővé tette azt ellenfele szakmájának nyomatékosításával és válaszában gúnyos prozódijával.

A fenti példákból kitűnik, hogy az egyének közötti párbeszédetek teszik még izgalmasabbá és személyközpontúbbá a kérdéspárbajokat. Az említett „ugratásokkal”, humoros megjegyzésekkel és „csipkelődésekkel” váltják ki elsősorban a játékosok a közönség szimpátiáját vagy épp nemtetszését, amit a stúdióban ülők hangos nevetése közvetít a tévénezőknek.

3.4. A Magyarország, szeretlek! című vetélkedőben megjelenő udvariatlanság

Az MTV honismereti showműsorában két hírességből álló csapat játékosai mérik össze tudásukat Magyarország hagyományaival, kultúrájával és történelmével kapcsolatos feladatokban. A két csapatkapitány a kereskedelmi médiában is bizonyított Jakupcsek Gabriella és Csiszár Jenő, akik játékos társaik buzdításával, olykor pedig az ellenfél inzultálásával támogatják saját csapatukat. A műsorban előforduló udvariatlansági formák vizsgálatának alapját elsősorban a csapatkapitányok közötti párbeszéd képezik.

A *Magyarország, szeretlek!*-ben – a *Maradj talpon!*-hoz hasonlóan – a játék kezdetén, a versenyzők megismertetésénél érhető tetten az offenzív viselkedés példái. A hírességek közötti dialógusokban feltűnő udvariatlanság azonban főleg egymás „ugratásaként”, tehát direkt humorként jelenik meg, aminek az lehet az oka, hogy a műsor résztvevőinek – akik általában elismert színészek, sportolók vagy énekesek – a játékon kívül is van kapcsolatuk egymással.

A műsorban hangsúlyos szerepet kap a csapatok összecsapása. Ezt főleg a csapatkapitányok élezik ki a vetélkedő kezdetén, amikor játékos társaik rituális bemutatása közben hangsúlyozzák azokat a „kiemelkedő” tulajdonságaikat, amelyeknek köszönhetően a másik csapat fölé fognak emelkedni. Ebben az esetben tehát a csapatok közötti rivalizálás egyik fő eszközeként jelenik meg az udvariatlanság. A csapatvezetők hétről hétre egy-egy humoros kis „felvezetéssel” kezdik meg a játékosok bemutatását, amelynek minden esetben az ellenkező csapat vezetője a közvetlen címzettje, de leginkább a közönség szórakoztatására szolgálnak.

3.4.1. A csapatkapitányok „támogató” jellegű orientációja

A csapatkapitányok a játék kezdetén minden hírességet külön-külön bemutatnak, elért eredményeire, testi és szellemi adottságaira vagy más pozitív kvalitásaira helyezve a hangsúlyt, erősítve a játékosok minőségi vagy társas identitását. Ezek a megnyilvánulások mindig a kapitányok „támogató” jellegű attitűdjét bizonyítják, olykor eltúlzott hízelgések vagy „dicshimnuszok” formájában. Lássunk néhány példát.

Csiszár Jenő, a B csapat kapitánya a következő információkat tartja fontosnak versenyzőtársa bemutatásánál: „iszonyatosan szép, tehetséges, kemény, mint a kő: Trokán Anna”; vagy egy másik hírességnél: „az Operett-család legszebbike, legmosolygósabbja [...], aki remélhetőleg ízelítőt ad énektudásából, szakmai hozzáértéséből: Oszvald Marika.” A csapatkapitány effajta megnyilatkozásaiban jól érezhető az a hódolat, amely a két említett hölgy minőségi arculatát emeli. A „szép”, a „legszebb” és a „legmosolygósabb” jelzők mind olyan tulajdonságait méltatják a játékosoknak, amelyeket minden bizonnyal ők maguk is pozitívan élnek meg. A „tehetség” vagy a „szakmai hozzáértés” hangsúlyozása pedig a versenyzők társas identitását támogatja. Van, amikor erre a szokottnál is nagyobb hangsúlyt fektet a csapatkapitány: „Az elmúlt 30 év legnagyobb futbalsikerét produkálva a Ferencváros bejutott a Bajnokok Ligájába, és azon a mérkőzéken ez a férfi, aki nemcsak magyarul beszél és olvas, hanem franciául, spanyolul és németül, de magyar lábbal rúgott két gólt. A férfi, a magyar labdarúgó: Vincze Ottó!” Hasonló ehhez, amikor egy játékost kompetenciáit hosszasan sorolva mutat be: „Itt van egy fiatal, nagyon népszerű táncdalénekes, akinek saját zenekara van, kung-fuzik, síel, mellékesen elvégzett egy amerikai egyetemet, média- és kommunikáció-szakon hallgat mesterfokon: Palcsó Tamás.”

A csapatvezetők tehát a vetélkedő kontextusát tekintve nem releváns információk kiemelésével, olykor pedig erős túlzásokkal igyekeznek csapattársaik „erejét” nyomatékosítani mind az ellenfélben, mind a közönségben. Ezek a megnyilatkozások minden esetben a minőségi és a társas identitás arculatát támogatva tüntetik fel jó színben az adott hírességet.

3.4.2. A csapatkapitányok „nem támogató” jellegű orientációja

A vetélkedő rítusaiban előfordul, hogy az adott híresség elért sikereit összehasonlítják az ellenfél csapatkapitányának eredményeivel. Itt azonban, a *Maradj talpon!*-ban megjelenő udvariatlanságtól eltérően, inkább ugrató udvariat-

lanságról beszélhetünk, aminek magyarázata az lehet, hogy a csapatkapitányok a játék kontextusán kívül is ismerik egymást, és a köztük folyó küzdelemnek nincs valódi tétje. Mégis olyan megjegyzéseket tesznek egymásra, amelyek sértők az arculatukra nézve, s ezekkel neveltség tárgyává teszik egymást. Olyan példák következnek tehát, amelyekben a csapatkapitányok ugratásokkal űznek gúnyt egymásból.

Miután A bemutatta csapatának tagjait, B így reagál: „A csapatod biztosan nyerne, de hát fejétől búzlik a hal.” Vagy: „Nagyon erős csapatot szedtél össze, úgyhogy itt az egyetlen halvány pont te lehetsz.” Mindkét esetben jól érzékelhető a formavezérelt udvariatlansági implikáció, hiszen e példák valódi üzenete az, hogy a többi játékos kiválóságához képest az egyetlen „gyenge” teljesítményt az üzenet címzettje (A csapatkapitány) nyújthatja.

Egy másik esetben egy színész felkonferálása közben A csapatkapitány hosszan sorolja annak eredményeit, majd B felé fordul, és gúnyos hangsúllyal a következőket mondja: „1982-ben, kicsim, te csak két mozijegyet kaptál, ő már doktori diplomát. Ez a különbség közted és közte.” Mint láthatjuk, A párhuzamot von az általa bemutatott játékos és B csapatkapitány között, amit mondanivalójának gúnyos prozódíája kísér, kikövetkeztethetővé téve megjegyzésének valódi üzenetét: B „meg sem közelíti” a játékos társ eredményeit. Hogy célozgatásának valódi szándékát a célpont és a közönség is megértse, formavezérelt udvariatlansági implikációt alkalmaz, amelyben az udvariatlan viselkedés a hanghordozás révén érhető tetten.

Máskor A csapatkapitány játékos társa érdemeinek felsorolása helyett annak „kiváló” testfelépítésére helyezi a hangsúlyt, ellentétbe állítva azt B testi adottságaival, amire ő beletörődve így reagál: „Látom, látom!” Majd A mondanóját így folytatja: „Akkor azt is látod, remélem, hogy ő nem a mikulásputtonyával szériázik otthon, mint te, apukám!” A B csapatkapitány külsejére utaló megjegyzés egyértelműen sérti annak minőségi arculatát, hiszen negatív tulajdonságként állítja be küllemének ama „hiányosságát”, hogy testfelépítése „kevésbé kisportolt”. A fenti két esetben figyelemreméltók még a megjegyzéseket záró „kicsim” és „apukám” becézések, amelyek intonációval nyomatékosított lekicsinyítő íze tovább sértheti a célpont arculatát.

Találunk olyan szituációkat is, amelyekben a csapatkapitányok egymás értelmi képességeinek leminősítésével gúnyolódnak: „Tudod-e, hogy Szigligeten a Kossuth utca 53-ban mi van?” B nemleges válasza után A csapatkapitány a következőképp folytatja: „Éreztem, ne gyötörd magad, kicsim, a könyvtár van.” Ehhez hasonló, amikor egy híresség bemutatásánál A az ellenfél csapatkapitánya felé fordulva a következőket mondja: „Az első játékosom kiváló tanuló volt, tehát veled ellentétben az iskolapadban nem csak a kosz ragadt rá.” Mindkét esetben jól kivehető, ahogy A csapatkapitány a célpont minőségi arculatát sérti azáltal, hogy „tanulatlan” vagy „butának” tünteti fel.

Ebben a vetélkedőben, mint kiderült, a csapatkapitányok közötti „játékos” versengésben tipikusak az udvariatlan megjegyzések. Az udvariatlanság célpontja minden esetben az ellenfél csapatkapitánya, a hírességekkel szemben nem tanúsítanak arculatfenyegető viselkedést, inkább hízelgő rítusokon keresztül dicsőítik őket.

Megállapítható, hogy a *Magyarország, szeretlek!* műsor koncepciója sokkal kevesebb módot ad a játékosok kizsákmányolására, mint a *Maradj talpon!*, ugyanis itt a bemutatózó szituációt követően kizárólag a feladványokra koncentrálnak a hírességek, nincsenek a játékosok személyiségét feltáró, Culpeper által „csevegésnek” nevezett helyzetek. Bár van szerepük a kizsákmányoló elemeknek is, a műsorra inkább a „hagyományos” kvízműsorok jellemzői érvényesek.

4. Összegzés

A dolgozatban megismerkedhettünk Culpeper (2011) azon elgondolásával, hogy bizonyos örömforrásoknak köszönhetően válik szórakoztatóvá a közönség számára a kvízműsorok játékosait ért udvariatlan arculatfenyegetés, valamint azzal, hogyan „zsákmányolja ki” a vetélkedő kontextusa az adott versenyzőket. A *Maradj talpon!* és a *Magyarország, szeretlek!* című műsorokból származó szituációkon keresztül láthattuk, miként jelennek meg a felsorolt udvariatlansági formulák, s hogy ezek segítségével az elkövetők hogyan teszik neveltség tárgyává az offenzív viselkedés célpontját.

További kutatások tárgya lehet a manapság népszerű tehetségkutató műsorokban megjelenő udvariatlanság, hiszen ezekben a vetélkedőkhöz képest sokkal hangsúlyosabb szerepet kap az esetlegesen alacsonyabb színvonalú produkciókat nyújtó előadókkal szemben tanúsított arculattámadó megnyilvánulás (akárcsak az arculatvédelem), amely a zsűritagok adott műsorszámra irányuló elutasító kommentárjaiban nyilvánul meg.

Irodalom

- Antal Zsolt (2011): *Közszolgálati média Európában – az állami részvétel koncepciói a tájékoztatásban*. Szeged: Gerhardus.
- Bousfield, Derek & Locher, Miriam, szerk. (2008): *Impoliteness in language: Studies on its interplay with power in theory and practice*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Brown, Penelope & Levinson, Stephen ([1978] 2008): Univerzálíák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. In: Síklaki István (szerk.): *Szóbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció*. Budapest: Typotex, 37–118.
- Culpeper, Jonathan (2005): Impoliteness and entertainment in the television quiz show: The Weakest Link. *Journal of Politeness Research*, 1, 35–72.
- Culpeper, Jonathan (2011): *Impoliteness: Using language to cause offence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fiske, John (1990): *Introduction to communication studies*. London: Routledge.
- Goffman, Erving ([1955] 2008): A homlokzatról. In: Síklaki István (szerk.): *Szóbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció*. Budapest: Typotex, 11–36.
- Grice, H. Paul ([1967] 2011): Társalgás és logika. In: uő: *Tanulmányok a szavak életéről*. Budapest: Gondolat, 27–42.
- Jenei Ágnes (2008): *Tárguló televízió*. Budapest: PrintXBudavár Zrt. & Médiakutató Alapítvány.
- Lakoff, Robin (1973): The logic of politeness. In: Corum, Claudia & Smith-Stark, T. Cedric & Weiser, Ann (eds.): *Proceedings of the ninth regional meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: University of Chicago Press, 292–305.
- Leech, Geoffrey N. (1983): *Principles of pragmatics*. London: Longman.
- Nemesi Attila László (2011): Az udvariasság elméletei. In: Uő: *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány*. Budapest: Loisir, 67–86.
- Németh T. Enikő (2003): A kommunikatív nyelvhasználat elvei. In: Németh T. Enikő & Bibok Károly (szerk.): *Általános nyelvészeti tanulmányok XX. Pragmatika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 221–254.
- Pápai Júlia (2007): Áll az alku, avagy a televíziós műfajhatárok összemosódásáról. *Médiakutató*, tél, 63–78.
- Spencer-Oatey, Helen (2002): Managing rapport in talk: Using rapport sensitive incidents to explore the motivational concerns underlying the management of relations. *Journal of Pragmatics*, 34, 529–545.
- Szili Katalin (2007): Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr*, 131, 1–17.

Sipos Balázs

Hogyan kerül(t) a jelentés a moziba? *Ameriko-képek és -értelmezések a Horthy-korban¹*

A tanulmány két folyóirat, a konzervatív Magyar Szemle és a szociáldemokrata Szocializmus, illetve a Magyar Világhíradó számaint elemzi, és azt mutatja be, hogy miként ábrázolták az Amerikai Egyesült Államokat a Horthy-korban. Ezen kívül arra a kérdésre keres választ, hogy médiatörténeti kutatások során megismerhetjük-e a közönség egyes csoportjainak médiaértelmezéseit, és ha igen, milyen módon. Miként rekonstruálhatók a médiaszövegek egykori jelentései? Ennek a jelentés-megfejtési kísérletnek a kontextusa a globalizálódás és az amerikanizálódás.

„Az olvasás azzá a batyubállá változik, amelyre a szerző a szavakat, az olvasó pedig a jelentést hozza.” (Ricoeur, 1999: 333)

A Magyar Világhíradó egyik 1934-es tudósításában egy robot tulajdonosa vezényszavára egyebek között elsütött egy pisztolyt és véleményt mondott a színpadra lépő nő külleméről. Vajon mit gondolt a közönség, amikor ezt látta? És vajon mi tudhatjuk vagy legalább sejtethetjük-e, hogy mit gondoltak? Máshonnan szemlélve: megtudhatjuk-e valaha, hogy az egykori nézőknek mit jelentett ez a jelenetsor, hogy miként dekódolták?

A történeti közönségkutatás ilyen kérdéseire csak akkor lehet biztosan válaszolni, ha forrásként rendelkezésünkre állnak véleménykutatási vagy másfajta (mondjuk fókuszcsoportos) vizsgálatok. Így például lehetséges elemezni, hogy a Kádár-korban adott médiaszövegnek milyen eltérő értelmezései voltak.² Korábbi korszakok filmjeinek, könyveinek stb. egykori jelentései azonban ilyen módon nem ismerhetők meg, noha a Magyar Közvéleménykutató Intézet végzett bizonyos (köz)véleménykutatási kísérleteket 1945 után pár évig, illetve Horváth Barna és Harkai Schiller Pál is a második világháború alatt. Horváth például a kolozsvári és a szegedi egyetemen összegyűltektől egyebek között azt tudakolta, hogy mit gondolnak Ady Endréről és költészetéről, és hogy intenzívebb lett-e a médiafogyasztásuk a világháború alatt (Horváth, 1942). Ezek azonban (elsősorban a „mintavétel” miatt) valójában a korszak (amerikai) szakmai standardjai szerint nem tekinthetők közvélemény-kutatásnak.

Véleménykutatás hiányában az előbbi kérdésekre (miként dekódolta a közönség a médiaszöveget, és így tovább) két módon szokás válaszolni. (Van mínusz első és mínusz második, azaz hibás megoldás is: ha egy jelentést próbálunk kitalálni korábbi kutatási tapasztalataink alapján, illetve ha kvantitatív tartalomelemzést végzünk. Az előbbi azért helytelen, mert a médiaszövegeknek sok megfejtésük van és volt; az utóbbi azért, mert így nem a közönséget vizsgáljuk, hanem a médiaszervezetet vagy a „közlőt”. Erre még visszatérek.)

1. Az egyik lehetőség, hogy a közönség reakcióit bemutató forrásokat használjuk (lásd például Radnóti, 1989: 68). Itt azonban az a probléma, hogy szinte lehetetlen ellenőrizni egyrészt ezeknek a forrásoknak hitelességét, másrészt (még inkább) a bennük lévő értelmezések és leírások pontosságát. Ebben az összefüggésben használhatók az államszocialista időszak úgynevezett hangulatjelentései is, amelyek egy-egy fontos esemény médiareprezentációjának az értelmezéseit mutathatják.
2. A másik lehetőség, hogy egyéni értelmezéseket próbálunk megismerni és utána általánosítani. Ez azt jelenti, hogy egykorú feljegyzésekből (naplókából, naptárakból, levelekből) vagy utólagos forrásokból (visszaemlékezésekből, emlékiratokból) kíséreljük meg megismerni a forrás szerzőjének értelmezéseit, majd ezután – esetleg – ezt próbáljuk meg érvényessé tenni valamely csoportra. Azaz, ha tudjuk, hogy valaki mit gondolt egy médiaszövegről, akkor megpróbálhatjuk ezt a jelentést, megfejtést egy társadalmi csoportra nézve

¹ Írásom a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült. Tanácsaiért, kritikai megjegyzéseikért hálás vagyok Kárpáti Eszternek.

² Irena Carpentier Reifova ezen a módon elemezte az 1970–1980-as évek csehszlovák televíziós sorozatainak közönségét 2012. október 26-ai előadásában a European Communication Research and Education Association IV. konferenciáján Isztambulban (*Retracing audience agency back in time: the case of viewers of communist television serials in 70s and in 80s in Czechoslovakia*).

érvényesnek mutatni – egy olyan csoportra, amelynek tipikus tagjának gondoljuk az adott forrás szerzőjét. Egy példával illusztrálva mindezt: ha tudjuk, hogy Rákosi Jenő, a Budapesti Hírlap alapító főszerkesztője mit gondolt valamilyen médiajelenségről, akkor e modell szerint csak keresni kell egy olyan csoportot, amelynek ő tipikus tagja. Ilyen módon Rákosi véleményéből a csoport (ebben az esetben a frissen magyarrá vált „neofita” nacionalisták) véleményére lehet következtetni – legalábbis Szekfű Gyula szerint (Szekfű, 1989: 260, 262, 331). Ilyen esetben két módszertani probléma lehet. Az egyik, hogy az utólag keletkezett úgynevezett személyes vagy én-forrás jó eséllyel nem a médiaszöveg egykorú értelmezését/megfejtését mutatja, hanem utólagos, a leírás időpontjában érvényesnek gondolt konstrukció. A másik kérdés: meg lehet-e határozni objektív módon, hogy egy személy milyen csoport „tipikus” tagja volt – és fordítva: objektíve indokolható-e, hogy miért nem egy olyan másik csoporthoz soroljuk, amelyhez szintén tartozott (Rákosi Jenő például a konzervatív-liberálisok vagy a „self-made man”-ek kategóriájába is sorolható; igaz, identitásának csak az előbbi volt hangsúlyos része – részletesebben lásd Sipos, 2012a).

3. Tanulmányomban egy harmadik modellt használok. Abból indulok ki, hogy egy-egy médiaszöveget a hajdan volt nézők, olvasók, hallgatók korábbi tapasztalataikat mozgósítva fejtenek meg, adnak neki jelentést, azaz e tapasztalatok alapján dekódnak. Ezek a korábbi tapasztalatok egységes egészet alkotnak, vagy legalábbis valamilyen rendszerbe rendeződnek. (Ha „megtapasztalok valamit”, akkor valójában korábbi élményeim alapján értelmezem.) Ezt a rendet a befogadók világgépe, vagyis az a mód biztosítja, ahogyan „a” világról gondolkodnak, ahogyan „a” világot értelmezik. Ezen a ponton úgy fogalmaznék: a világgép valójában maga ez a rend(szer), egy sajátos kontextus, amely valamiféle megértés feltétele (v. ö. Sperber & Wilson, 2008: 171–194; Burke, 2005: 95–104). De hogyan ismerhetjük meg egykori befogadók világgépét? Tanulmányom nagyobbik részében ezt próbálom bemutatni, egy téma alapján. Azt a kérdést elemzem, hogy miként rekonstruálható egy folyóirat és olvasója Amerika-képe (mint a világgép egy darabja). Először Bethlen István miniszterelnök folyóirata, a Szekfű Gyula szerkesztette és az úri középosztálynak készült, liberális-konzervatív Magyar Szemle, illetve a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóirata, a Szocializmus Amerika-ábrázolását vizsgálom. Utána azt kísérem meg rekonstruálni, hogy miként nézte a Magyar Világhíradót a két folyóirat képzeletbeli olvasója – azaz miként nézték ugyanazt a híradót, és láttak esetleg más és mást. Mivel az 1931–1934-es híradók eltérő értelmezési lehetőségeit vizsgálom, a két folyóiratot is eddig az időpontig elemzem. Vizsgálatom alapvetően kvalitatív, a filmhíradók esetében azonban kvantitatív tartalomelemzési módszert is követek.

1. Világgép

Mindezek előtt azonban tisztázni szükséges, hogy mi is az a világgép, miként kapcsolódik ahhoz a módhoz, ahogy egy befogadó (esetünkben) az Amerikáról szóló híreket, leírásokat „fogyasztja”, azaz értelmezi.

Clifford Geertz egyik tanulmányában azt írja, hogy az antropológiában a kultúra két részét szokás megkülönböztetni. Az egyikhez az értékelő elemeket és az érzelmeket lehet sorolni (erkölcsi és esztétikai kategória), a másikhoz a kognitív, egzisztenciális vonatkozásokat. Ez utóbbi a világgép, „a dolgok tiszta megjelenése [...] azaz a természetről, az énről, a társadalomról alkotott képzetek összessége [valamint] a rendről vallott legáltalánosabb eszmék” együttese. Másként fogalmazva: „a valóság feltételezett struktúrája”, a „fundamentális valóság” (Geertz, 1994a: 5, 8, 9). Egyetlen társadalomban is sokféle világgép, „a realitások különféle víziói” (eltérő realitások) léteznek tehát egymás mellett, és ebből következően létezik többféle ethosz (etika, életstílus) is.

A világgép Geertz szerint az ember biológiai szükséglete, hiszen mindenki vágyik arra, hogy „tényszerű alapot” találjon meggyőződése számára, illetve hogy értelmezni tudja újabb és újabb tapasztalatait azért, hogy a személyes valóságában fenn tudja tartani a rendet. A világgép azonban abból a szempontból is szükséglet, hogy kiszűri a látott, hallott, átélt dolgok közül azokat, amelyek jelentést kapnak, illetve azokat, amelyek nem. Azaz (így is) tehermentesít. Ahogy Max Weber mindezt „megfordítva” írta: „A dolgok nem csupán vannak vagy megtörténnek, hanem jelentéssel bírnak, s éppen jelentésük miatt történnek meg” (uo. 10).

Kérdés természetesen, hogy az újabb és újabb tapasztalatok (amelyek éppen a világgépbe illeszthetőség szempontja alapján válnak jelentéssel bíró tapasztalatokká) miként formálják a világgépet, ennek nyomán maguk a korábbi tapasztalatok miként kapnak „idővel” más jelentést – például akkor, amikor egy egységes, elbeszél történet elemeivé válnak (Sipos, 2012a: 103–109).

Ez a probléma a szövegek jelentése megfejtésének, a befogadásnak, értelmezésnek a kérdése. Pontosabban a befogadás és értelmezés kérdésének csak az egyik fele, hiszen az alapvető(bb) kérdés az: egyáltalán milyen módon fejthetjük meg, hogy az olvasó miként értelmezett valamilyen szöveget? Paul Ricoeur Gadamertól indulva, kissé talán nyakatekert módon azt írja erről, hogy ha azt akarjuk megérteni, hogy valaki milyen elvárásokkal kezd olvasni egy szöveget, akkor „*az előzetes hagyományok kiművelte referenciák rendszerének*” vizsgálatát szükséges elvégezni (Ricoeur, 1999: 338). Ez leegyszerűsítve annyit tesz, hogy rá kell jönni: milyen (szöveg)értelmezési módokkal rendelkezik az olvasó, a néző, amikor olvasni, nézni kezd. Azaz milyen víziója van a „realitásról”, mint gondol „fundamentális valóságnak”? Milyen a világgépe, amely az értelmezésben segíti? Mit jelentenek számára a szavak? Tulajdonképpen ezt fejezi ki a mottóul választott idézet is: az olvasók, nézők eltérő módon értik, fejtik meg (dekódolják) ugyanazokat a szövegeket (v. ö. Hall, 2002: 426–433). (Itt érdemes megemlíteni, hogy a kultúra két aspektusa témánk szempontjából nem választható külön. A világról való tudás „csak” részben tárgyi tudás ugyanis, részben éppen rá vonatkozó attitűd, és a jelentés-előállítás közben ezek kölcsönhatása érvényesül.)

A kérdést megközelíthetjük úgy is, hogy a médiászövegek megfejtéséhez különböző tudásokat mozgósítanak a befogadók, és az újonnan előállított jelentések hatására, a befogadás közben és hatására egyúttal módosul(hat) is a tudásuk. Az ideológia mint kulturális rendszer című tanulmányában lényegében Clifford Geertz is azonosítja a jelentésszociológiát és a tudásszociológiát (Geertz, 1994b: 25).

Peter Burke egy helyütt azt írja, hogy az „új tudásszociológiát” (vagy a tudásszociológia második hullámát) a következők különböztetik meg a régítől (az első hullámtól): a tudás megszerzése és közvetítése helyett a hangsúlyos a tudás gyártásának mikéntje lesz; kevesebb figyelmet fordítanak a társadalmi struktúrákra, és többet az egyénekre és a nyelvre. A tudásbirtokosokat nagy és differenciált csoportként képzelik el (ellentétben a korábbiakkal), és ezzel összefüggésben a helyi, illetve a mindennapi tudás, az értelmiségiek aktivitása lesz fontos. A nagy csoport(ok) helyett tehát a kisebb csoportok, körök, hálózatok mindennapi intellektuális életét tanulmányozzák, azokat, amelyek előállítják és szétterítik a tudást. És végül: a tudás társadalmi szituáltsága önmagában is vizsgálat tárgya, azaz az a kérdés, hogy például a generációk, a társadalmi nemek, a helyi közösségek (régiók stb.) tudásai között milyen különbségek léteznek eme jellemzők miatt (Burke, 2002: 7–8).

A tudás társadalomtörténetének története is ehhez hasonlóan alakult. A tudások pluralitása, azaz, hogy minden kultúrán belül különféle tudások vannak, elfogadottá vált. A lokális és a mindennapi tudások is legitim kutatási témává lettek, és általában is elterjedt a nézet, hogy „mindennel foglalkozni kell, amit a társadalomban tudásnak tartanak” (uo. 14). Ugyanakkor a történészek – írta Burke 2002-ben – jobbra mégiscsak az elitek tudásával foglalkoznak.

Tanulmányomban mindezek nyomán azonosítom a világgépet és a világra mint egészre vonatkozó tudást. Két eltérő társadalmi csoport világgépének egy-egy szeletét (egy meghatározott tárgyra vonatkozó tudását) próbálom feltárni, azaz a valóság eltérő társadalmi konstrukcióját (Berger & Luckmann, 1999) és a tudás gyártásának módját. Tehát nem egy konkrét olvasó, néző „megfejtésére” (olvasatára) vagyok kíváncsi, hanem társadalmi csoportokéra. Pontosabban két szubkulturális közösséget, a Magyar Szemle és a Szocializmus olvasóközönségét választottam, és így „az igazság keresésében és felfogásában megmutató társadalmi összetevőkön” kívül (Geertz, 1994b: 25) politikátörténeti szempontot is érvényesítve kísérlem meg bizonyos „médiászövegek” múltban volt lehetséges értelmezéseit rekonstruálni.

2. Amerika mint példakép és mint idegen

Mielőtt a Magyar Szemle és a Szocializmus Amerika-ábrázolását bemutatnám, igen röviden két kérdésre kell még kitérnem. Az egyik, hogy miért is tekinthetjük ezt „fontos” témának. A másik, hogy helyes-e egységesnek tételezni a két orgánus USA-képét. Nem lehet-e, hogy valamiféle belső pluralizmus érvényesült? Ez azért fontos, mert belső

pluralizmus (egymással ellentétes értelmezések, valóságok, tudások stb.) esetében kérdéses, hogy rekonstruálhatunk-e valamiféle világgépet. Erre azonban később térek ki.

Miért tekinthetjük tehát „fontosnak” az USA-kép alakulását? A Horthy-korszak Amerika-ábrázolása egyrészt a globalizálódás és annak tapasztalata, másrészt a világ, Európa és Magyarország vélt vagy valós amerikanizálódása, az amerikai mintát követő „világvárosi ízlés” miatt lett „fontos” (Rydell & Kroes, 2005; Weinbaum, 2008). Harmadrészt azért, mert az Egyesült Államok a szabadságjogok biztosítása, a modernizáció okán a reformkori Magyarországon is példa-kép volt (Závodszy, 1997). A 19. század második felében ez kissé módosult, mert „idegenszerűsége” (egyebek között a rabszolgaság, az európai kultúrától való eltérése) is téma lett (Vörös, 1988: 189–202; Vári, 2006: 153–184). Ehhez képest a 20. század első évtizedeiben egyrészt a tömegkultúra és a tradíció hiánya, az „erkölcstelenség” terjedése, másrészt viszont a szabadságjogok, a demokratizmus, a magas átlagos életszínvonal lett az Amerika-kép lényeges eleme (Remenyik, 1943: 6).

2.1. Az amerikai és a világgkultúra ábrázolása a Magyar Szemlében

A Magyar Szemle cikkeiben az Egyesült Államok „Európa tükreként” szerepelt, még ha olyan tükör volt is, amely olykor erősen felnagyította a sajátosságokat. Az USA-ról író szerzők jelentős részben ugyanis mindig visszakanyarodtak ahhoz a kérdéshez, hogy Amerika – az alapvető kulturális különbségek, a kulturális idegenség (vagy a „kultúrátlanság”) miatt – nem Európa. (Kisebb részük pedig arra, hogy Amerika – európai.) Ha Amerikáról írtak, akkor tisztán látták, látni vélték az európai sajátosságokat, vagy Amerikával szemben mutatták azokat.

A Magyar Szemle Amerika-képének tágabb értelmezési keretét a világ összezsugorodásáról, a kölcsönös függésről, a kulturális egyneműsödésről-hasonulásról, a gyorsulásról, a mechanizálódásról, illetve a tömegesedésről, a tömegtársadalmakról alkotott elgondolások jelentették (noha maga a tömegtársadalom fogalma csak az 1930-as években jelenik meg).

A tempóváltás mint az új kor egyik meghatározó jegye több helyütt is felbukkant a Magyar Szemlében. Surányi Miklós ezt, valamint a gép-korszakot, a lelkeség megváltozását és a világméreteken való életet kapcsolta össze.

A 19. század utolsó két évtizedétől kezdve – így Surányi – az ember meghódította a földet, a vizet és a levegőt, és ezzel, illetve az ezt lehetővé tevő eszközökön kívül a hangosfilmmel és a rádióval „egy új világtörténelmi korszak kezdetét éljük”: „Ma tíz esztendő alatt többet él az ember, mint azelőtt ötven év alatt [...és emiatt] A modern ember [...] Mintha csak kétszáz kilométeres gyorsasággal, repülőgépen távolod[na] el a múlttól.”³ A modern embert „ma”, ebben „az agyontechicizált és egzakt korszakban” a tények érdeklik az irodalomban, nem az erkölcsi kérdések, az igazság vagy a mese. Ennek (mágán a gép-korszakon kívül) Surányi szerint az az oka, hogy „az értelmi és hatalmi erő imádata”, az „agy-kultúra” elhomályosítja a 19. századot még jellemző „kedélyi” vagy „érzelmi” kultúrát, és új világgépet hozott (az irodalomban is). A „totális korban”, a „globus-ember korában”, a „föld szocializációjának” idején az egyéniség kultuszát a fajok, a nemzetek és a kontinensek fontosságának elismerése vette át; az egyén helyébe a tömeg, a kollektív és a világgazdaság lépett.⁴

A tempó, a gépek kultuszát, a kultúra negatív irányúként érzékelt metamorfózisát és az amerikanizálódást általában szorosan összefüggő jelenségként tárgyalta a Magyar Szemle. Általános továbbá az USA világpolitikai-gazdasági és katonai jelentősége növekedésének ábrázolása is (ez utóbbiról később részletesebben írok). Harsányi Kálmán 1927-es cikkében például három kultúrát különböztetett meg. Az „egészségre szomjazó, megcsömörlött világban”: a „poshadozó európai kultúrát”, az őt „szélhámoskodásával fenyegető” amerikaiit (ez az „amerikanizmus”), valamint az „egészséges”, „mélyebbről fakadó, tisztábbra szűrt s etikailag emelkedettebb” ázsiait.⁵ Az író Thurzó Gábor 1940-ben pedig már tényként rögzítette (annak mutatta) az európai és az amerikai kultúra egyneművé válását, igaz, a bestsellerek sajátos szempontjából. Európa és Amerika között ugyanis „többé nincs ott az óceán” – ráadásul, ami siker Amerikában, az nem csupán Európában siker, hanem Indiában is.⁶

3 Surányi Miklós: Az új regény. *Magyar Szemle*, 1932. 4. sz. 334–336.

4 *Uo.*, 336–337.

5 Harsányi Kálmán: Ázsia felé. *Magyar Szemle*, 1927. 1. k. 70.

6 Thurzó Gábor: Best-seller vagy irodalom? George Stevens, Stanley Unwin és Frank Swinnerton „Best-sellers, are thy born and made” című vitakönyvének margójára. *Magyar Szemle*, 1940. 5. sz. 359, 364.

Az európai kultúra amerikanizálódása (pontosabban amerikanizálódásának ábrázolása) Magyarországon szorosan összekapcsolódott Németország modernizációjának – tudniillik amerikanizálódásának – kérdésével. Sajátos példa erre a jogi és külpolitikai közíró, Czakó István Berlinről, egy „kis darab Amerikáról” szóló elemzése. Czakó szerint az „öreg Európában” több ok miatt terjed az „amerikanizmus”.

1. Berlin „világ-metropolisz”, ahol sok idegen él – legszívesebben pedig éppen az idegenek (itt: orosz és lengyel zsidó emigránsok, dél-amerikai bevándorlók) „kozmpolita serege hajlik [...] új gondolatok, új életstílus befogadására”.
2. Az új amerikai életstílus „tiszteletet igénylő »le a kalappal« patina fém-jelzéssel indult” európai útjára. A „lázás amerikanizálódni akarás” oka tehát Amerika „bálványozása”, és ez tükröződik a német lapokban is, amelyek állandóan amerikai írókat, sportolókat, azaz ottani hírességeket reklámoznak.⁷
3. Annak, hogy mindez éppen Berlinben öltött hatalmas mértéket, oka az amerikai és a német nép számtalan hasonlósága: rajongása a hatalmas méretek, a technikai újítások, a rekordok iránt.

Berlin mindezek (és a nagyszámú amerikai turista, valamint az amerikai áruk dömpingje, az amerikai üzleti fogások terjedése) miatt lett amerikaivá: Czakó felsorolásában új épületei, üzletei, életmódja, a furcsa figurák serege mind-mind amerikai. Ilyen a város „Haus-Vaterlandja”, ez a világ népeit felvonultató és bemutató kerek épület⁸ (benn többek között a „cigányos magyar pusztá” és „a texasi cow-boyok »Wild-West« lebuja”), amely Európa legamerikaiabb „tákolmánya”, és ilyenek a felhőkarcolók.⁹ Mellettük a szokásos amerikai figurákat és élethelyzeteket is felvonultatta: a táncos vagy énekes néger „nagyságát”, a football- és bokszt-mecceket, amelyek az USA „kulturálatlanságát” különféle leírásokban gyakran jellemezték. Ezen kívül az amerikaiak vonzódtak a „sületlenségek” iránt, és nem értették az európai kultúrát (Czakó ábrázolásában számukra például az oberammergau-i passiójáték nem emelkedett, hanem „lovely”).¹⁰

Alig egy évvel Czakó elemzése után jelent meg Moravek Endre írása Németország kulturális sokszínűségéről. Arról, hogy „letűnt, soha vissza nem térő életformák jóformán átmenet nélkül keverednek össze távoli világrészek importált és talán jövő századok előlegzett, vajúdó elemeivel”: egymás mellett található itt Amerika, India és például a tegnapi Németország. Az új elemek közül a „legszenbetűnőbb” „az amerikai tempójú munka”, ami értelemszerűen Amerika hatása. Ezen a ponton Moravek is kitér az amerikai és a német nép hasonlóságára, azaz arra kérdésre, hogy a német társadalom egy jelentős csoportja (vagy jelentős csoportjai) miért is hasonult(ak) olyan könnyen és oly nagy mértékben „az” amerikaiakhoz. Ennek az oka szerinte a pontosság, a lelkiismeretesség, a kötelességtudás és

„...a drillig menő fegyelem, mely az embert gépalkatrésszé tudja átalakítani: mind olyan kellek voltak, melyekből az amerikai szellem befolyására egy varázsütéssel, szinte átmenet nélkül előállt egy mechanizált, racionalizált Grossbetrieb [nagyüzem]-Németország.”¹¹

Ez az átalakulás, a könyvtárakat és a kórházakat is elérő üzemesítés, a célszerűségre való törekvés és a racionalizálás a nagyon is amerikai megoldások és jellemzők, illetve az állandó rohanás, a felfokozott tempó (ez Berlin és Amerika vissza-visszatérő jegye) az, ami miatt a szórakozás is rohamtempóban zajlik. A kultúra gyors és felszínes fogyasztása lett tehát általános, valamint az erős és túlzó érzelmesség, a szenzációs iránti fogékonyság. (Ez Czakó István egyik korábbi, 1928-as cikkének arra a kitételére hasonlít, amely szerint az amerikai tempójú élettel nem fér össze az elmélyült olvasás: „A dolgozó Jenki, a businessman [...] nem ér rá naponként holmi hosszú elmefuttatásokat olvasni”, ezért „a könnyű fajsúlyú apróságoknak van a legnagyobb publicitásuk”).¹²

Az új szokások közül (amelyek terjesztője a városi ember – Czakónál a „világ-metropolisz” kozmpolita lakossága)¹³ Moravek a női divat átalakulását (a „nyugati sikk” terjedését), illetve a női erkölcsök változását emelte ki. Az utóbbit

7 Czakó István: Berlin amerikai színei. *Magyar Szemle*, 1931. 2. sz. 141.

8 Uo., 142–147.

9 Teljesen más módon említi az amerikai–német kapcsolatokat, az egymásra hatás kérdését a *Magyar Szemle* egyik recenzense. Eszerint az amerikai felhőkarcolók építésének műszaki tapasztalatait „a német szűrő alaposágán és rendszerességén keresztül juttatja” Magyarországra Enyedi Béla *Vas- és betonvázás épületek* című könyve. (*Magyar Szemle*, 1930. 3. sz. XII.)

10 Czakó István: Berlin amerikai színei. *Magyar Szemle*, 1931. 2. sz. 142, 147.

11 Moravek Endre: Német kaleidoszkóp. *Magyar Szemle*, 1932. 2. sz. 127.

12 Czakó István: Amerika szemlék. *Magyar Szemle*, 1928. 11. sz. 279.

13 Czakó István: *Berlin amerikai színei. I. m.*

szerinte a közvélemény a „Sachlichkeit” szemszögéből kezdi szemlélni: mivel a házasság a gazdasági nehézségek miatt egyre ritkább, nem várják el, hogy a lányok lemondjanak „élethez való jogukról”, azaz hogy csak a házasságban éljenek szexuális életet. A Sachlichkeit utalás a weimari Németország új tárgyiasság, Neue Sachlichkeit irányzatára, amelyet a hasznosság, a célok és a tények kultusza jellemzett. „Az új tárgyiasság maga az amerikanizmus” – írja Dennis Crockett (Crockett, 1999: 1).

Mindent a haszonelvűség, a racionalításra való hajlam határoz meg. Minden mechanizálódik: az új bálvány ennek megfelelően a „gépember”, az új vallás pedig a „gépvallás” – azaz a kommunizmus, amely valójában a „proletáriátus” hite. A vallás ugyanis már „kihullott” a „proletár” lelkéből, a „nemzeti érzést [pedig] megette a gép”: a gépnek ugyanis „nincs hazája”.¹⁴

Mint említettem, ha a szerzők Amerikáról írtak, akkor felnagyítva mutatták az európai sajátosságokat, vagy Amerikával szemben mutatták azokat. Ezt láttuk Czakó István *Berlin amerikai színei* című elemzésében is, ahol Amerika a felületességet, az ürességet, míg (az eredeti, a tradicionális) Európa a kultúrát jelentette. (Illetve többek között Moravek Endre és Czakó másik említett írása szintén ezt mutatja.) Ráadásul Czakó azt is megjegyezte, hogy még Budapesten is látni az amerikai üzleti-kereskedelmi módszerek jeleit: például az „automata buffet-eket” vagy a „Capital mozgót” (amelyet szerinte helyesen például „Kassa-mozgónak” kellene nevezni). Az „amerikai” tehát a „nemzeti” ellentéte. Thurzó Gábor ugyanezt a könyvkereskedelemben vélte megtalálni: eszerint Magyarországon az angolszász neoromantikus írók könyvei a népszerűek, és a magyarországi kiadó „a reklám ötleteit is szívesen másolja le, persze csökkentett arányokban és szerényebb vakmerőséggel”.¹⁵

Nagyjából ugyanekkor, az 1920-as és az 1930-as évtized fordulóján megjelent, egy amerikai szerző filozófiatörténeti kötetéről szóló recenzióban (W. Durant *A gondolat hősei* című, magyarul az előző évben megjelent könyvéről) Európa és Amerika szembenállását a szerző a következőképpen konstruálta meg: Amerika egyik sajátossága, hogy mindennek hasznosnak kell lennie (lásd az új tárgyiasságról mondottakat), hiszen ott az ember „azért él, ami van”, és nem „azért a Nagy Titokért, ami e kézzelfogható valóság mögött rejtőzik”. Ez utóbbi ugyanis Európa sajátossága (azaz Amerika materiális, Európa spirituális), mert „Mi legalább háromszáz évvel öregebbek és komolyabbak vagyunk”. Durant könyve a filozófia történetéből csak az „ideális ember megszületését” célzó „hasznos filozófiával” foglalkozik, amely megközelítés az amerikai öntudat és gőg miatt is jellemzője. Amerika ugyanis a szerző szerint így is kifejezésre juttatja a szándékát, hogy a fiatal(abb) ország nemsokára bölcsességben is túlszárnyalja majd Európát: „Amerika ma már nem akarja utánozni Európát, hanem tudatosan más akar lenni és pedig minden téren több és különb. Egyelőre azonban át akarja vinni Európába kincseit, hogy lássa, mit kell felülmúlnia.” Ebben a recenzióban Amerika semmilyen módon se bírhat pozitívumokkal: a demokrácia és a nevelés (a halhatatlanság mellett) fontos értéknek számít ugyan „ott” – de ez az „ott” a „standardizált U.S.A.”.¹⁶

Az ilyesféle szembeállítás olykor egészen röviden oldották meg. Reményi József egy átmenetileg jelentősnek tűnő amerikai politikusról szóló cikkében az illetőt így jellemezte: a műveletlenebb Dél szószólója, „noha ő maga, ha nem európai, de amerikai fogalmak szerint, kulturált ember”.¹⁷ Hamvas Endre pedig az állandó jelzős szerkezetek közhelyszerű párosítását alkalmazta: „elvéhdedett Európáról” és „anyagias Amerikáról” írt.¹⁸

A Magyar Szemlemben elvélve ugyan, de másfajta interpretációk is felbukkantak. Farkas Árpád elvetette például a civilizált Amerika – kulturált Európa szembeállítását (az első világháborús német propagandából ennek a konstrukciónak egy másik példája ismert: a civilizált Anglia és USA, illetve a kulturált Németország ellentéte [Sipos, 2010: 105–106]), sőt leszögezte: az inkább a tömegekhez kapcsolt civilizáció és a kultúra nem ellenségei egymásnak, mert hosszú távon minden új civilizáció „egy új kultúra kialakulásához vezet”.¹⁹ Mivel aktuálisan minden átalakulóban van, lehetséges, hogy a 20. század első fele „túlnyomóan” a civilizáció kora lesz, amit a gyorsabb élet és nyomában a lelkiség változásai kísérnek.²⁰

14 Moravek Endre: Német kaleidoszkóp. *Magyar Szemle*, 1932. 2. sz. 128, 129.

15 Thurzó Gábor: Best-seller vagy irodalom? *Magyar Szemle*, 1940. 5. sz. 364.

16 nj: „A gondolat hősei”. *Magyar Szemle*, 1931. 2. sz. 200.

17 Reményi József: Huey Long, az amerikai Hitler. *Magyar Szemle*, 1935. 9. sz. 30.

18 Hamvas Endre: A művelt világ és a missziók. *Magyar Szemle*, 1929. 11. sz. 223.

19 Farkas Árpád: Árt-e a gép a művészetnek? *Magyar Szemle*, 1930. 8. sz. 354.

20 Uo., 350. – Farkas itt Glatz Oszkár ellenében Vaszary Jánosra hivatkozik, aki a töltőtoll és a rakétaautó kapcsán egyaránt az idő legyőzéséről írt (352).

És ilyen „kivételes” interpretáció volt Kornis Gyula egyik írása, amelyben a világkultúrát a 19. századtól egyre jobban meghatározó angol és amerikai eredetű *angolszász* kultúráról írt. Arról, hogy a reformkorban Széchenyi István angol példái-példaképei, a forradalom bukása után Kossuth Lajos angliai és amerikai útja, majd a kiegyezést követően a Nyugatról hazatért emigránsok tették népszerűvé ezt az angolszász világot, és „jelentékeny angol-amerikai kultúrát [...] csepegtettek a nemzetbe”.²¹ Ám a 19. század végén Ausztria „külpolitikai gyámsága” nyomán mindez megváltozott. A „magyarság művelődési horizontja mindjobban összeszűkül[t]”, centruma „a germán kultúrkör középpontjával azonosul[t]”, és már csak az Amerikából visszatért emigránsok, tehát a „munkásosztály” képviseli „egészen alsó fokon” az „angol jellegű műveltséget”. Mindez nem csupán azért problémás, mert a 20. század első felében a „világkultúra” angolszász lett, hanem azért is, mert a minimális szellemi kapcsolatok következményeként a „nemzetközi politikában annyira döntő angol és amerikai világ előtt Magyarország mindmáig teljesen ismeretlen föld maradt.”²²

Fontos aláhúzni egyrészt, hogy Kornis nem amerikai, hanem angol-amerikai kultúráról beszélt, és a két jelzőt – mint látjuk – felcserélhetőnek gondolta. Éppen ez lehet az egyik oka annak, hogy az amerikai kultúrát (továbbá) nem ábrázolta alacsonyabb rendűnek – hiszen nem európai gyökerűnek nevezte, hanem (az angol egyenlő amerikai megfeleltetéssel) tulajdonképpen európainak mutatta. (Az európai származás – mint láttuk – önmagában nem minden elemző szemében biztosítja a „színvonalat”). Másrészt Kornis a világ globálissá válásának fontosságát, az országok egymástól való (kölcsonös) függésének létezését hangsúlyozta, amikor felvetette: lényeges, hogy Magyarországot ismerjék Amerikában – éppen a nemzetközi kapcsolatok miatt és Magyarország szempontjából.

Kornis leírásához kapcsolódik a *világkultúra* kialakulásáról szóló elgondolások azon fajtája, amely szerint ennek forrása nem Amerika, és amelyik szerint a helyi nemzeti tradíciók miatt nem is teljesen egységes. Ezt a (napjainkban a modernizáció-fogalom újraértelmezése során divatos) elgondolást a Magyar Szemlében a történetfilozófus Joó Tibor fejtette ki. Úgy vélte: éppen az európai kultúra terjedt el és lett általános a Földön, azaz ez maga a „világkultúra” (másként: „az egyetemes emberiség kultúrája”), és ez a világkultúra teremtette meg az „egyetemes emberiség”-et a korábban egymásról nem is tudó, egymást nem ismerő, eltérő kultúrájú földrészek nemzeteiből. Itt tehát az „egyetemes érintkezésről” és az annak nyomán kialakult „kulturális integrációról” van szó – ám ez a folyamat Joó szerint nem homogenizál(t), hiszen az egyetemes kultúra kiegészül „a lokális kultúrák elemeivel”.²³ (Az említett modernizáció-meghatározás szerint a modernizáció nem amerikai, hanem európai eredetű, és a helyi tradíciók miatt jelentkező eltérések okán helyesebb is modernizációkról beszélni [Niedermüller, 2008: 12–15].)

Ugyancsak a kulturális homogenizáció tagadása a vezérgondolata ifj. Wlassics Gyula 1930-as cikkének. Az irodalmi és általában a művészi érték, illetve a közönség műalkotások iránti érdeklődésének az alapja, szerinte, a sajátos íz: annak a környezetnek a tükröződése, amelyben az alkotó él, és amelyet ismer. Emiatt tévedésnek nevezte, hogy egyes művészek „a tősgyökeres faji jellegzetességek eltüntetésével kozmopolita profilt próbálnak adni” műveiknek. Másfelől tévedésnek tartotta ezt az általa azonosított törekvést azért is, mert úgy vélte, hogy a világ zsugorodása, a kapcsolatok intenzívebbé válása éppen hogy növelni fogja a népek egymás iránti érdeklődését. Mint fogalmazott: „A nemzetek egymáshoz való közeledése, amely alkalmasint a jövő uralkodó eszméjévé válik, nem a nemzetek uniformizálódását jelenti, sőt fokozottabb érdeklődéshez vezet távoli népek eredeti kultúrártékeinek egyéni színei iránt.” Wlassics leírása ezen a ponton a (Távol-)Kelet iránti, 19. században folyamatosan növekvő érdeklődésre emlékeztet, vagy legalábbis arra igaz. Ezt az érdeklődést kísérte a fotós orientalizmus (a Kelet sajátos felfedezése, dokumentálása, bemutatása), valamint orientalizálás (például a kosztümös-keleties élőképek fotografálása, vagy mondjuk a japán festőművészet motívumainak felhasználása) (Sontag, 1999: 116).

Visszatérve a cikkhez: ebben talán természetes módon feltűnik Amerika is, mégpedig két módon. Egyrészt példaként arra, hogy a távoli kultúrák iránti érdeklődés milyen jelentős lehet, ugyanis: „Feltűnő, hogy [...] amerikai mesekönyvszerkesztők mennyire érdeklődnek az eredeti magyar népmesék iránt.” Másrészt Amerikát nem Európával szemben határozta meg. Miközben arról írt ugyanis, hogy a magyarországi oktatási reformtörekvések szószólói a „gépek hazájából” a hazai „túltengő idealizmusunk helyébe több realitást és praktikus érzéket óhajtanak átplantálni”

21 Kornis Gyula: Az angol középiskolák. *Magyar Szemle*, 1929. 1. sz. 94.

22 Uo., 95.

23 Joó Tibor: Mit értsünk „Európa” alatt? *Magyar Szemle*, 1931. 12. sz. 381–382.

– hangsúlyozta: a tévhittel ellentétben „az emberi lélek formálása” során az USA-ban sem mellőzik a (nem részletezett) idealisztikus törekvéseket.²⁴

Jó Tibor írásának másik alapelemét találhatjuk meg Teleki Pál 1931-es, *Az európai probléma* című tanulmányában: a világ európaisításának gondolatát. Teleki itt abból indult ki, hogy a 20. században jelent meg a világgazdaság és a világpolitikai egyensúly (mint olyan), amikor is a világban országok és országok szövetségei állnak egymással szemben. Európa azonban „ma” válságban van, és ennek gyógymódja (például) „Európa világ-beállítottságának megváltoztatása”, illetve valamiféle európai szervezet vagy újfajta szervezethez. És hogy miért van erre szükség? Teleki válasza szerint: „az egész világ iparosítása, benépesítése, művelődése, demokratizálódása és ezzel politikálása, összefoglalóan európaisítása következtében.”²⁵

2.2. Az amerikai és a világgazdaság ábrázolása a Szocializmusban

A Szocializmusban kevésbé volt téma az amerikai és a világgazdaság milyensége és viszonya. Nem volt jellemző az elutasító hang sem, amely a Magyar Szemle írásait inkább meghatározta. A szociáldemokrata folyóiratban nem foglalkoztak ugyanis az amerikai tömegkultúra termékeivel.

Annak az ábrázolásnak, amely az angol és az amerikai kultúra közösségét, így az amerikai kultúra európaiságát vagy európai gyökereit hangsúlyozta (Kornishoz hasonlóan), megtaláljuk a példáját a Szocializmusban is. A szociológus Braun Róbert tanulmánya – amely alapvetően az amerikai közigazgatás-önkormányzatiság 18. századi angol eredetét mutatta be – abból indul ki, hogy az amerikai kultúra „az Óceánon túlra átültetett angol kultúra”, illetve hogy a két részre szakadt angol nemzetről kell beszélni az egykori gyarmatok és az egykori anyaország kapcsán. (Braun azt a gondolatot is felvetette, hogy Angliában a konzervatív forma gyakran radikális tartalmat foglal magában, míg Amerikában fordítva: radikális formában konzervatív tartalom található.)²⁶

Amerikában azonban a politikai formákon túl az élet más területét is a tradíció hatja át. Ilyen az egyetemi szféra – hangsúlyozta Braun, aki itt azt hozta fel, hogy a Harvard Egyetemet 1636-ban alapították, régebben tehát, mint a nagyszombati (budapesti) egyetemet (az utóbbi megállapítás tévedés).

Összefoglalólag azt mondhatjuk, hogy Braun alapvetően tagadta, hogy Amerika „Újvilág” lenne, hogy az USA fiatal állam, „népe pedig fiatal nemzet” volna. Szerinte a történelmi múltját valójában csak eltakarják a modern technikai megoldások, a modern nagyváros és modern nagyvárosi igazgatás.²⁷

Az amerikai kultúra kritikája azért a Szocializmusban is létezett, de sokkal burkoltabb módon jelent meg. Jó példa erre Gró Lajos 1926-os írása. Bár filmkritikájában Gró amiatt fejezte ki örömét, hogy a „limonádé-darabokhoz szokott Amerikában ilyen témát is filmre lehetett vinni” – ezt egyrészt Eric von Stroheim *Gyilkos arany* című „naturalista” alkotása kapcsán jegyezte meg, másrészt kritikája Chaplin *Aranylázának* dicséretével indult. Azaz két remeknek tartott filmet mutatott be, ami „lerontotta” a „limonádéra” tett megjegyzése erejét.²⁸ A harmincas években pedig Kassák Lajos sorra számolt be az amerikai irodalom újabb műveiről, és ő elsősorban olvasásra ajánlott könyvekről írt (kivéve Van Vechten a „közepes művészi teljesítményt” jelentő, *Néger mennyország* című alkotását, amelyet viszont szociális tartalma miatt dicsért). Edna Ferber regényének művészi megformálását dicsérte – miközben a regény értelmezését az „USA a korlátlan lehetőségek hazája” értelmezési keretben végezte el. Hemingway *Búcsú a fegyverektől* című regényét igen határozottan remekműként mutatta be. Dos Passos *A 42. szélességi fok* című munkája kapcsán pedig egyenesen azt hangsúlyozta: a bokszt (a klasszikusan amerikai és/mert nyersnek és erőszakosnak mutatott sport) mellett az USA a művészetekben is előretört:

24 Ifj. Wlassics Gyula: Magyar irodalom külföldön. *Magyar Szemle*, 1930. 11. sz. 270, 272.

25 Teleki Pál: Az európai probléma. *Magyar Szemle*, 1931. 3. sz. 217.

26 Braun Róbert: Az amerikai helyi kormányzat. (Local Government [!]). A helyi kormányzat története, különös tekintettel a városra. *Szocializmus*, 1925. 6. sz. 222. Ehhez hasonlókat mások is megfogalmaztak az első világháború után. Például a pedagógiai-politikai szakíró, Paul M. Rühlmann *Kulturpropaganda* című 1919-es munkája szerint az antant győzelmének következtében az angol kultúra terjed majd el a Földön, a világ „anglizálódni” fog – éppen „az angolszász faj világuralmának gondolata” miatt (Fekete József: P. M. Rühlmann: Kulturpropaganda. Charlottenburg, 1919. [Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte] Társadalomtudomány, 1921. 311.).

27 Braun Róbert: Az amerikai helyi kormányzat. I. m., 1925. 6. sz. 224.

28 Gró Lajos: Az igazi film. *Szocializmus*, 1926. 5. sz. 192.

„...a brutálisan fiatal amerikai szellemet az Európával való közvetlen érintkezés nemesítette meg, de ma már látnivaló, hogy ez a fejlődési folyamat szokatlan tempóban emelkedik és szélesedik s a lenézett technikai civilizáció légkörében új, az európai szellemiségnél egy sokkaloldalúbb, átfogóbb, korszerűbb kultúrszellem van kialakulóban.”

Kassák ehhez (Farkas Árpád 1930-as, a Magyar Szemlében megjelent, a kultúra–civilizáció kettősség leírására emlékeztető módon) annyit fűzött hozzá: magától értetődik, hogy „ebben a szellemenben még nagy a rendezetlenség, kiegyensúlyozatlanság”, de ez nemsokára elmúlik, mert a fiatal írógeneráció elődei „megteremtették Amerika technikáját, és ők meg fogják teremteni Amerika kultúráját”.²⁹

2.3. Amerika és Európa viszonyának ábrázolása a két folyóiratban

Az első világháború nyomán több európai gondolkodó leszámolt Európa civilizációs felsőbbrendűségének elképzelésével, s az „öreg kontinens” hanyatlását vizionálta (Kaalbe, 2008: 166–167). Így volt ez Magyarországon is. A Szocializmus vagy a Magyar Szemle több munkatársa, szerzője is osztotta azt a véleményt, amely szerint Amerika gazdaságilag és politikailag is sokkal erősebb lett, Európa pedig hanyatlik. Például a Szocializmusban Méhely Kálmán egyetemi tanár, 1918-ban államtitkár, ekkor nemzetgyűlési képviselő, arról írt, hogy Európa Perzsia sorsára jut, ha nem képes világhatalmát fenntartani. Elsősorban a sokkal hatékonyabb Amerika jelent veszélyt a számára, amelytől Európának tanulnia kell.³⁰ Ugyanígy látta a Vas- és Fémmunkások Lapja szerkesztője, a Szocializmus állandó szerzője, Kruppa Rezső (Varsányi, 1999: 272, 280), aki öt évvel Méhely írásának megjelenése után egyrészt szintén az amerikai tapasztalatok felhasználását javasolta azért, hogy az európai ipar ne játsszon alárendelt szerepet az amerikai iparral szemben. Másrészt viszont annak a veszélyéről írt, hogy Magyarországon a racionalizált termelés csak a munkások kiszolgáltatottságának növekedését eredményezné, de elmaradna a tömegek fogyasztóképességének növelése, ami pedig Amerikában a racionalizálás része volt.³¹

Sajátos szempontot vetett fel ugyanitt Szerdahelyi Sándor, aki 1923-ban az általában sajátosan furcsa amerikai megoldásként ábrázolt alkoholtilalmat (amely az USA alkotmányrendszerének lett pár évvel korábban a része) azért mutatta követendőnek, mert ez Amerikát újabb versenyelőnyhöz juttatja Európával szemben. Európa az összes súlyos versenyhátránya között ugyanis immár ott található az alkoholizmust is, míg az USA-ban már nem.³²

„A világgazdaság súlypontja Európából Amerikába helyeződött át: ez a nagy háború pozitív (!) fejleménye” – szögezte le írásában a Hortobágyi László álnéven publikáló Faragó László (Agárdi, 1999: 374–375). Európa és az Amerikai Egyesült Államok viszonya megfordult, a korábbi gyarmatszerű kapcsolat megszűnt – sőt: Európából lett Amerika gyarmata. Európa elszegényedett, Amerika meggazdagodott. Ennek a változásnak Faragó leírásában az alapvető oka a bevándorlás. Az USA ugyanis így ingyen, azaz befektetés nélkül kész munkaerőhöz jutott, amit pedig Európa elveszített. Ehhez társultak egyéb okok is: az USA önellátó, mert hatalmas nyersanyagkészlete van, amely révén saját iparát ellátja, illetve mezőgazdasági termékekből is önellátó. Faragó azonban úgy vélte, hogy fordulat következhet be, mert a feudális berendezkedése és a szegénység miatt legtöbb munkaerőt „elűző” ország Oroszország volt – ám a forradalom győzelmével megszűnt a feudális nagybirtok, és így a kivándorlás legfőbb oka. Ebből azonban az is következhetik – tette hozzá –, hogy a kivándorlás iránya talán megváltozik, és Európából a jövőben nem Amerikába, hanem a Szovjetunióba mennek majd.³³

A Magyar Szemlében a Magyar Nemzeti Bank tisztviselője, Buday Kálmán többször is leszögezte, hogy az amerikai gazdaság „hihetetlen” gyors fejlődése miatt megváltozott Európa és az Egyesült Államok hatalmi viszonya.³⁴ A tör-

29 Kassák következő 1934-es írásairól van szó (az említés sorrendjében): Van Vechten: Néger mennyország. *Szocializmus*, 3. sz. 138–139.; Edna Ferber: Cimarron. *Szocializmus*, 1. sz. 47–48.; Ernest Hemingway: Búcsú a fegyverektől. *Szocializmus*, 8. sz. 231–232.; Dos Passos: A 42. szélességi fok. *Szocializmus*, 4. sz. 177–178.

30 Méhely Kálmán: Dolgozó nemzetek. *Szocializmus*, 1922. 1. sz. 8–12.

31 Kruppa Rezső: A racionalizálás és a munkásság. *Szocializmus*, 1927. 11. sz. 411–415.

32 Szerdahelyi Sándor: A „száraz” U. S. A. *Szocializmus*, 1923. 6. sz. 276–279.

33 Hortobágyi László: Nemzetközi fizetési mérleg és kivándorlás. *Szocializmus*, 1924. 8. sz. 316.

34 Buday Gyula: A newyorki tőzsde. *Magyar Szemle*, 1929. 2. sz. 166–169.

ténész-közgazdász, volt külügyminiszter és a Gyáriparosok Országos Szövetségének volt ügyvezetője, Gratz Gusztáv ugyanitt szintén azt rögzítette, hogy a hatalmas belső fogyasztás, az így lehetővé váló tömegtermelés, valamint a tömegtermelés mechanizálódása miatt Amerikában a termelés költsége alacsonyabb, mint Európában. Emiatt, illetve az USA tőkegazdagsága miatt „állandóan Amerika erősödik és Európa gyengül”.³⁵ (Gratz itt tehát a Kruppa Rezső által említett összefüggésre is kitért – igaz, nem az általa felvetett szempontból –, már ami a tömegtermelés racionalizálása-mechanizálódása és aközött állt fenn, hogy a „tömegtermelők” életszínvonalának emelkedése a tömegtermelésnek jelentős piacot is eredményezett.) Ugyanakkor megemlékezett „az ottani munkabér magasságáról” – ami többek között azért is fontos, mert az amerikai kivételesség egyik állandóan hangoztatott eleme az európainál magasabb átlagos életszínvonal (Ricento, 2003: 611–637). Ez pedig a magyar kivándorlók szemében kívánatos célponttá tette az USA-t, ami a szélsőjobboldali politika egyik problémája volt (Lányi, 1994: 217–248).

Annak, hogy az Egyesült Államok és Európa viszonya megváltozott, természetesen egyik oka az amerikai hitelek jelentős szerepe volt Európa életében. Erre az összefüggésre rendszeresen visszatértek a két folyóiratban. A külpolitikai elemző és kormánypárti lapszerkesztő, Ottlik György a Magyar Szemlében ezt többször is a kölcsönös függés viszonyaiba állította. Egy ízben azt hangsúlyozva tárgyalta, hogy az USA a világháborúba való belépésétől kezdve láthatólag világhegemóniára tör, és hogy a „területileg megsebezhetetlen és erőforrásaiban kimeríthetetlen” Egyesült Államok és Európa viszonya világpolitikai jelentőségű.³⁶

A Magyar Szemlében gyakran tárgyalták ez erőviszonyok első világháború utáni jelentős változását. Ez az USA gazdasági erősödésének témáját jelentette, illetve a fegyverkezés és a nemzetközi hitelélet kérdését. Egyes szerzők elejtett megjegyzéseikben utaltak erre: Máthé Elek a brit politikáról szóló cikkében írt arról, hogy az USA flottaépítése milyen változásokat hozott a brit népelesség belpolitikával kapcsolatos véleményében.³⁷ Ottlik György például külpolitikai szemléiben vissza-visszatért Amerika „erőtéljes fegyverkezésére”, illetve „flottaegyenlőség[re] a brit birodalommal, amelyről [Washington] tizenöt év előtt még csak álmodni sem mert volna”.³⁸ A következő évben Ottlik László (!) is írt az amerikai hitelek szerepéről, illetve arról: ha Németország csödbe jutna, az a továbbgyűrűző hatások miatt pénzügyi katasztrófát eredményezne Nagy-Britanniában és az USA-ban is.³⁹

A Szocializmus és a Magyar Szemle cikkírói – mint utaltam rá – nem csupán Amerika és Európa viszonyát, és ennek a világra (világgazdaságra, világpolitikára) gyakorolt hatását szemlélték és elemezték, hanem e két kontinens és Ázsia együttműködését és lehetséges konfliktusait is. Mind a két folyóiratban többször olvashatni a civilizációk vagy fajok eljövendő nagy összecsapásáról, egy második világháborúról. Ebben a harcban, egyes szerzők véleménye szerint, Európa számíthat Amerika szövetségére. Kornis Gyula egy még nem említett írása szerint például azért lesz ez így, mert bár az Egyesült Államok felszabadult „Európa gyámsága alól”, és gazdasági ereje jóval hatalmasabb lett, de „nagyjában a kultúra egységét Európával megőrizte”.⁴⁰ (Pár évvel később, 1931-ben a Szovjetunióról, illetve a Szovjetunió és a világgazdaság-nemzetközi kapcsolatáról szóló elemzésében Ihrig Károly is érintette ezt a kérdést. Igaz, ő saját témája felől közelítette meg, és azt hangsúlyozta: a Szovjetunió „félelmetes” katonai ereje lesz, „de a szövetkezett Európa és Amerika hadseregeivel mégsem tudná felvenni a küzdelmet, akkor sem, ha Ázsia óriási tartalékait is szolgálatába állítaná”. Ihrig tehát nem az erősödő és önállósodni akaró gyarmatokat, hanem inkább a Szovjetuniót látta a „civilizációk” esetleges harca másik szereplőjének.)⁴¹

Nagyjából ebben az értelmezési keretben zajlott a Szocializmus 1926-os Pán-Európa-vitája. Faragó László első cikkében a közös európai és amerikai kultúrát hangsúlyozta. Előljáróban a fajok harcát jövendölte: Európa világmánának vége szerinte az elnyomott fajok bosszúját hozza majd el. Őt „planetáris erőmezőt” azonosított: az amerikai, a britet, a szovjet-orszt, a kelet-ázsiait – és az európaiakat. Úgy vélte azonban, hogy végső soron csak két és fél–három blokk alakul majd ki a 20. században: Pán-Amerika Nagy-Britanniával az egyik, az egységes Ázsia a másik, és a Pán-Amerikával kulturális és faji okok miatt politikai szövetségre lépő Európai Egyesült Államok a harmadik.⁴²

35 Gratz Gusztáv: A preferenciális vámrendszer. *Magyar Szemle*, 1931. 1. sz. 11.

36 Ottlik György: Külpolitikai szemle. *Magyar Szemle*, 1928. 2. sz. 197.

37 Máthé Elek: Az angol politika válságos hónapja. *Magyar Szemle*, 1929. 7. sz. 279.

38 Ottlik György: Külpolitikai szemle. *Magyar Szemle*, 1930. 5. sz. 87. (A téma legközelebb ez év októberében szerepel a folyóiratban: ifj. Móricz Kálmán: A valóság a leszerelés kérdésében. *Magyar Szemle*, 1930. 10. sz. 177–185.)

39 Ottlik László: Külpolitikai szemle. *Magyar Szemle*, 1931. 8. sz. 381.

40 Kornis Gyula: Újjáéledt antik imperializmus. *Magyar Szemle*, 1927. 10. sz. 154.

41 Ihrig Károly: Az ötéves terv. *Magyar Szemle*, 1931. 8. sz. 316.

42 Hortobágyi László: Páneurópa. *Szocializmus*, 1926. 6. sz. 206–211.

A Pán-Európa-vitát hosszú írásával Kertész Miklós zárta le. Ebből most csak azt emelem ki, hogy az egységes Európát az USA elleni védekezés eszközeként nevezte, mert egység hiányában Európa Amerika gyarmatává válik. Amerika ugyanis hatalmas nemzetgazdaság, és ezért egyre súlyosabb lesz a fölénye a széttagolt és folyamatosan válságokat megélő Európával szemben.⁴³

A Magyar Szemleiben különösen is a gazdasági világválság éveiben tárgyalták a szerzők az USA egységes és hatalmas, illetve Európa széttagolt gazdasága közötti különbségeket. Ottlik László például azt vetette fel, hogy Európa államai a válságból csak két módon mászhatnak ki. Vagy az életszínvonal és a kulturális kiadások csökkentését, vagy az integrációt kell választaniuk.⁴⁴ Az előbbi elsősorban kevesebb „szocializmust” jelentett Ottlik számára: mint írta, csak az Amerikai Egyesült Államok engedheti meg magának, hogy a fogyasztás növekedését serkentse (ez is több szocializmus), mert politikailag független, gazdaságilag pedig önálló. Utóbbi módot az „integrális nacionalizmusról” való lemondás lenne – vagy „akár Európának egyetlen gazdasági egységgé való átszervezése”. A világ „kisebb-nagyobb gazdaságpolitikai egységei tömegeire való tagozódása [ugyanis] kétségkívül »irracionális«.”⁴⁵

Sajátosan tárgyalta az európai egység és Amerika viszonyát már hivatkozott cikkében Joó Tibor. Írásának eddig nem említett kiindulási pontja ugyanis az, hogy bár az Amerikai Egyesült Államok „európai eredetű”, „európaiak által alapított” ország, de „semmi közösséget sem hajlandó [...] vállalni velünk”, és éppen ezért a pán-európai gondolat Európának az USA-val szemben megfogalmazott védekezés programja. Egy olyan program, amelynek nem tisztázott az alapja: hogy tudniillik mi is az az Európa? Joó válasza szerint a közös alap nem lehet kulturális: ahogy a megmaradt lokális kultúrák elemei miatt az európai alapú világkultúra se homogén, úgy maga az európai kultúra se az – tehát Európát nem is lehet kulturális egységként felfogni. Az egység alapja a „létfenntartás érdekközössége”: mivel ő Európát ért támadásokat (vagy: kihívásokat) vélt látni (egyebek között Amerikából), logikusan úgy vélte, hogy az a nép érzi magát európainak, amelyik felismeri, hogy „a földkerekség roppant közösségei arra ítélik[ik]”.⁴⁶

Mint láttuk, az ábrázolások szerint az USA gazdasági szempontból is sajátos állam, amely sajátos, azaz az európaiktól eltérő megoldásokat alkalmazhat; például több szocializmust engedhet meg, mint Európa. A Magyar Szemle egy-két szerzője az amerikanizmusról egyenesen mint sajátos gazdasági (és politikai) rendszerről írt. Ez a rendszer „történelmi és gazdasági fejlődés során természetesen” alakult ki (tehát nem mesterséges, nem egyes szerzők gondolták ki), elképesztő prosperitást hozott, megteremti a „Tőke” és a „Munka” harmóniáját, biztosíthatja „az emberiség jólétét” és „békés jövőjét”. „Szembeállíthatjuk” tehát a fasizmussal és a bolsevizmussal is – érvelt Buday Kálmán, a nemzetközi sajtóra és szakmunkákra hivatkozva. (A szerző ezen kívül a kölcsönös függés tényét is rögzítette: a New York-ban lefolyt „gigantikus arányú világspekulációban” ugyanis – mint írta – mindenki részt vett, akinek „valamelyes tőkéje volt”, a „newyorki gépirókissasszonytól a budapesti bankigazgatóig”).⁴⁷ Részben ehhez a gondolathoz, a sajátos amerikai rendszer kérdéséhez kapcsolódik Ravasz László két évvel korábbi, *Osztályellentét* című írása. Ebben a református püspök ugyan nem nevezi önálló típusnak az USA társadalmi, gazdasági rendszerét, de azt hangsúlyozza: az osztályellentéteket két módon és két országban sikerült (tulajdonképpen) megszüntetni: a kékgallérosok életszínvonalának általános emelésével Svédországban, illetve a nagytőke „személytelenné” tétele és a tulajdonos „vezetők munkási” szerepfelfogása és -képe révén az Egyesült Államokban.⁴⁸

Ezen a ponton az eddigi tárgyalási módtól eltérően (amely a tematikus azonosságokra és hasonlóságokra, illetve kapcsolatokra épült) az időbeni változást hangsúlyoznám. Nyilvánvaló ugyanis, hogy mást jelentett (vagy jelenthetett) az amerikanizálódás, az amerikai életforma, Európa és az USA viszonya, kölcsönös függése az 1920-as években, mint az 1930-as években. Pontosabban szólva a kérdés szövegkörnyezete változott meg, és nyilván voltak, akiknek ennek hatására megváltozott a világképe, és másként látták Amerika sajátosságait, szerepét a világban.

A Magyar Szemle és a Szocializmus egyaránt több cikket közölt arról, hogy tulajdonképpen mi a New Deal, milyen irányba fejlődik is az USA. A nagy kérdés tulajdonképpen az volt, hogy a kapitalizmus egy „szocializált” változata,

43 Kertész Miklós: Elleneznünk kell-e az egységes Európát? *Szocializmus*, 1926. 10. sz. 368–376.

44 Ottlik László: Kapitalizmus, szocializmus és világválság. *Magyar Szemle*, 1931. 11. sz. 201–209.

45 Uo. 207.

46 Joó Tibor: Mit értsünk „Európa” alatt? *Magyar Szemle*, 1931. 12. 381.

47 Buday Kálmán: Pénzügyi világválság. *Magyar Szemle*, 1929. 12. sz. 370.

48 Ravasz László: *Osztályellentét*. *Magyar Szemle*, 1928. 2. k. 227.

fasizmus vagy esetleg szocializmus épül-e Amerikában. Az erről szóló tanulmányok mindegyikét most nem elemzem, csak néhányat emelek ki közülük. A Szocializmusban 1933-ban közölték Benedikt Kautsky (a német szociáldemokrata vezető és marxista gondolkodó, Karl Kautsky fia) kifejezetten a folyóirat számára készült elemzését. Az írás fő szempontja az a kérdés volt, hogy Rooseveltt „egy amerikai Hitler”-e. Bár munkája elején megadta a nemleges választ, később is vissza-visszakanyarodott erre. Így például azt állította, hogy az amerikai elnök és Mussolini, valamint Hitler társadalmi bázisa azonos. Ám azt is hangsúlyozta, hogy Rooseveltt rá van utalva a szakszervezetekre, és így nem fog ellenükben politizálni, továbbá hogy vámpolitikája „a fasiszták” szerint liberális. Másfelől viszont azt közölte, hogy Rooseveltt és stábját, illetve általában a konjunktúra-kutatás sokat merített Marx tanaiból, csak azokat tökéletlen módon akarja megvalósítani, nem értette helyesen, és emiatt van az USA gazdasági veszélynek kitéve. És ha Rooseveltt se nem szocialista, se nem államkapitalista gazdaságpolitikája emiatt kudarcba fulladt (elsősorban az életszínvonal csökkenése és az elszabaduló infláció miatt), akkor Amerikában a németországihoz hasonló politikai és gazdasági rendszerváltozás következhet be.

A következő évi triplaszámban két cikk foglalkozott az amerikai kísérlettel. Solt Jenő cikke az amerikai „új bolsevizmus” híreről írt, illetve ezt cáfolta. Úgy vélte, hogy Rooseveltt kísérlete a kapitalizmus megmentésére irányul. Ennek keretébe illeszkedhetnek az Európából „importált» szociális biztosítások”, amelyek szükségességére a gazdasági válság nyomán terjedő munkanélküliség döbbsentette rá az amerikaiakat.⁴⁹

Szerdahelyi Sándor ugyanitt a technokrácia ideológiáját mutatta be, amelyet a kapitalizmus megőrzése motivál, de amely annak alapjait akarja megváltoztatni – és amely ennyiben rokon a marxizmussal. A szerző szerint nem véletlen, hogy ez a „tudományos” irányzat, amelynek alapja a „mérés” és a racionalizálás, éppen az USA-ban hódít, ahol a világ „legfejlettebb kapitalizmusa” működik, ahol a fegyverkezéstől a mezőgazdaságig minden mechanizálódik, és ahol a tökebség miatt lehetséges, hogy magát a „feltalálást” is intézményesítsék. Szerdahelyi a standardizált és tömegtermelés számai mellett (például: négy millióval több autó készült 1929-ben, mint 1919-ben, de 84,9 millió munkaóra megtakarítással) kitért arra is: Európában Németország az, ahol a mechanizálódás (a technikai haladás és a szervezethez) a leginkább általánosnak mondható.⁵⁰

2.4. Az életszínvonal és a „munkásöntudat” ábrázolása a Szocializmusban

A Szocializmus és a Magyar Szemle Amerika-képe között különbséget fedezhetünk fel abban is, hogy az életszínvonal az előbbi folyóiratban állandó téma volt – elsősorban a (szerényebb) európai viszonyokkal való összevetés szempontjából. Az első világháború utáni, Amerikában jelentkező gazdasági krízis idején még természetesen nem merült fel a magas életszínvonal témája. Ennek kapcsán azt tudta meg a szocialista olvasó, hogy csökkentek ugyan az árak, de emiatt csökkentek a bérek, illetve nőtt a munkanélküliség.⁵¹ Pár évre rá azonban már a magyar olvasó számára ismeretlen általános jólét képe lett általános a lapban. Tieder Zsigmond például – aki a fordizmust és a marxizmust hasonlította össze, pontosabban a fordizmus marxista kritikáját végezte el – abból indult ki, hogy Ford szerint „a tőke és a munka fölbonthatatlan harmóniában áll[na] egymással”, ha az ő modelljét követnék. A valóságban ebből csak annyi igaz a szerző szerint, hogy magasabb béreket fizet – azért, hogy a dolgozói egyben vásárlói is legyenek. (Napi 8000 autót gyárt, és mindet el tudja adni.) De kizsákmányolja a munkást, ellenőrzi magánéletét, nem kedveli a szakszervezeteket, és a végsőkig standardizálta, elembertelenítette a termelést.⁵²

A folyóirat ugyanezen számban egy másik szerző sajátos módon számolt be az amerikai életszínvonal elterjedt ábrázolásáról. Gergely Sándor marxista szellemű tézise szerint az szépirodalom mindig tendenciózus volt, és mindig is a tőkének kedvezett. Az újabb időkben azonban létezik már a munkásosztály javára tendenciózus irodalom. Ehhez az irányzathoz tartozik például Upton Sinclair, aki megpróbálja bemutatni az igazi USA-t, akinek „gigantikus küzdelme a tendenciózus irodalmat »csinálja« Amerikában, de arra nálunk azt mondják: pamfletgyáros.” Gergely így állította

49 Solt Jenő: Mi a tényleges helyzet Amerikában? *Szocializmus*, 1934. 7–9. sz. 213.

50 Szerdahelyi Sándor: Technokrácia vagy szocializmus? *Szocializmus*, 1934. 7–9. sz. 247–255.

51 (mj.): Amerika gazdasági állapota és a munkásmozgalom. *Szocializmus*, 1923. 3. 137–139.

52 Tieder Zsigmond: Fordizmus és marxizmus. *Szocializmus*, 1925. 12. 479.

szembe a kétféle tendenciózus irodalmat és hatását: a valóságban a „négereket szabadon lincselik Amerikában, millió pária hizlalja a milliárdosok vagyonát és – az U. S. A. mégis »a civilizáció reménysége«. Igen, a munkásság szemében az, de egészen más színekben, mint ahogy írónk elképzelik.”⁵³ Ennek a leírásnak a hatását azonban jelentősen csökkentette, hogy az ilyen tónusú USA-ábrázolás „békeidőben” inkább kivételes volt, és hogy egy év múlva Gál Benő nagy cikkben számolt be – mindennek az ellenkezőjéről.

Gál arról tudósított, hogy a német szakszervezeti vezetők nagy körutat tettek az USA-ban, és tapasztalataikról egy 255 oldalas könyvet írtak. Az útjuk oka az volt, hogy a gazdasági élet Európában amerikai mintákat kezdett követni, és így logikusnak tűnt a számukra, hogy tanulmányozniuk kell az amerikai munkásszervezkedést és a munkások életviszonyait.

Gál Benő ismertetése szerint a szakszervezeti vezetők általában a munkások Európából nézve kivételes életszínvonalát látták – de látták a gyermekek és a nők, valamint a Dél- és Kelet-Európából érkezett képzetlen munkavállalók kizsákmányolását is. Továbbá arról is szóltak, hogy az üzemekben elterjedt a „spiclirendszer”: magándetektívek álltak be a munkások közé dolgozni, és ők lesznek a szervezkedések motorjai – amely szervezkedéseket így kézben tudják tartani.⁵⁴

A cikk döntő része azonban a pozitívumokat sorolta, amelyek oka a hatalmas és egységes gazdasági tér – ellentétben azzal, hogy Európa kisebb területét sok állam tagolja. Ez, továbbá „a gazdasági érintkezést akadályozó intézkedések teszik nehezzé a gazdasági élet fejlődését”.⁵⁵ Az amerikai ipar fejlődésének oka ezen kívül egyrészt az intenzívebb termelés, másrészt a munkások magasabb életszínvonala, ami fizetőképes keresletet jelent.

Ami a konkrétumokat illeti, az USA-ban jobb az élelmezés, mert a bér kisebb részét fordítják erre, és így több marad más célokra: ezzel az amerikai munkás „szociális helyzete lényegesen eltér európai társának szociális helyzetétől.”⁵⁶ A dolgozók magasabb bére lehetővé teszi, hogy tartalékoljanak. Létezik ugyanakkor (42 államban a 48-ból) balesetbiztosítás, amelynek költségeit az állam és a munkáltató állja. A legtöbb vállalatnak orvosi rendelője, gyógyszertára, iskolája, játszótere is van, a munkások nyereségrészesedésben részesülnek, kisrészvényesek lesznek. Sok üzemben még üzemi tanács is dolgozik, mert a munkások döntésekbe való bevonása révén kívánják elejét venni a szakszervezetek megjelenésének.

A „sok szocializmus” (ahogy a Magyar Szemle egyik cikkírója mondta) mellett sajátosan amerikai az is, ahogy a munkáltató és a munkavállaló „érintkezik”:

„Az amerikai munkáltató vigyáz arra, hogy ne lássák autokratának. [...] Ha a munkás a technikai vagy kereskedelmi irodába lép, nem látja azt a nagy különbséget, ami a fizikai és szellemi munkás munkaterme között van, *mint nálunk*. Nem látja ezt az érintkezésben. És nem látja, hogy fölötte egész vezérkar uralkodik.”⁵⁷

Ez a leírás három ok miatt is érdekes lehet. Egyrészt (de kisebb részben) azért, mert itt is a magyarországi viszonyok (burkolt) kritikáját látjuk. Másrészt azért, mert ezen a ponton a fordizmusra (Tieder Zsigmond leírására) asszociálhat az olvasó, akiben ez a fordizmus legalább részleges elterjedésének képzetét keltheti. (Hogy ez megerősíti vagy megcáfolja-e Tieder szkeptikus leírását, amely a fordizmus „hazugságait” hangsúlyozta, az külön kérdés.) Harmadrészt érdekesnek tűnhet, hogy Ravasz László az 1920-as évek végi, Magyar Szemlében megjelent leírásával egybevágó módon mutatja az „osztályellentétek” minimalizálásának egy módját. (Ravasz az ellentét eliminálását mutatta, és ennek a viszonyoknak tulajdonított központi jelentőséget.) Mindezekon kívül meg kell említeni azt is, hogy Gál Benő leírása szerint a munkáltatók számára fontos a „közvélemény”. Azaz a közösség „kritikáját” el akarják kerülni.

Pár oldallal Gál Benő „könyvismertetése” után egy rövid kis írás arról számolt be, hogy újabban a fizetett szabadság intézménye is terjedőben van az USA-ban. Sőt léteznek vállalati nyaralóhelyek a munkásoknak, illetve létezik a

53 Gergely Sándor: Egy irodalmi vita margójára. *Szocializmus*, 1925. 12. 482–484. 483.

54 Gál Benő: Mit láttak a német szakszervezeti vezetők Amerikában. *Szocializmus*, 1926. 11. 404–410. Ehhez a következő megjegyzést fűzte Gál Benő: „Ezt a rendszert, más formában, az utóbbi időben nálunk is bevezették. Itt is akciókat provokálnak és itt is a munkások szenvedik az ilyen beugrásoknak a kárát. És amint Amerikában óriási összegeket emészt föl a spiclirendszer, nálunk is rengeteg pénzbe kerül” (409).

55 404.

56 Uo., 405.

57 408. (Kiemelés tőlem.)

Vacation Bureau Service New Yorkban, amelynek 150 ipari és kereskedelmi cég vette igénybe szolgáltatásait – tudniillik a munkások nyaralásának megszervezését.⁵⁸

Az átlagosnak mondható Amerika-képtől alapvetően tér el a Nádass József írása által sugallt ábrázolás. A bécsi emigrációból éppen hogy visszatért Nádass Jakov Dorfmann *Im Lande der Rekordzahlen* című amerikai úti beszámolóját ismertetve, arra hivatkozva az USA-t cikke elején „új rabszolgatartónk[nek]” nevezte, cikke végén pedig azt írta: „...az Egyesült Államok a leghatalmasabb, a legfejlettebb, a legkíméletlenebb kapitalista ország”. Ez nem annyira meglepő akkor, ha tudjuk, hogy Dorfmann (akit egyelőre nem sikerült azonosítanom) Nádass szavai szerint „szovjetállampolgár”. „Azaz” az utazása a „két legmaibb ország találkozása” – az utazó pedig a „legmaibb [ember]típus”, a „banalitásig ismert és hangoztatott Keyserling-féle »sofförtípus« képviselője”.⁵⁹ Ez azt jelenti, hogy Amerikából jobbra csak a praktikus dolgok érdekelték, és például se a nők sajátos társadalmi helyzetéről, se az amerikai kultúráról egy sort sem írt. Írt azonban a faji szegregációról, és arról, hogy a munkáltatók hatalma olyan nagy, hogy „a hatóságok nagy részével nyíltan rendelkeznek”. Ebben a reprezentációban semmi egyedi sincs, miként abban se, hogy a végletekig racionalizáltak mutatta az USA-t, vagy hogy New Yorkot mint rohanó és hipermodern metropoliszt mutatta be, ahol a legkisebb és legszegényebb lakásban is van fürdőszoba, és utóbbi is mindenféle háztartási géppel felszerelt. Ugyanakkor azonban a Szocializmusban lényegében egyedülálló módon ábrázolja az amerikai életnívót – ahogy sajátos az a mód is, ahogyan a munkások elnyomásáról emlékezett meg. Ami az előbbit illeti:

„A munkás és az alkalmazott életstandardja alig magasabb az átlagos közép-európai munkás életstandardjánál. Ehhez járul még az, hogy szociálpolitikai intézmények vagy törvények, amelyek Közép-Európában bizonyos mértékig mégis föllelhetők, egyáltalán nincsenek. Fölmondási idő, törvényes szabadság, betegsegélyezés [!], sőt a törvényes nyolcórás munkanap egyelőre ismeretlenek az Egyesült Államokban. Vannak államok az Unióban, amelyekben a nők törvényes munkaideje 10 órában van megállapítva! Képzhetjük, milyen magas ezekben az államokban a férfiak munkaideje!”⁶⁰

Ami pedig a „rabszolgatartást” illeti, ennek kapcsán a munkások állandó felügyelete, a főnök szobájából folyamatosan áttekinthető egyterű iroda vagy az üvegfalal elválasztott irodák mellett Ford „szaladószalagja” bukkant fel a szövegben, amely a munkást mint „a hajcsár korbácsa kényszeríti [...] az állandóan fölfokozott munkára”.⁶¹

Ennek az egyedülállóan negatív leírásnak az oka valószínűleg abban az ábrázolásban lelhető meg, amely szerint Európát, az „előregedett világrészt” az Egyesült Államok és a Szovjetunió „lassankint át fogják formálni a maguk képére”.⁶² És ebben az elképzelt helyzetben szovjet szemmel se lehetett érdektelen, hogy Európában a két rendszer közül melyik tűnik szimpatikusabbnak.

Azt, hogy ez az ábrázolási mód milyen ritka, egyebek között az is mutatja, hogy a szociáldemokrata folyóiratban pontosan a magas életszínvonallal, illetve a szakszervezetek céhes zártságával magyarázták az amerikai munkások osztálytudatának hiányát. A Szocializmus Amerika-ábrázolásának sajátossága volt ugyanis, hogy időről-időre szóltak erről a „problémáról”, illetve az ezzel magyarázott jelenségről – hogy tudniillik az USA-ban nincs igazán sikeres szocialista vagy munkáspárt. 1925-ben tudósítottak például a szocialista pártból és bizonyos szakszervezetekből az elnökválasztásra összeállt „haladó mozgalom” felbomlásáról,⁶³ és még 1934-ben is abban reménykedtek a szerzők, hogy a gazdasági nehézségek végre elhozzák az amerikai szocialista párt és a szakszervezetek összefogását.⁶⁴ (Az életszínvonal csökkenésének illetően esetleges hatásáról a *Magyar Szemlé*ben például Reményi József írt. 1932-ben

58 (T.): A munkások fizetett szabadsága Amerikában. *Szocializmus*, 1926. 11. 419. (V. ö. Handbook, 1927: 614.)

59 Nádass József: Még egyszer Amerika. *Szocializmus*, 1928. 10. 397–398. – Hermann Keyserling gróf a kor népszerű gondolkodója és szerzője volt. Magyarul megjelent tőle a témánk szempontjából fontos Új világ születése (1926), illetve szerkesztésében a „sokoldalúságát” mutató *Könyv a házasságról* (1927).

60 Uo., 398.

61 Uo.

62 Uo., 397.

63 Hillquit Morris: Amerikai munkáspolitikai. *Szocializmus*, 1925. 7. sz. 274–277.

64 (al): Az Egyesült Államok szocialista mozgalmát [...] *Szocializmus*, 1934. 11. sz. 354.

úgy fogalmazott: „a bolsevik kísérletek árnya belenyúl már az amerikai nyomorba is”.⁶⁵ Pár hónappal korábban viszont Kun Andor nagy elemzésében arra is kitért, hogy: „A nagy kétségbeesés sem tette a tömegeket radikálisabbá.”⁶⁶

3. Milyen is (volt) Amerika?

Az előzőekben bemutattam a Magyar Szemle és a Szocializmus Amerika-ábrázolását, kitérve a „mi nem Amerika?” kérdésre is. Az eddigiekkel természetesen nem merítettem ki a témát; és nemcsak azért nem, mert időben folytatólagos a vizsgálat, hanem azért sem, mert itt (egy említést leszámítva) nem tértem ki a női és a férfi társadalmi szerepek kérdésére, ami pedig szorosan összefügg az Amerika-képpel (Weinbaum, 2008). Másfelől viszont így is jóval többet írtam a két folyóiratban megjelent reprezentációról, mint amennyit a filmhíradók értelmezéséről fogok. Ez az aránytalanság azonban szerintem két ok miatt is indokolt. Egyrészt módszertani okok miatt, hiszen így ellenőrizhetők majd a filmhíradóval kapcsolatos állításaim. Másrészt azért, mert azt vizsgálom a továbbiakban, hogy bizonyos filmtudósításokat milyen módon értelmezhetek a nézők, azaz mit tudtak előzetesen arról, amit éppen láttak, illetve milyen módon illeszthették be az új információt a világgépükbe. (Hiszen mást és mást gondoltak valóságosnak/valóságnak, és emiatt az újonnan felbukkant tényeket is másként értelmezték. [Lásd Berger & Luckmann, 1999: 23–29].) Azaz először egy „nagyobb dolgot” (a világgépet) kell megismernünk ahhoz, hogy egy „kisebb dolgot” (az adott médiaszöveg) lehetséges értelmezéseit kikövetkeztethessük. És még így is önkényesen járok el, hiszen feltételezem, hogy a világgépeket helyesen tártam fel, azaz megismertem azokat.⁶⁷

A feltáró munka eredménye tehát szubjektív, de – mint említettem – objektívabb annál, mintha kvantitatív tartalomelemzési módszer szerint elemeztem volna a folyóiratokat. Ez utóbbi ugyanis inkább a közlő (a szerkesztő/szerkesztőség) szándékairól tudósítana, és nem számolna azzal, hogy a befogadó szociális lény, aki saját igényei szerint használja a médiát/médiaszövegeket (Babocsay, 2003: 55–64).

A szubjektivitást erősíti, hogy mindkét folyóirat Amerika-képe plurális volt, hiszen ha egy-egy eleme kapcsán általános kijelentést tehetünk is, kivételeket is majdnem mindig találunk. De ezek azért inkább csak kivételek. Ezzel szemben az általam vizsgált folyóiratok közül még leginkább e kettő Amerika-képe mondható jól kidolgozottnak és egységesnek. Például az Új Idők (Herczeg Ferenc irodalmi hetilapja) legalább két, ellentétes értelmezést tartalmazott, nem volt egységes arculata, nem volt „papír-individuum” (Sipos, 2012b: 293–309). Azt pedig nem tudhatjuk, hogy ezek közül az ellentétes ábrázolások közül melyik formálta inkább az olvasó világgépét. Igaz, ez a kérdés a Magyar Szemle és a Szocializmus kapcsán is felvethető. Például: vajon az amerikai kultúra „alacsonyabb rendűségét” vagy az európaiával való egyenjogúságát, közös eredetét hangsúlyozó leírások voltak hatásosabbak? Hiszen nem az ábrázolás-típusok mennyisége a döntő, hanem az olvasó előzetes tapasztalata, világgépe határozta meg a jelentést.

Ezek ellenére általában így jellemezném a Magyar Szemle és a Szocializmus USA-reprezentációját. Az Egyesült Államok ábrázolását egyrészt a modernizáció, a technikai fejlődés, a felhőkarcolók, a repülőgépek határozták meg. Másrészt a sajátos kultúra – vagy egyenesen a kultúra „hiánya”, ami az érintett szerzők szerint következik tradíció nélküliségéből (az európaihoz fogható történelem hiányából), valamint abból, hogy a hatékonyság a legfontosabb érték, vagy legalábbis fontosabb, mint a „művészi” jellemző egyediség, emelkedettség. A regényekről szólva ez a (valódi) irodalom és a „futószalag-termék”⁶⁸ szembeállítás – általánosságban pedig a kultúra és a civilizáció ellentéte.

Ennyiben itt Amerika ugyanúgy veszélyes Európára (veszélyezteteti a sajátosan európaiat), ahogy veszélyes volt Angliával együtt Németországra nézve az első világháborúban – legalábbis a német háborús propaganda, „vagy” Werner Sombart 1915-ös, Kereskedők és hősök című pamfletje szerint. Itt tehát egy úgynevezett politikai idegenről van szó, aki éppen idegenségéből fakadó veszélyessége miatt könnyen válhatott azzá, amit Carl Schmitt nyomán politikai ellenségnek nevezhetünk (Koselleck, 1997: 56–81; Scmitt, 2002: 235).

65 Reményi József: Az amerikai elnökválasztás. *Magyar Szemle*, 1932. 9. sz. 75.

66 Kun Andor: Az Amerikai Egyesült Államok 1932-ben. *Magyar Szemle*, 1932. 4. sz. 305.

67 Erre a folyóiratok és a világgépek kölcsönhatása kapcsán még visszatérek.

68 F. Van Wyck Mason Három kikötő című, „az amerikai best-seller irodalom tipikus képviselőjének” rövid ismertetésében ezen kívül az olvasható, hogy a „harmadrangú amerikai főiskolák regényíró-tanfolyamainak sikerreceptjét” követi. *Magyar Szemle*, 1943. 4. sz. 224.

Harmadrészt a hatékonyság, a tömegtermelés és a hatalmas méretek miatt Amerika gazdaságilag és politikailag is a világ egyik – vagy „a” – vezető hatalmává vált. Olyan hatalommá, amely Angliával szorosán és gavallér módjára működik együtt, és amely – a közgazdász Matolcsy Mátyás szerint – egy újabb világháborúban majd újra csak tovább erősödik Európa rovására.⁶⁹ A Magyar Szemle és a Szocializmus olvasói lényegében egy legyőzhetetlen, gazdasági és katonai erejében megingathatatlan állammal találkoztak, amikor az USA-ról olvastak.

4. Mit látott az olvasó a moziban?

A Magyar Világhíradó 1931 októbere és 1934 vége közötti részeiben (401–566. részek) 90 önálló tudósításban szerepelt az Amerikai Egyesült Államok (és négy olyan tudósítást találtam, amelyben az USA vagy csak helyszíne valamilyen más államhoz/nemzethez köthető eseménynek, vagy egy másik ország a helyszíne valami „amerikai ízű” történésnek). A filmhíradó szerkesztési elve egyértelműen bulvárjellegű (ezt írta le 1937-es cikkében Bálint György is; Bálint, 1976: 119.), ami meghatározta az USA-ábrázolását is. Ami a bulvárjelleggel illeti, itt részben arról van szó, hogy a filmhíradó szinte tankönyvi példája annak, amit Roland Barthes *A napihír struktúrája* című tanulmányában leírt: egymástól távol lévő dolgokat helyeztek egymás mellé, és éppen a viszonyuk tette őket alkalmassá a közlésre (Barthes, 1971: 173–184). A különbség annyi, hogy itt nem híren belül érvényesült ez a szerkesztési logika, hanem egy számon belül. Például egymás után szerepelt a hír a New York-i „óriási hóviharról” és „félelmetes hórétegről”, illetve a „nyári napsütsérről” a Riviérán.⁷⁰

Talán ennél is fontosabb, hogy általában a furcsa, a szokatlan, az idegenszerű, illetve a tragikus, valamint a kivételes lett hírré, amennyiben látványos volt. Így került be a filmhíradóba például a kaliforniai „cowboy-ünnepség” (rodeó) és a neuchateli „hagyományos”, kosztümös szüreti felvonulás, amelyen afrikai arab harcosok is felvonultak. Ezt az értelmezését erősíti a kvantitatív elemzés is, amely egyúttal megerősíti, hogy a Magyar Világhíradó készítőit ekkor jelentős részben a szórakoztatás szándéka hajtotta.

A kiválasztott filmhíradók megnézése után a 90 tudósítást nyolc kategóriába osztottam, amely kategóriarendszert előzetesen gondoltam ki a két folyóirat, illetve más folyóiratok és könyvek alapján (Sipos, 2012c: 491–502; Sipos, 2012d: 209–219), de menet közben finomítottam. Egy tudósítás több kategóriába is kerülhetett (Krippendorf, 1995).

A kategóriák a következők:

1. Idegenszerű: minden, ami furcsa, egzotikus, veszélyes, „őrületes” stb.; például vadnyugat, színes bőrűek.
2. Hatalmas: elsősorban a tudósítás elején lévő főiratok és ritkábban a narráció, valamint a képek alapján minden, ami nagy, óriási, „amerikai léptékű” stb.
3. Hadsereg: a modern fegyverek, fegyvernemek bemutatása: tankok, tengeralattjárók, repülő, esetleg mindez hadgyakorlaton.
4. Modern: elsősorban technikai újítások, de modern társadalmi viszonyok is (az előző kategóriába sorolt tudósításokat általában besoroltam a „technikai újdonságok” kategóriába is, de visszafelé ez már nem így van).
5. Férfi–női: a szokatlan, idegenszerű, modern, „mondén” társadalmi viszonyként jellemezhető-értelmezhető események.
6. Technikai újdonságok.
7. Tempó: hétköznapi gyors tempón („gyors tempójú életen”) túl ide értve a különféle gyorsasági világrekordokra tett kísérleteket, a gyors közlekedést, a gyors tempójú építkezéseket.
8. Életszínvonal: ez egy kivétellel (erre visszatérek) a jólét különféle megnyilvánulási formáit jelenti, a milli-omosoktól kezdve (amire a tudósítások felirata utal) az európai-magyar szemmel nézve a képeken látható hétköznapi jólétig.

Ezek alapján a következő eredményeket kaptam (egy hír átlagosan kevesebb, mint másfél kategóriába került): az „idegenszerű” kategóriájába soroltam be a legtöbb hírt (36). Ezt követik a „hatalmas” (21), a „modern” (19), a „technika” (16), a „tempó” (10), a „hadsereg” (9), az „életszínvonal” (8) és a férfi–női (7) csoportjai. Az eredmények alapján egyrészt látjuk, hogy a filmhíradó készítői a bulvártartalmakat hangsúlyozták Amerika bemutatása során is. Továbbá

⁶⁹ Matolcsy Mátyás: London, Párizs, New York. Küzdelem a pénzügyi hegemoniáért. *Magyar Szemle*, 1932. 7. 210–219.

⁷⁰ Magyar Világhíradó, 1934. január 517. rész, 5, 6. tudósítás.

azt állíthatjuk, hogy az USA az európaiktól idegen, hatalmas és gyorsan fejlődő állam benyomását kelthette. Ha csak a „hatalmas”, a „hadsereg”, a „modern”, a „tempó” és a „technika” kategóriákat nézzük, 75 esetet találunk (a 125-ből). E számok alapján azt mondhatjuk, hogy a Magyar Világhíradó, a Magyar Szemle és a Szocializmus vizsgált számainak Amerika-képe *általában* nézve egymással megegyező. Az azonban nagyon is eltérő volt, ahogy e médiumok szövegeit értelmezték a befogadók. Ennek kapcsán most csak azt említem, hogy eltérő értelmezéseket eredményezett már az is, hogy valaki a filmhíradókat a valóság tükröződéseként vagy szórakoztató (bulvár) médiaterméknek nézte-e.

Nézzünk meg azonban konkrétan néhány tudósítást!

A kvalitatív elemzés alapja most az a köztudott jelenség, hogy az adott médiaszövegnek különböző jelentései vannak, és hogy ezeket a jelentéseket a befogadók állítják elő. Ha tehát azt szeretnénk tudni, hogy milyen jelentései voltak például egy filmnek, akkor a feladat a befogadók megismerése, ami társadalmi helyzetüktől kezdve sok mindent jelenthet. Ugyanakkor azt is szem előtt kell tartani, hogy a jelentés- (és értelmezés-) típusok léteztek, hiszen nem minden egyes néző gondolt gyökeresen mást és mást ugyanarról. Ebből a megfontolásból rekonstruáltam két olyan folyóirat Amerika-képét, amely folyóiratok pontosan közönségük világmagyarázat iránti igényét elégítette ki; azt is mondhatjuk, hogy ez tekinthető adott folyóirat fogyasztása egyik fontos okának. Nem azt gondolom azonban, hogy ezek az időszaki kiadványok határozták meg az olvasók világmagát, és fordított irányú kapcsolat ne lett volna, hiszen ebben az esetben is oda-vissza határról van szó. A folyóiratok fogyasztása az olvasó egy konkrét világmagát, világmagyarázat iránti vágyát, a vele való azonosulását mutatja – azaz ezek a folyóiratok egyben az olvasók világmagát is tükrözték (1). Az elfogadott világmagát-értelmezési módon alapultak a folyóiratok szövegeinek jelentései (2), amely jelentések leginkább megerősítették az értelmezés rendjét (3). Ez a biztosságot adó és a médiafogyasztás által megerősített rend pedig fönntartotta/megerősítette az olvasó *adott* világmagát iránti vágyát, valamint médiafogyasztását (1) – és így tovább. Ezt a „körforgást” erősítette, hogy nem önálló kötetek vásárlásáról és olvasásáról volt szó, hanem „folyóíráról” (periodikus sajtótermékről), amely a folyamatos kapcsolat eredményeként mind szorosabbra fűzte kapcsolatát az olvasóval (Thienemann, 1931: 181–182).

Amit tehát állítok, az a következő: a továbbiakban egy-egy tudósítás olyan jelentéseit mutatom meg, amelyek biztosan léteztek adott pillanatban, és amelyek nem egyéni jelentések voltak. Amit nem tudunk, az az, hogy mekkora csoportok értelmezéseiről van szó.

1934 utolsó híradójában tudósítás szólt arról, hogy egy amerikai üzemben naponta 5500 autó készül.⁷¹ Ez a Szocializmus olvasója számára beleillett a fordizmusról, a technicizálódásról, illetve az amerikai életszínvonalról szóló értelmezésekbe. A Magyar Szemle olvasója számára inkább csak a tömegtermelés jelenségének lehetett illusztrációja, ami az „ő” világmagátban az USA önellátásával állt szoros kapcsolatban. A „gépmember-fenoménről” szóló novemberi hír („Egy amerikai professzor legújabb gépmember-találmánya tulajdonosának vezényszavait pontosan végrehajtja”) a Szocializmus olvasója számára technokrácia jelenségét-jelentéstartományát idézhette fel, és így azt a félelmet, hogy a gépek átveszik az ember helyét a termelésben.⁷² Ugyanezt látva a Magyar Szemle olvasói (kizárólag a folyóirat cikkeket szemlélve) nem erre asszociálhattak, hanem arra, hogy Amerika a furcsa ötletek hazája. Annál is inkább, mivel a filmen a „gépmember” vezényszóra lassan feláll, leül, felemeli a jobb, majd a bal karját, elsüt egy pisztolyt, és kérdésre véleményt nyilvánít a mellette álló nőről – azaz semmi „hasznosat” sem tesz. Vagy a másik lehetséges értelmezés Moravék Endre 1932-es cikke alapján így foglalható össze: íme, az új bálvány, a „gépmember”.

Az amerikai politikai rendszer fejlődési irányával kapcsolatos találgatásokra (amelyek mindkét vizsgált folyóiratban felbukkantak) adott válasznak is tekinthetjük azt az 1934 nyarán vetített filmet, amely a New York-i gyalogezred „amerikai ízű” bemutatójáról szólt – amelyen bemutatták, miként vernék le a kommunista tüntetéseket „gázbombákkal” és géppuskákkal.⁷³ Ugyanitt említendő az 1933 októberi, 506. összeállítás, amelyben két amerikai hír is szerepelt. Az egyik az „amerikai dollárkirályok elkényeztetett lányai” első repülőleckéiről szólt, míg a másik arról, hogy a tejtermelők kiöntik a tejet, hogy teherautókat állítanak meg és az azokon lévő kannák tartalmát is a földre öntik, illetve arról, hogy a bányászok tüntetését könnygázzal oszlatta fel a rendőrség.⁷⁴ Ezek egyrészt a bolsevik veszély jelentke-

71 Magyar Világhíradó, 1934. december 566. rész, 5. tudósítás.

72 Magyar Világhíradó, 1934. november 562. rész, 7. tudósítás.

73 Magyar Világhíradó, 1934. július 546. rész, 5. tudósítás. Ennek a képanyaga nem maradt fenn.

74 Magyar Világhíradó, 1933. október 506. rész, 6. tudósítás.

zéseként értelmezhetők – a Magyar Szemle olvasói számára. Másrészt a növekvő társadalmi feszültségek jeleként, ami elvezethet „végre” egy önálló és erős amerikai munkáspárt megszületéséhez – a Szocializmus olvasói számára. (Az a filmhíradónéző, aki emlékezett egy korábbi híradásra, kicsit más értelmet tulajdoníthatott az 506. összeállítás milliomos-csemetékről szóló 6. hírének. Az 1931 tavaszán bemutatott anyag szerint ugyanis „Ingyen repülőleckeét nyújt vevőinek egy londoni áruház”. A két repülőlecke teljes mértékben megegyezett – rögzített repülő ment körbe-körbe, és kissé jobbra-balra dőlt a botkormány mozgatásának megfelelően. A későbbi hír értelmezését, jelentéssel való felruházását eltéríthette az az emlék, amely szerint Angliában nem a milliomosok, hanem az áruházi vásárlók kedvtelése is lehet a repülőgépvezetés-tanulás.)⁷⁵

Ezek a hírek azonban arra is példát mutatnak, hogy egy filmhíradó miként befolyásolhatta egy-egy *cikk* értelmezését.

A két folyóirat olvasóiban Amerika és Európa ismert versengését is felidézhetette néhány tudósítás. Így többek között az a hat amerikai pilóta 24 órás és 3790 kilométer hosszú útjáról szóló beszámoló, amely felirata hangsúlyozta: erre az útra „Az olasz és francia repülőflotta bravúros példáját követve” került sor.⁷⁶

Végezetül Európa és Magyarország amerikanizálódásának kérdését említem. A Magyar Szemle olvasói ismerték ezt a jelenséget, míg a Szocializmus olvasói a folyóiratukból nem. Ennek megfelelően értelmezhetők másként a következő híreket: „Világvárosi képet nyújt a jazzband hangjai mellett megnyitott ötemeletes Kristóf-áruház”;⁷⁷ „Budapesten is meghonosították a »vízi-jőring«-et, mely Amerikában a legelterjedtebb vízi sportok közé tartozik”;⁷⁸ valamint a magyar Jimmy-görlök és a szintén magyar Happy Boy's Jazz Band rumbabemutatójáról szóló beszámolót.⁷⁹ Természetesen lehetséges, hogy a Szocializmus olvasói is Magyarország amerikanizálódását látták ezeket a tudósításokat nézve – de ha csak a folyóiratuk cikkeire építve próbáljuk rekonstruálni világképüket, akkor inkább kevesek fényűző fogyasztáshoz hasonlító szórakozási lehetőségeit vették észre.

5. Összefoglalás

Írásom első fele két folyóirat Amerika-képének bemutatása, elemzése, klasszikus sajtó- és eszmetörténeti kutatás. Ám ennek „médiahermeneutikai” célja volt. Azt vizsgáltam, hogy milyen eltérő világképek (elvárások, horizontok) befolyásolták az 1931–1934-es filmhíradók nézőit abban, hogy mit is láttak a moziban ülve, miként értelmezték, milyen jelentésekkel ruházták fel a látottakat. Ebben a folyamatban a kulturális-társadalmi tényezők szerepét hangsúlyoztam (lásd Alasuutari, 1999: 1–21). Munkám részben önkényes feltevéseken nyugszik, ám ennek ellenére valószínűnek tűnik, hogy létező (egykor létezett) híradó-értelmezéseket sikerült rekonstruálnom. A vizsgálat szubjektív mozzanatait véleményem szerint nem lehet csökkenteni azzal a logikus kutatással, amely során a két folyóirathoz „tartozó” újságok (például a Népszava) Amerika-képét is elemezzük. Viszont ezen a módon újabb jelentéseket rekonstruálhatunk. Úgy gondolom azonban, hogy a „lényeg” annak belátása: a világképek (tudások, kontextusok stb.) pluralitása miatt a jelentések (értelmezések) is plurálisak voltak. A néhány kiválasztott példa is ezt mutatja (amint a táblázat összefoglalja).

⁷⁵ Magyar Világhíradó, 1932. március 423. rész, 6. tudósítás.

⁷⁶ Magyar Világhíradó, 1934. február 521. rész, 1. tudósítás.

⁷⁷ Magyar Világhíradó, 1933. október 506. rész, 3. tudósítás.

⁷⁸ Magyar Világhíradó, 1932. augusztus 442. rész, 1. tudósítás.

⁷⁹ Magyar Világhíradó, 1932. január 411. rész, 8. tudósítás.

Táblázat: A Magyar Világhíradó nyolc tudósításának jelentései

Tudósítás	Jelentés 1.	Jelentés 2.	Jelentés 3.
5000 autó naponta	Fordizmus, technicizálódás	Magas életszínvonal	Tömegtermelés
Gépember	Robotok veszik át a munkások helyét	Furcsa kultúra	„Új bálvány”
· Kommunista tüntetés feloszlatásának gyakorlata · Tejet kiborítják, autókat állítanak meg · Bányásztüntetés	Erősödő szocialista mozgalom	Önálló Munkáspárt Amerikában?	„Bolszevik” veszély
· Jazzband · Vízisí · Kristóf Áruház	Társadalmi különbségek	Budapest világváros	Amerikanizálódás

Források

Bálint György (1976): Igazi halál a vásznon. In: Bálint György: *A toronyőr visszapillant. II.* Szerk.: Koczkás Sándor. Budapest: Magvető.

Handbook (1927): *Handbook of Labour Statistics 1924–1926*. Washington: United States Government Printing Office. <http://archive.org/stream/handbookoflabors1927unit#page/n1/mode/2up> (utolsó letöltés: 2012. december 12.).

Horváth Barna (1942): *A közvélemény vizsgálata*. H. n., i. n.

Radnóti Miklós (1989): *Napló*. Sajtó alá rendezte: Radnóti Miklósné. Budapest: Magvető.

Remenyik Zsigmond (1943): [Bevezető] In: *Bölöni Farkas Sándor: Utazás Északamerikában*. Sajtó alá rendezte: Remenyik Zsigmond. Budapest: Officina.

Irodalom

Agárdi Péter (1999): Faragó László. In: Varga Lajos (főszerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest: Napvilág.

Alasuutari, Pertti (1999): Introduction: Three Phases of Reception Studies. In: Alasuutari, Pertti (szerk.): *Rethinking of the Media Audience. The New Agenda*. London: Sage.

Babocsay Ádám (2003): A „tartalom és hatás” és a „használat és gratifikáció” kutatási irányzatok. *Jel-Kép*, 1. sz.

Barthes, Roland (1971): A napihír struktúrája. In: Hankiss Elemér (szerk.): *Strukturalizmus I.* Budapest: Európa.

Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas (1999): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezések*. Budapest: Józsefvég.

Burke, Peter (2002): *A Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot*. Cambridge: Polity.

Burke, Peter (2005): *History and Social Theory*. Cambridge: Polity.

Crockett, Dennis (1999): *German Post-Expressionism. The Art of the Great Disorder 1918–1924*. University Park, Pa.: Pennsylvania State University Press.

Geertz, Clifford (1994a): Az ethosz, a világkép és a szent szimbólumok elemzése. In: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Szerk.: Niedermüller Péter. Budapest: Századvég.

- Geertz, Clifford (1994b): Az ideológia mint kulturális rendszer. In: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Szerk.: Niedermüller Péter. Budapest: Századvég.
- Hall, Stuart (2002): Kódolás, dekódolás. In: Bókay Antal és mások (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Osiris.
- Kaelbe, Hartmut (2008): Európa önértelmezése a 20. században. In: Niedermüller Péter és mások (szerk.): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. Budapest: L'Harmattan.
- Krippendorf, Klaus (1995): *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Budapest: Balassi.
- Koselleck, Reinhart (1997): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest: Józsefvég.
- Lányi András (1994): Az irodalmi tömegkultúra a két világháború közötti Magyarországon. In: Lackó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig: művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Niedermüller Péter (2008): Sokféle modernitás. In: Niedermüller Péter és mások (szerk.): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. Budapest: L'Harmattan.
- Ricento, Thomas (2003) The discursive construction of Americanism. *Discourse & Society*, 5.
- Ricoeur, Paul (1999) A szöveg és az olvasó világa. In: Ricoeur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály. Budapest: Osiris.
- Rydell, Robert W. & Rob Kroes (2005): *Buffalo Bill in Bologna. The Americanization of the World, 1869–1922*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schmitt, Carl (2000 [1937]): Totális ellenség, totális háború, totális állam. In: Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Szerk.: Cs. Kiss Lajos. Budapest: Osiris & Pallas Stúdió & Attraktor.
- Sipos Balázs (2010): Az első világháború médiahatásai. *Médiakutató*, 1. sz.
- Sipos Balázs (2012a): Tény, tapasztalat, elbeszélés. Rákosi Jenő önéletrajzi visszaemlékezése és értelmezései. In: Pritz Pál & Horváth Jenő (szerk.): *Emlékirat és történelem*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 100–136.
- Sipos Balázs (2012b): Az Új Idők mint női lap a Horthy-korszakban. In: Pusztai Bertalan (szerk.): *Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- Sipos Balázs (2012c): A globalitás-tapasztalatok és -értelmezések a Horthy-korszakban. In: Majoros István (főszerk.): *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. Budapest, ELTE BTK Új- Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.
- Sipos Balázs (2012d): Kulturális globalizáció és amerikanizálódás mint a világkép formálója a Horthy-korszakban. In: Dobszay Tamás & Erdődy Gábor & Manhercz Orsolya (szerk.): *Milyen nemzetet, kinek és hogyan? Tanulmányok Magyarország történelméről, 1780–1948*. Budapest, ELTE BTK Új-Jelenkori Magyar Történeti Tanszék.
- Sontag, Susan (1999): *A fényképezésről*. Budapest: Európa.
- Sperber, Dan & Wilson, Deirde (2008): Kölcsönös tudás és relevancia a megértés elméletében. In: Síklai István (szerk.): *Szóbeli befolyásolás. I. k. Nyelv, gondolkodás, kultúra*. Budapest: Typotex.
- Thienemann Tivadar (1931): *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Pécs: Danubia.
- Vári András (2006): Fenyegetések földje. Amerika a 19. század második felében – magyar szemmel. *Korall*, 4. sz.
- Varsányi Erika (1999): A szociáldemokrata sajtó és könyvkiadás (1890–1948). In: Varga Lajos (főszerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*, Budapest: Napvilág.
- Vörös Károly (1988): Az USA képe a XIX. század magyar tömegkultúrájában. *Magyar Tudomány*, 3. sz.
- Weinbaum, Alys Eve és mások (2008): *The Modern Girl Around the World: Consumption, Modernity, and Globalization*. Durham: Duke University Press.
- Závodszy Géza (1997): *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország a kezdetektől 1848-ig*. (2. kiadás) Budapest: Korona.

Sárai Szabó Katalin

Az egyházi „társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása” Nők a református egyházban a 19–20. század fordulóján

A tanulmány a nyilvánosság-elméletek alapján azt mutatja be, hogy miként változott a nők szerepe és helye a magyarországi református egyházi nyilvánosságban a 19–20. század fordulóján. A vonatkozó elméleti keret felvázolása után először a református egyház átalakuló, a szekularizáció fogalmával is jellemezhető társadalmi helyzetét vizsgálja, majd egyebek között azt a kérdést járja körbe, hogy a „nők láthatóvá válása” miként viszonyult a patriarchális renchez és a „férfinyilvánossághoz”.

A nők nyilvánosságban való megjelenése, a női nyilvánosság problémája elsősorban Jürgen Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* ([1962] 1992) című alapművének megjelenése óta foglalkoztatja a történészeket, különösen a könyv feminista kritikáiban (Landes, 1988), és a feminista megközelítéseket értékelő munkákban (Goodman, 1991).

A polgári nyilvánosság Habermas modellje szerint a 18. századi udvari reprezentatív nyilvánossággal szemben a patriarchális kiscsalád közönségéből jött létre. A részt vevő magánszemélyek „okoskodásának” színhelyeit a szalonok, a kávéházak, az asztaltársaságok, a szabadkőműves páholyok jelentették. Habermas az „autentikus” nyilvánosság jellemzőjeként írta le, hogy az egyfelől a magánszféra része maradt (például a szalonok magánlakásokban működtek), másfelől nyilvános jellegét az adta, hogy ott a vita közérdekű témákról, elsősorban irodalmi, művészeti, filozófiai, társadalmi, később politikai kérdésekről szólt. Bár a nők részvételével a könyv keveset foglalkozott, mégis megkülönböztette a versailles-i udvar hírhedt metreszeinek köreit – akiknek elsősorban intrikus szerepet, -szerepkört tulajdonítottak – a szalonokat szervező és azokat látogató nők nyilvánosságától (Habermas, 1992: 88).

A habermasi nyilvánosságelmélet feminista kritikájának alaptézise az, hogy a polgári nyilvánosság nemi diszkriminációra épült, az a férfiak által fenntartott és ellenőrzött terep volt, és az is maradt (Mátay, 1999). Joan B. Landes a francia forradalom következményeképpen írja le a nők jogfosztottá válását, azt a folyamatot, amelynek nyomán a férfivilágot a nyilvánossággal, a női világot pedig a privát szférával azonosították. Ugyanakkor Dena Goodmann rávilágított arra, hogy a feminista álláspontban a privát–nyilvános-dichotómia leegyszerűsített modellje számos tévedést rejt magában. Így Landes például nem differenciálta Habermasnak a forradalmat megelőző időszak reprezentatív és polgári nyilvánosságáról alkotott képét, és nem vette figyelembe az abban résztvevő nők közötti különbségeket. Holott Goodman szerint ha a férfiak nem is fogadták osztatlan lelkesedéssel a *salonnière*-ek moderátori szerepét, személyüket mégis nagyobb tisztelet övezte, mint az udvarban forgolódó nőket (Goodman, 1991).

Habermas az 1990-es új kiadás előszavában reagált a művet ért kritikákra. A feminista állásponttal kapcsolatban elismerte, hogy a polgári nyilvánosság modelljének kidolgozásakor valóban nem elemezte annak patriarchális jellegét.

„Az egyáltalán nem volt kétséges, hogy a kiscsalád, mely a polgári társadalom magánszférájának központját s egyúttal az önmagára irányuló szubjektivitás új pszichológiai tapasztalatainak forráshelyét alkotja, patriarchális jellegű. Időközben azonban a szaporodó feminista irodalom kifinomította érzékelésünket magának a nyilvánosságnak a patriarchális jellege iránt is – mely nyilvánosság hamarosan túlnőtt a nők által is meghatározott olvasóközönsegen, s politikai funkciókat vett át. [...] a politikai nyilvánosságnak ez a szerkezetváltozása úgy ment végbe, hogy egészében véve érintetlenül hagyta a társadalom döntően patriarchális jellegét” (Habermas, 1992:14).

A Habermas-kritikák időben és „térben” is tágították a nyilvánosság fogalmát. Robert Darnton és Roger Chartier olvasástörténeti vizsgálatai megkérdőjelezték a habermasi koncepció elitista jellegét, és kiterjesztették a nyilván-

nosság fogalmát a polgárságon kívül a társadalom szélesebb rétegeire (Mátay, 1999; Goodman, 1991). David Zaret a nyilvánosság átalakulásában a protestantizmus hatását emelte ki, és azt hangsúlyozta, hogy a gazdaság nem tekinthető a változás kizárólagos faktorának – mint ahogy azt Habermas gondolta. Véleménye szerint a vallási viták hasonló racionális érvelési technikákat és kritikai készségeket fejlesztettek ki, mint amelyenkről Habermas beszélt a 18. századi felvilágosodás kapcsán. A kritikai gondolkodás fejlesztésében a vallási viták mellett Zaret számottevő hatást tulajdonított a tudományos párbeszéd kialakulásának és a könyvnyomtatás elterjedésének is, s ezzel a folyamat kezdetét visszahelyezte az angol polgári forradalom időszakára (Zaret, 1992). Ezek a kritikák hozzájárultak ahhoz, hogy ma már polgári nyilvánosság helyett nyilvánosságokról beszélünk, elhagyva a polgári jelzőt.¹

Az egyházi nyilvánossággal kapcsolatban Habermas véleménye az volt, hogy:

„A feudális hatalmak, az egyház, a fejedelemség és az úri rend – melyekhez a reprezentatív nyilvánosság kapcsolódik – a polarizáció folyamatában felbomlanak; végül az egyik oldalon magán-, a másikon nyilvános elemekre esnek szét. A reformációval összefüggésben megváltozik az egyház helyzete; az isteni tekintélyhez való kötés, amelyet képvisel, vagyis a vallás magánüggévé válik. Történetileg az úgynevezett vallásszabadság biztosítja a magánautonómia első területét; maga az egyház úgy létezik tovább, mint közjogi testületek egyike” (Habermas, 1992: 63).

A középkori egyházi nyilvánosságot mint „státus ismertetőjelet” reprezentatív nyilvánosságként értelmezte, amely titkosságán, vagyis a köznép által érthetetlen „szent nyelven” alapult. Úgy gondolta, a reformáció hatására a vallásosság kérdése átkerült a magánélet szférájába, az egyház pedig mint a társadalmi intézmények egyike funkcionált tovább. Ez nyilvánvaló leegyszerűsítése az egyházi nyilvánosság(ok) problémájának, hiszen a vallásos magánélet és az egyházi nyilvánosságok kapcsolata a protestáns egyházakban is bonyolult és változó viszonyrendszert hozott létre. A református (protestáns) egyházban megmaradt az a reprezentatív nyilvánosság, amely a hatalommal rendelkezők „közönség” előtt lejátszódo nyilvános aktusait jelentette, és tovább léteztek azok az egyházpolitikai fórumok is, ahol a döntéshozatalban csak a választott tagok vehettek részt.²

A 19. századi magyarországi református egyházban az egyházkormányzás és -igazgatás színterei a zsinat, a konvent, az egyházkerületi, az egyházmegyei, az egyházközségi gyűlések voltak. Az egyháztagok, a hívek számára az egyház által ellátott funkciók: az igehirdetés, a szakramentumok kiszolgáltatása, a fegyelmezés és a szeretetmunkák nagy része a gyülekezetek nyilvánosságában történt. Az egyházi nyilvánosság és a magánszféra kapcsolata elválaszthatatlan volt az életfordulókhoz, ünnepekhez kötődő szertartások, a szociális munka, a lelkigondozás területén. Az egyházi intézmények közül az iskolák, a kórházak, az árvaházak, az egyesületek az egyházi nyilvánosság és a „világi” nyilvánosság között helyezkedtek el, illetve mindkettőhöz egyaránt tartoztak. A református (protestáns) egyház sajátosságának tekintjük, hogy az egyházkormányzásban a tagokat általában paritásosan választják, tehát a világi és a lelkési tagok egyaránt beleszólhatnak az ügyekbe. A reformáció azonban nemcsak az egyház szervezetében hozott változásokat, hanem átértékelte a laikusok, ezzel együtt a nők vallási életben játszott szerepét is.

A nők és az egyházi élet kapcsolatának kutatásában többféle megközelítés létezik. Azok a nőtörténeti munkák, amelyek a nők vallási, egyházi életben betöltött szerepét a férfi- és a női világ szétválasztásában vizsgálják, gyakran a keresztény értékrendben gyökereztetik ezt a dichotómiát.³ A protestáns vallásosság és a női szerepek közötti kapcsolat vizsgálata általában abból az alapkérdésből indul ki, hogy a reformáció és az új vallási mozgalmak milyen változást eredményeztek a nők helyzetében, a nő és a férfi közötti viszonyban, a nőkről vallott nézetekben, a nők egyházi munkájának megítélésében. A kutatók a reformáció jelentőségét abban látják, hogy hatására megváltozott a nő szerepe a családban. Az anyai – főként vallásos – nevelés fontosságának hangsúlyozásával felértékelődött a

1 A már idézett 1990-es kiadás előszavában Habermas leírja, hogy Mihail Bahtyin François Rabelais művészete című munkája ébresztette rá arra, hogy a népi kultúra is rendelkezik belső dinamikával, és azt nem lehet csak a polgári kultúra függvényeként értelmezni. Ennek következményeképpen a nyilvánosság helyett elfogadja a „konkuráló nyilvánosságok” fogalmi keretét (Habermas, 1992: 11).

2 A közönség, a nézők szerepét és a résztvevők meghatározott körét Habermas mint a reprezentatív nyilvánosság jellemzőit írta le.

3 Leonore Davidoff és Catherine Hall például összekötötte a viktoriánus középosztály értékrendjét a korabeli egyházi diskurzussal, amelyben a vallásos feleséget és anyát, a spirituális élet védelmezőjét a férfivilág korrupciójából kizárják, így őrzik meg az otthon tisztaságát (Davidoff & Hall, 1997: 114).

nő családban betöltött szerepe. A reformációval megjelentek a vallásos gyakorlatnak azok az új formái – például a biblia- és a vallásos irodalom olvasása –, amelyek elősegítették az analfabétizmus csökkenését a nők körében is. A *laikusok* vallási szerepét elismerő „általános papság” elve pedig a nők számára is lehetővé tette a nyilvánosság előtti megszólalást, illetve tanítást (Poujol, 2003; Perrot, 2000: 9–14). Egyes kutatók – bár elismerik a reformáció (és az új vallási irányzatok) pozitív hatásait – úgy vélik, hogy az új vallási mozgalmak nem gyakoroltak döntő befolyást a férfi- és a női világ dichotómiájára.⁴ Mások úgy értelmezik, hogy azzal az önkéntes munkával, amelyet a nők a nevelésben, a jótékonyosság szervezésében, az evangelizálás munkájában vagy a teljes munkaidőben végzett egyházi munkában mint diakonisszák, misszionáriusok végeztek, megteremtettek, illetve elfoglaltak azokat a nyilvánosságokat, ahol érvényt szerezhettek a női hangnak és a női mondanivalónak. Ezek a megközelítések elsősorban azt hangsúlyozzák, hogy a női önmegvalósítás számára a vallási élet számos lehetőséget kínált (Morgan, 2002: 12).

A következőkben ebben az értelmezési keretben elemzem azt a hatást, amelyet egy vallásos megújulási mozgalom – nevezetesen a 19. századi *belmisszió* – gyakorolt a nők református (protestáns) egyházi nyilvánosságokban való részvételére.

A református egyház a századfordulón

„A nők hallgassanak a templomokban” – Pál apostol Korinthusbeliekhez írt levelének passzusát gyakran idézték a 19. század folyamán a magyarországi református (protestáns) egyházi sajtóban, amikor a nők egyházi szerepéről, illetve az egyházi nyilvánosságban való megjelenésükről volt szó. A cikkírók úgy értelmezték a hivatkozott textust – Kálvinhoz hasonlóan (bár valószínűleg nem őt követve) –, miszerint Pál itt arról beszélt, hogy a nők ne szóljanak bele az egyházi kérdésekbe, nyilvánosan ne prédikáljanak. A 20. századi kommentárok történelmi kontextusba helyezve a „páli mondást” úgy magyarázzák, hogy az apostol intése azokra a nőkre vonatkozott, akik „befecsegték” az istentiszteletbe, vagyis nem viselkedtek megfelelően a templomban, emellett szavai arra is utalhattak, hogy valószínűleg számottevőbb volt a nők hangja az első keresztény gyülekezetekben (Zámbó, 1996: 15–16).

Az 19. század második felére – különösen az 1850–1870-es évekre – a kortársak és az egyháztörténészek egyaránt úgy tekintenek, mint egy olyan időszakra, amelyben a társadalom egyre szélesebb köreit jellemezte az egyháztól, a vallástól való eltávolodás. (Korszakunkban a vallásosság megélésének számos formája és lehetősége párhuzamosan élt egymás mellett, mégis beszélhetünk a vallási közönyösség terjedéséről, amely a református társadalom minden rétegét érintette. Arra vonatkozóan, hogy az egyes társadalmi rétegeket miként érintette ez a folyamat, kevés adatot tárt fel még a kutatás.) A korszak papsága, az értelmiség egy része rendszeresen megfogalmazta, kritizálta a hívek – elsősorban a társadalom felső rétegeinek – vallási közönyét, amely véleményük szerint döntő szerepet játszott a köznép „romlásában” is. A vallási élet kiüresedésének jeleit a kongó templomokban, a vallásos nevelés elégtelenségében, a magánajtatosság ritkulásában, a papi tekintély romlásában látták. A katolikus és a protestáns egyházakban hasonló problémák merültek föl, bár az egyes felekezeteken belül nagy volt a különbség a földrajzi elhelyezkedéstől és a társadalmi összetételtől függően (Kósa, 2011: 155–185). A társadalmi okok mellett az egyes egyházak egyedi sajátosságai is szerepet játszottak a hívek eltávolodásában. A református egyházban legfőbb elidegenítő hatásként a korszakot meghatározó liberális teológiai gondolkodást értékelték és értékelik. Ez a teológiai irányzat a racionalizmusban gyökerezett, képviselői tudományos diszciplínaként értelmezték a teológiát (Koncz, 1942: 72). A fejlődés gondolatát és az emberi ész mindent meghatározó rendeltetését használták fel elveik kiépítésében (Márkus, 1939: 27). A vallás lényegét a vallási individualizmusban, az erkölcsi eszmény érvényesülésében látták, ennek az eszménynek a példajaként tekintettek Jézusra is, akit nem különböztettek meg más vallásalapítóktól. Legszélsőségesebb képviselőik tagadták Jézus istenvoltát és a Szentháromságot (Koncz, 1942: 87). Az erkölcsi eszmény megvalósításának célját a földi boldogság és a közjó előmozdításában határozták meg (Koncz, 1942: 72), a buzgó vallásosságot pedig – mint ezzel ellentétes jelenséget – az általános tudatlanságból vagy a műveletlenségből eredeztették. A liberális teológia ellenhatásként az 1860-as évektől kezdve megerősödött a tradicionális teológusok tábor, amelynek képviselői

⁴ Jean Baubérot például kiemeli annak jelentőségét, hogy a laikusok szerepének felértékelődésével a nők megjelentek a nyilvános szférában, de rámutat arra is, hogy továbbra is a férfiak gyámsága alatt (Baubérot, 2002: 241).

ragaszkodtak a Biblia kijelentéseihez, a hittételek hagyományaihoz és a magyar református múlt örökségéhez (Koncz, 1942: 110). Korszakunkban párhuzamosan élt egymás mellett a vallásosság megélésének számos formája és lehetősége. Ezzel párhuzamosan beszélhetünk a vallási közönyösség terjedéséről, amely a református társadalom minden rétegét érintette, bár ennek a problémának részletes feltárása még várat magára.

Vargha Gyuláné Szász Póla – Szász Károly püspök lánya – gyermekkorára, az 1860–1870-es évekre visszaemlékezve a vallásosság hiányát a középosztály általános jellemzőjeként írta le. Ennek egyik látható jelét a „templomba-nem-járás” szokásában látta:

„A 19. század második felében óriási hanyatlás állt be a vallásos élet terén Magyarországon. A súlyos és válságos politikai viszonyok másirányba terelték a lelkeket, s még a legnemesebbek elé is más célokat, más ideálokat tűztek, mint az élő személyes Istennel való közvetlen összeköttetés keresését. Ennek szükségképpen való következménye volt a vallásos élet általános elhanyaglása, elsekélyesedése. E korszellem megértésével kell tehát megítélnünk azt a kört, melyben az én gyermekségem és ifjúkorom lefolyt” (Szász, 1904: 4).

Apja szabadszállási lelkészségének idején Szász Pólat még túl fiatalnak tartották a templomba-járáshoz. Első templomi élményei iskolás éveiből származtak és a szepesolaszi leánynevelő intézethez fűződtek, ahol az iskolából katolikus templomba vitték a növendékeket. Ezek az élmények úgy maradtak meg emlékezetében, hogy a katolikus mise érthetetlen volt számára. Lánykorában Budán (a Várban) laktak, ahol 1896-ig nem volt református templom, a Kálvin téri pedig messze volt: így ebben az időben nem jártak rendszeresen istentiszteletre. A nyári szünidő alatt Halason – ahol a helyiek számára „szokás” volt templomba menni – a Szász család is elment néhányszor, de csak akkor, amikor Szilády Áron prédikált, ugyanis úgy gondolták, hogy a lelkészek közül egyedül őt érdemes meghallgatni. Szász Póla ifjú feleségként a Kálvin téren lakott a püspöki lakásban, ám a család ebben az időszakban is inkább csak a sátoros ünnepeken látogatta az istentiszteletet – mint írta, azért, mert annyira hozzászoktak a „templomba nem-járáshoz” (Szász, 1904: 5).

Mint látni: számos tényező befolyásolhatta az egyén vallásos szokásait; ehhez tartozott akár az is, hogy van-e a közelben templom. Egy értelmiségi család számára (főként, ha a liberális teológia hívei voltak, mint Szász Károly is) lényeges szempontként merült föl a prédikáció színvonala is.

A hívek többsége számára az istentiszteleteken, az úrvacsoraosztáskor, az élet fordulópontjaihoz kötődő, illetve a sátoros ünnepeken való megjelenés volt az egyházhoz való tartozás kifejezője. A vallás belső megélésének módjairól még kevesebbet tudunk. Szász Póla kitért arra is visszaemlékezésében, hogy a családi házban nem volt szokásban a bibliaolvasás, apja csak néha vette elő a képes bibliát a gyerekek „szórakoztatására”. Anyját látta imádkozni, de apjával kapcsolatban erről sem tesz említést.

Nők a református nyilvánosságban

A korabeli egyházi sajtóban és irodalomban úgy tekintettek a nőkre, mint a gyermekek vallásos nevelőjére, otthonuk vallásos légkörének megőrzőjére. Az egyházi nyilvánosságokban – a jótékonyág gyakorlásán kívül – nem szántak nekik szerepet. Mint a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* egyik szerzője fogalmazott:

„Különösen jellemző a nők vallásosságában az a vonás, hogy meggyőződésüket nagy sikerrel tudják terjeszteni. Köztudomású tény, hogy a nők vallás-erkölcsi hatása a férfiakra, a férjekre, a gyermekekre sokkal nagyobb és sokkal intenzívebb, mint megfordítva.”⁵

⁵ Szóts Farkas: Nők az eklézsiában. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1893. november 16. 724.

A közösség számára példaképként állították egy-egy nő buzgó vallásosságát, embertársaival szemben tanúsított önfeláldozó szeretetét vagy egyházáért hozott anyagi áldozatkészségét. Az egyház erősen rendi jellege miatt elsősorban azok a nők részesülhettek elismerésben, akik apjuk, illetve férjük révén már eleve megfelelő társadalmi státussal rendelkeztek, ugyanis valójában ez tette hitelessé minden erényüket, így vallásosságukat is. Jól mutatja ezt a két alábbi, Tisza Kálmánról szóló emlékező cikk:

„A magyar kálvinista nagyasszonyok, akik a múltban a magyar nemzet nagy férfait nevelték s egyházuknak és szent vallásunknak buzgó hívei és patrónái valának. A Tisza Kálmánné nevét a Lorántffy Zsuzsánna neve mellé írjuk.”⁶

„Nem csupán a magyar református keresztyén nőnek, de a magyar nagyasszonynak tökéletes mintaképe [...] fennkölt szellemű hitves [...] anya, aki a római Corneliaként gyermekeit tekinti legdrágább ékszerének és aki a magyar nemzetnek a férj államépítő munkáját tovább folytató fiút adott; [...] istenfélő nő [...] minden magyar kulturális és közjótékonsági munkának főalkatrészévé vált [...] az az igazi nő, aki a mindenki tiszteletét kikényszerítő puritán egyszerűségnek, a felvilágosultságnak, a női bölcsességnek, a lelki gyöngédségnek és nemességnek, a szívjóságnak, az odaadó hűségnek, az önfeláldozásnak, az élet nagy megpróbáltatásai között is a krisztusi türelemnek, egyszóval a legnemesebb értelemben vett női hivatásnak megtestesítőjeként élte le földi életét [...] megérdemli, hogy a magyar nők őt a magyar nő egyik eszményképeként tekintsék.”⁷

A jótékony egyesületek munkájában részt vevő – elsősorban a társadalmi elithez tartozó – nők azokat a készségeiket kamatoztathatták leginkább, amelyeket a családi életben, a háztartásban sajátítottak el és alkalmaztak nap mint nap: a szervezésben, az adminisztrálásban, a vendéglátásban, a gondoskodás különféle formáiban való jártasságukat. A jótékony munka során saját értékrendjüknek megfelelő formában és cél érdekében nyújtottak anyagi és erkölcsi támogatást az elesetteknek. A társadalom felsőbb rétegeiben a rászorulókat segítése az egyéni identitás, a vallásos érzület részét képezte.

A 19. században az egyház elsődleges feladatának a vallási funkciók (mint az istentisztelet, a szakramentumok kiszolgáltatása) ellátása mellett a kormányzást és intézményeinek fenntartását tekintette, s ezek szinte kizárólag a férfiak nyilvánosságait jelentették. A nők a jótékonyágban, az azt ellátó egyesületek munkájában vettek részt. Látható tehát, hogy a 19. század közepén a református egyház nem kedvezett a női szerepvállalásnak, az egyházi nyilvánosságokból vagy ki voltak zárva, vagy „nézőként”, „közönségként” voltak jelen. Az egyházi életben a nők honneth-i értelemben vett „elismerését”, „megbecsülését” – a rendi társadalomra jellemző módon – elsősorban társadalmi státusuk határozta meg,⁸ amelyet mélyíthetett a magánéletben példaadóan betöltött női szerep, vagyis az, ha az adott társadalmi kör az illetőt jó családnőnek, honleánynak és egyháztagnak tartotta. Egyéni képességeit az egyházi nyilvánosságban csak a már korábban említett hagyományos jótékonyág területén kamatoztathatta, ott fogadta el az egyházi közeg.

Annak ellenére, hogy a református nők jelenléte nem volt szokatlan a világi nyilvánosságokban, a nőnevelés területén a szépirodalomban és főként a női, a családi élettel, a nőneveléssel, illetve a szociális problémákkal foglalkozó „közhasznú irodalomban”⁹ az 1850-es évektől egyre szélesebb körben terjedő református egyházi sajtó az 1890-es évekig – egy-egy kósza kivételtől eltekintve – a női szerzőknek nem adott lehetőséget a megszólalásra. Annak ellenére volt ez így, hogy a lapok rendszeresen cikkeztek a nemek szerepéről, a nőnevelés, a női műveltség, a nők

6 Sz.n.: Tisza Kálmánné emlékezete. *Debreceni Protestáns Lap*, 1914. április 25. 267.

7 Némethy Károly: Tisza Kálmánné emlékezete. *Debreceni Protestáns Lap*, 1914. május 9. 289–290.

8 Axel Honneth az egyén integritásának kialakulásában három elismerési szférát különít el: a szeretetet (ez az eredeti szociális kapcsolatokban jelenik meg), a jogot (ez a jogegyenlőségben tükröződik) és végül a szolidaritást (ez pedig az önmegvalósítási formák társadalmi értékének elfogadását jelenti) szféráját. A szolidaritásban fogalmazódik meg a társadalmi értékség, a társadalmi elismerés. Esetünkben az egyházi közegben való elfogadott női önmegvalósítási lehetőségekre, formákra vonatkoztathatjuk az „elismerés” fogalmát (Honneth, 1997: 100–102).

9 Sőt egyes református (protestáns) értelmiségi, illetve papcsaládokban akár nemzedékeken keresztül is hagyományozódott a nők ilyen irányú szerepvállalása. Többek között például Takács Éva és lánya, Karacs Teréz, Ember Karolina (György Aladárné, majd Illésy Györgyné) és lánya, Szabóné Illésy Piroska. Fábri Anna 51 írónőt vizsgált az 1795–1905 közötti időszakból egyebek között abból a szempontból is, hogy az írással foglalkozó nők milyen műfajokban alkottak. Ennek alapján látható, hogy azok mellett, akik a költészetben jeleskedtek, kiemelkedő volt a közhasznú- és az ismeretterjesztő irodalmat művelő nők száma is, és az írással foglalkozó nők között felülreprezentáltak voltak a reformátusok (Fábri, 1996: 235).

hivatalviselésének kérdéséről. Másfelől nézve azt látjuk, hogy az egyházi folyóiratok nőképe nem tért el a keresztény középosztály nőképétől, az egyházi közvéleményt formáló férfiak tollából a nőemancipációval kapcsolatban ugyanazok a problémák, viták jelentek meg, amelyek a világi közvéleményt is foglalkoztatták: a nőiség mibenlétének, a férfi–női-viszonynak, a nők művelődéshez való jogának, a nőnevelésnek, a nők hivatalviselésének kérdései.

Az egyházi sajtó elemzéséből jól látszik, hogy az egyházi közvélemény a világi társadalomban meglévő jelenségeket mint a mindennapi élet kényszerű velejáróit lassan elfogadta, és így a nők különböző nyilvánosságokban való megjelenését – ha nem is üdvözölte minden esetben – megértően kezelte, mint elkerülhetlent (ha a nő számára rendelt hagyományos szerepkör elvileg nem sérült) (Sárai Szabó, 2001, 2009). Az egyházon belül, az egyházi diskurzusban azonban az 1880–1890-es évekig ragaszkodtak a női és a férfivilág kettéválasztásához, a nők magán- (otthon) és a férfiak nyilvános szférához kötött vallási szerepéhez. Amint a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban olvasható:

„Nem az a kívánság, hogy a férfi küzdelmeiben, harcaiban, mint egykor Dobó Katica, fegyverrel vegyen részt a nő; nem az a kívánság, hogy [...] a bűnök irtásának, a tévelygés igazításának küzdelemhez, harchoz hasonló munkájában, az egyházi gyűléseken, avagy a szósze kből legyen segítő: kerti munkát kérünk, plántálást és öntözést [...] a szeretetnek szép virágait a nők ültetgessék.”¹⁰

A 19. században bekövetkező társadalmi átalakulás: a polgárosodás, a városiasodás számos szociális és társadalmi problémát hozott létre vagy helyezett új megvilágításba, mint például a szegénység, a nyomor, az iskolázatlanság, az alkoholizmus, a bűnözés vagy az árvák helyzetének megoldását. Ennek a változásnak a következtében az európai társadalmakban újraértelmezték a női jótékonyosság szerepét is. Egyre inkább az a nézet terjedt el, miszerint a nők a „ház” és egyúttal a társadalom „angyalai”, akik képesek megmenteni a lecsúszottakat. Aktivitásukra úgy tekintettek, hogy az a házi teendők kiterjesztése az egész társadalomra. A „*társadalmi anyaság*” terminussal írható le az a női részvétel, amely egész Európában jellemzővé vált: a háborúk sebesültjei, a gazdasági krízisek és a velük járó munkanélküliség, a járványok, a sajátosan városinak tekintett problémák – mint az alkoholizmus, a tüdővész, a prostitúció – egyaránt mobilizálták a nőket. Ezért a szeretetmunkáért a nők nem vártak semmilyen fizetséget. „Városi takarítást” végeztek, amit ugyanúgy ingyen tettek, mint otthonaikban (Perrot, 1998: 228). Azok a tevékenységek, amelyeket nők végezhettek, illetve azok a működési területek, amelyeket elfoglalhattak, az intimitás, a bensőségesség, a gyengédség, a családiasság, az otthonosság tereiként jelentek meg. Pető Andrea és Szapor Judit értelmezésében:

„A jótékony egyesületek céljait az »anyai keretben« fogalmazták meg, a hangsúlyt a nők anyai, családmegtartó szerepére fektetve. Ugyanakkor ezt összekapcsolták a nemzet jólétével is, mintegy nagycsaládként értelmezve a nemzetet. Az »anyai keret« összekapcsolása a »nemzeti kerettel« biztosította, hogy a nőegyletek kedvező fogadtatásra találtak a társadalom hangadó rétegeiben” (Pető & Szapor, 2010).

A nőket tömörítő vallásos egyesületek ehhez még hozzátették a vallásos misszió céljait is.

A 19. század elején kibontakozó nyugat-európai – főként angolszász és német – belmissziói mozgalom „alapítóatyái” és követői a nők „társadalmi hasznosságát” szintén ebben az értelmezési keretben fogalmazták meg. Erőteljesen hangsúlyozták a női részvétel elkerülhetlenségét a társadalmi bajok orvoslásában. Johann Hinrich Wichern (ő használta először a „belmisszió” elnevezést) szintén számos alkalommal bízta a nőket – főként azokat, akiknek nem volt elég otthoni elfoglaltságuk, s ezért idejüket kicsinyes, haszontalan dolgokkal töltötték –, hogy dolgozzanak a belmisszió különféle munkaterületein (Wichern, 1933: 79).¹¹ A mozgalom a saját társadalomban terjedő laicizálódási folyamat megállításának, a vallásos élet megújításának, a keresztény értékek, igazságok gyakorlati életben való alkalmazásának eszközéül szolgált, miközben tagjai arra törekedtek, hogy a kapitalizmus következményeként fellépő

10 Református: Késő szózat a protestáns lelkészek hitveseihez. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1898. február 6. 82.

11 A női munkáról megállapította: „...a keresztény nő önkéntes munkája az egyik legkésebb bizonyítéka korunk társadalmi újjászületésének” (idézi: M. Prelinger, 1984: 126). A nők nyilvános aktivitását azonban csak úgy ismerte el, ha az irányítás a férfiak kezében összpontosul.

társadalmi és szociális problémákra is pragmatikus megoldásokat találjanak. A belmisszió képviselői a szegénység, a nyomor, az iskolázatlanság, az alkoholizmus, a bűnözés, az árvák problémájának enyhítésére alapították az első szeretetintézményeket: árvaházakat, otthonokat, diakonissza intézeteket, kórházakat. Elsődleges munkaterületük a város volt, ahol a falusi lakosság beáramlása, az ipari munkásság szociális problémái, a köztük terjedő ateista szellemi irányzatok következményeképpen széles tere nyílt a misszióknak.

A belmissziói mozgalom magyarországi gyökerei a 19. század első feléig nyúlnak vissza: 1841-ben az evangélikus Mária Dorottya főhercegnő – aki körül kialakult egy kis vallásos közösség – hívta be az országba a Skót (zsidó) Missziót.¹² A misszionáriusok működése kezdetben csak szűk körben hatott, mégis a század utolsó harmadában a budapesti belmisszió egyik központját jelentette Hold utcai templomuk. A Skót Misszió mellett megalakuló Pesti Német Református Leányegyház (1863) – amely elsősorban az itt élő német polgárok egyházaként jött létre – volt a magyarországi belmisszió másik bölcsője. 1891-től a Skót Misszió Hold utcai iskolájában már magyar nyelvű istentiszteleteket, evangelizációt tartottak. Megindult a vasárnapi iskolák¹³ szervezése, létrejöttek a különféle egyesületek. A belmisszió a hivatalos egyházon kívül, elsősorban egyesületi keretek között működött, ennek ellenére tagjai között számos egyházi embert találunk. A Budapesten formálódó közösségek egy-egy meghatározó személyiség (így például Szabó Aladár lelkész, teológiai tanár, Szilassy Aladár közigazgatási bíró és felesége, Vizsoly Mária, Kenessey Béla szintén teológiai tanár, későbbi püspök) körül jöttek létre. A református egyház fokozatosan elfogadta munkájukat, sőt egyre inkább belátta tevékenységük szükségességét, olyannyira, hogy egy 1933-as törvénnyel a belmissziói munkát saját keretei közé vonta.

A belmisszió két munkaterületen mozgósította elkötelezett híveit. Egyfelől az evangelizáción keresztül,¹⁴ amelynek szóbeli, interperszonális formája mellett hatékony eszköznek tartották a sajtó nyilvánosságát, a könyv- és iratterjesztést is:

„A nyomtatott betű által szólhatunk olyanokhoz is, akik tőlünk távol vannak és szólhatunk egyszerűen sokaknak, taníthatunk, nevelhetünk, inthetünk, nemes szórakozást nyújthatunk, ébreszthetünk, Krisztushoz vezethetünk sok embert, sőt egy egész társadalmat irányíthatunk a sajtó hatalmával” (Forgács, 1925: 372–373).¹⁵

Másfelől a diakónián keresztül, amely az árvák, a szegények, az aggok, a züllésnek kitett gyerekek, a felnőttek felkarolását, a betegápolást, az egészségvédelmet, a munkások, a cselédek életszínvonalának emelését, a börtönmissziót, a prostitúció, az alkoholizmus és az erkölcstelenség elleni küzdelmet jelentette. A segítő tevékenységnek két célja volt: a rászorulókat támogatása, illetve a züllésnek indulók „fegyelmezése”, visszairányítása a keresztény társadalmi normáknak megfelelő életviszonyok közé.

Az egyházi nyilvánosságokban való megszólalás – akár szóbeli, akár írásbeli formájáról volt is szó – megkívánt bizonyos teológiai, egyháztörténeti, társadalmi ismereteket. Hasonlóképpen a karitatív munka egyes területein – például a betegápolásban vagy a csecsemőgondozásban – szintén elengedhetlenné vált a hozzáértés. A szakismereteket a belmisszió kezdeti időszakában elsősorban önképzés útján sajátították el, ebben maguk az érintettek, a nők is segítettek egymást folyóiratokkal, traktátusokkal, különböző belmissziói kiadványokkal. Ezek között találunk nők által szerkesztett folyóiratot – például a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület Olajág című lapját –, nők előadásszövegeinek nyomtatott formáit, külföldi belmissziói művek fordításait. Később a tanfolyamok, a konferenciák, illetve a teológiai

12 A Skót Misszió magyarországi működését 1841. augusztus 21-én kezdte meg. A skót egyház zsidómissziói társasága kettős célkitűzéssel érkezett Magyarországra: egyrészt azért, hogy a zsidókat a keresztyén hitre térítse, másrészt azért, hogy a protestáns egyházakat evangéliumi szellemben megújítsa.

13 A vasárnapi iskolai mozgalmat Robert Raikes Angliában, Gloucesterben indította el 1780 körül. Vasárnap a gyerekek elsősorban bibliai oktatásban részesültek, később ezt egészítette ki a vallásos gyermekirodalom, gyermekfolyóiratok, tankönyvek segédeszközök használatával. Az oktatás kis csoportokban, „interaktív” módszerekkel történt (Kovács, 2006: 997–999).

14 Idetartoztak a vallásos esték, ahol az éneklésen és az imádságokon kívül elhangzott egy-egy evangelizáló beszéd (bibliamagyarázat) vagy előadás, felolvasás az egyháztörténetből vagy valamilyen hasznos közérdekű témakörben. A bibliaóra egy-egy bibliai rész megbeszélésének volt az alkalma, itt a hívek aktívan vehettek részt a beszélgetésben, azaz saját gondolataikat, kérdéseiket is megoszthatták egymással. A bibliaóra vezetője az alapvető szavak értelmezésével, földrajzi, történeti adatok magyarázatával segítette a megértést. A bibliaóra korcsoportok és nemek szerint általában külön történt, így a résztvevők sajátos szempontjai is felvetődhetek. Az imaórák (közös imaalkalmak) vagy a szeretetvendégségek („Az evangéliumi értelemben vett társas életnek alkalma és mintája”), amelyeken előadás, irodalmi, zenés részek és közös „lakoma” együtt volt, a családi áhitat, a különféle egyesületi konferenciák, gyűlések szintén az evangelizáció alkalmait jelentették.

15 A vallásos kiadványok közé tartoztak a traktátusok, a rövid, nyomtatott formában kiadott vallásos iratok, köztük evangéliumi keresztyén elbeszélések, rajzok, életrajzok, jellemképek, vallásos versek és népszerű stílusban írt egyháztörténeti munkák.

akadémiák nyújtottak lehetőséget a speciális szakértelem megszerzéséhez, amely – a társadalmi presztízs mellett – szintén segítette a nőket abban, hogy – ha meghatározott körben is – vezető (hatalmi) pozíciókra tegyenek szert.¹⁶

Sean Gill rámutat arra az ellentmondásra, amely az új protestáns vallási közösségekben is jelen volt a nők megítélésében, és arra a különbségre, amely „az erényes, ártatlan és szenvedélymentes középosztálybeli asszonyok és a züllött utcanők” között fennállt (Gill, 1994: 78). Az egyházakban egyre aktívabbá váló nők elsősorban a középosztályból és a felsőbb társadalmi rétegből kerültek ki, patronáltjaik pedig az alsó rétegek asszonyai, lányai voltak, akiket társadalmilag és morálisan kívántak „felemelni”. A társadalmi határokat az új vallási mozgalmak képviselői is érvényben tartották az egyesületekben és a megalakuló intézményekben egyaránt. A lefelé való irányultság, a felemelő attitűd – mint a hagyományos jótékonyosság jellemzői – mindvégig meghatározták a belmisszió munkáját is. Annak ellenére történt így, hogy a belmisszió elsődleges céljának való megfelelés – a lelkek megmentése, Jézushoz való (vissza)vezetése – társadalmi állástól függetlenül minden „keresztyéntől” elvárt volt. A társadalmi határok még a 20. század fordulóján is erősen megosztották az egyházon belül és az azon kívül működő vallásos közösségeket. Nemcsak a kegyességi irányok, hanem a társadalmi különbségek is befolyásolták az egyes csoportok elkülönülését. Szász Póla – a már korábban idézett visszaemlékezésében – írt azokról a nehézségekről, amelyek akkor adódtak, amikor különböző társadalmi réteghez tartozó embereket kellett egy közösségben összetartani:

„A női szövetség vezetését nékem kellett vállalnom,¹⁷ de egész idő alatt mélyen éreztem, hogy nem vagyok igazán a helyemen s nem tudom pótolni az eltávozott vezetőt. Korom, társadalmi állásom, egész egyéniségem, mind akadályok voltak arra nézve, hogy a leányok, de még az asszonyok is, olyan bizalommal tudjanak hozzám fordulni, mint előbbi vezetőjükhöz. Voltak ugyan egyesek, különösen a magasabb társadalmi állású és tanultságú leányok között, akik épen azért csatlakoztak a szövetséghez, mert az én személyem kedvesebb volt nekik mint Pauer Irmáé, de Isten itt is megmutatta, hogy milyen helytelen és megbízhatatlan állásfoglalás a keresztyén életben, ha valaki emberhez ragaszkodik és nem magához az Úrhoz. Az én új szövetségeseim szépen elmaradoztak, amikor a régi vezető visszatért, s egy-kettőnek kivételével, nem is láttuk őket más keresztyén munkában forgolódni...” (Szász, 1929: 7).

A belmisszió képviselőinek írásaiban a nők egyházi munkájával kapcsolatban már nem találkozunk Pál apostol intésének citálásával, ehelyett a nők és a férfiak Isten előtti egyenlőségét hangsúlyozták. Korábban is általános volt az a nézet, miszerint a nők viszonya a valláshoz hagyományosabb a férfiakénál, lelki alkatuknál fogva sokkal fogékonyabbak a „jézusi tanok befogadására”, így azok terjesztésében is nagyobb a szerepük. Azt a teret azonban, ahol hatásuk érvényesülhetett, korábban elsősorban a családra, az otthonra: a magánszférára szűkítették. A korszak egyházi köreiből egyre elfogadottabbá vált az álláspont, miszerint a női emancipáció Jézus fellépésével kezdődött, ezért Jézus követésében látták az egyetlen biztosítékot arra, hogy a nők megtarthassák jogaikat és méltóságukat.

„A belmisszió munkásai között eleitől fogva ott találjuk a keresztyén nőt [...] A nő az evangéliumnak köszönheti, hogy a férfi önzése és uralomvágya megszelídült vele szemben [...] A keresztyén egyház missziói vállalkozására vár a feladat mindig növekvő diadalra juttatni azt az igazságot, hogy a nő csak az evangélium erőinek birtokában képes megküzdeni azokkal a kérdésekkel, amelyek bár a korok szerint változó alakban, de mégis rabszolgává aljasíthatják és hogy csak Krisztus által képes betölteni azt a tiszteletre méltó hivatást, amely reá a bölcső ringatásában, a férfi sorsának s ezzel az emberi élet alakításával, főképpen pedig Isten országának, a nők és gyermekek, a szegények és betegek közt leendő terjesztésében vár” (Forgács, 1925: 630).

¹⁶ Pierre Bourdieu vallási mezőnek azt a középszintű társadalmi teret tartja, amelyben – ugyanúgy, mint a többi társadalmi mezőben – önálló, specializálható szakértelem alakul ki, és a szakértelem monopolizálásáért, a szakértelem legitimációja érdekében a különböző szakértők között folynak a harcok. A vallási mező struktúrája a „vallási szakértelem” elosztási struktúrájára épül (Bourdieu, 1978: 178).

¹⁷ A Lorántffy Egyesületből 1903-ban kivált egy radikálisabb csoport, a Bethánia Egyesület, amelynek férfiak és nők vegyesen voltak tagjai (az egyesület különben felekezeti volt, evangélikus és református tagokkal). Ennek a női „részlegét” vezette Pauer Irma, egy evangélikus diakonissza, akit egy ideig Szász Póla helyettesített.

A hitébresztő írások, előadások megnyitották a nők előtt azt a lehetőséget, hogy az egyházi életben saját gondolataikkal, érzéseikkel, véleményükkel, az egyházat és a társadalmat érintő kritikájukkal a nyilvánosság elé léphessenek. Különösen az a kérdés foglalkoztatta őket, hogy Jézus fellépése milyen változásokat hozott a női identitás megélésében, a női hivatásról alkotott elképzelésekben, Jézus milyen sajátos kötelességeket rótt rájuk. A nők elsődleges feladatának maguk az érintettek is a hagyományos szerepek betöltését tekintették, amelyhez azonban szorosan hozzákapcsolták – mintegy negyedik szerepkörként megkonstruálva – a „Jézus szolgálólányaként” végzett egyházi munkát.

1894-ben alapították a Lorántffy Zsuzsanna Egyletet, az első női belmissziói egyesületet, céljukat a nők evangelizálásában, a nők és a gyermekek között végzett „könyörülő szeretet” munkájában jelölték meg. Az egyesület tagjai a névválasztással is azt sugallták, hogy a hazai református puritán-pietista hagyományokra támaszkodtak, a nők elfogadott, hagyományos hivatását tartották szem előtt, ugyanakkor jelezték azt is, hogy a nők mindig fogékonyak (voltak) az új tanokra és az új vallási törekvések befogadására.

Az egyesület a Skót Misszió Hold utcai imatermében tartott bibliamagyarázattal egybekötött varróórákból és evangelizáló alkalmakból született. Elnökéül Szilassy Aladárnét (Vizsoly Mária)¹⁸ választották, a tagok a középosztályból és az arisztokráciából kerültek ki. A Lorántffy Egyesület élete egyrészt abban a hagyományos keretben folyt, amely lehetőséget adott tagjainak a jótékonykodásra, jótékony bálók szervezésére; a felső-, illetve a középréteg asszonyai számára a szabad idő eltöltésének egyik lehetőségét kínálta. A belmisszió hatására ehhez a hagyományos tevékenységhez újabbak kapcsolódtak: különböző női csoportokon próbáltak segíteni, cselédek, dolgozó nők, diáklányok számára létesítettek otthonokat. Megszervezték a vasúti missziót a fővárosba érkező lányok védelmére. A tagok közül néhányan a *patronage*-munkát vállalták. Bibliaórákat, szeretetvendégségeket, konferenciákat szerveztek, ezek voltak a tagok és az érdeklődők evangelizálásának alkalmai. Kiadták a már említett Olajág című folyóiratot, és számos belmissziói munkát (több fordítást) is megjelentettek.

A Lorántffy Egyesület tagjai a belmissziói munkákból különböző mértékben vették ki a részüket. Azok a nők, akik rangjuk és társadalmi presztízsük miatt a vezetőségben foglaltak helyet, elsősorban az egyesület sikeres működtetésében játszottak fontos szerepet, hiszen befolyásos kör tagjai voltak, s ez a befolyás az egyesület anyagi háttérének biztosításához, épületek megszerzéséhez stb. elengedhetetlen volt. A „csendes tagság” számára a belmisszióhoz való csatlakozás a vallásgyakorlás új formáját jelentette, mivel nemcsak a sátoros ünnepeken vagy az élet fordulópontjain, a vasárnapi istentiszteleten és az úrvacsoraosztáson kapcsolódhattak az egyházi élethez, hanem részt vehettek azokon a vallásos alkalmakon is, amelyeket kezdetben az egyesületek, később a gyülekezetek szerveztek. A belmissziói mozgalom változást hozhatott személyes vallásosságukban is, a rendszeres bibliaolvasás, imádkozás életszemléletük, életmódjuk átalakulását eredményezte, de a többség számára továbbra is csak családja és szűkebb környezete jelentette azt a közeget, ahol vallásos befolyása lehetett. A legaktívabbak – akik a karitatív munkában, illetve az evangelizálásban dolgoztak – közreműködőivé váltak az egyházi nyilvánosságoknak: eljártak betegekhez, börtönökbe, árvaházakba, részt vettek a vasúti misszióban, a különféle mentő missziókban, családokat látogattak, a vallásos alkalmak, konferenciák sokaságát szervezték, tartották, iratterjesztést vállaltak, írtak a különféle kiadványok számára. Ezeknek a nőknek az életmódja is látványosan megváltozott az egyházi munka hatására. A családos nők elsősorban a hagyományos női szerepelvárásnak próbáltak megfelelni, emellett életüket alárendelték egy belülről (felülről) jövő szerepelvárásnak is, „Isten szolgálójaként” definiálva magukat. Identitásukban a meghatározó elem a vallásosság lett, az, hogy Jézus követőiként új hivatásuknak is meg kellett felelniük.

A belmisszióban tevékenykedő nők első „úttörő” generációjának tagjai (akik elsősorban a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület keretein belül kezdték meg működésüket) társadalmi státuszuknál fogva, a családjuk révén élvezett társadalmi presztízst kamatoztatva kerültek vezető szerepbe. Bár munkájukat nem hivatali elfoglaltságként végezték, számos jel utal arra, hogy ennek ellenére az önmegvalósítás lehetőségeként tekintettek rá, amelyet – megfelelő egzisztenciális és támogató háttér mellett – egyfajta „hivatásként” gyakorol(hat)tak. Mindez látható változásokat

¹⁸ Édesapja Papi Vizsolyi Gusztáv földbirtokos, a tolnai református egyházmegye gondnoka, anyja gróf Zichy Mária. Lányukat anyja után katolikusnak keresztelték, Szilassy Aladárral történő házasságkötésekor vette fel a református vallást. Valószínűleg férje és sógora révén közelről ismerte a svájci ébredési mozgalmat is. A későbbiekben lefordította és kiadta Adolf Monod két beszédét A nő címmel. 1904-ben megszervezték a nőegyletek országos szövetségét, amelynek szintén elnökéül választották. 1920-ban ugyancsak az ő elnöklete alatt alakult meg a Magyar Protestáns Nők Országos Szövetsége. Fiuk, ifj. dr. Szilassy Aladár (1872–1912) orvos a KIE munkájában vett részt, lányuk, Szilassy Paula, herceg Sulkovszky Viktorné (1888–1975) pedig a Keresztény Leányegyesület elnökeként működött. Szilassy Paula lánykorától kezdve együtt dolgozott a Lorántffy Egyesületben édesanyjával, később a lányok közötti munka irányítását teljesen ő végezte. Ahogy anyjának, neki is meghatározó volt a férje társadalmi állásából eredő presztízsz.

eredményezett az életmódjukban és az értékrendjükben. Szász Póla – akire már többször hivatkoztam írásomban – apja, Szász Károly irodalmi-, hivatalnoki társasági körében népszerű lány volt, értelmesnek, tehetségesnek tartották, ő is így gondolkodott önmagáról:

„Csinos gyerek voltam és nagyon tehetséges. Rendkívüli könnyűséggel tanultam s játszva voltam mindig első nálamnál rendszeren idősebb osztálytársaim között. Amit tudtam azt ügyesen tudtam érvényesíteni is. Élénken, színesen tudtam mindent előadni, úgy hogy már 8–10 éves koromban én voltam az iskolában, kézimunka-órák alatt a mesemondó, barátnőim közt a felolvasó. Nagyon sok verset tudtam, s koromhoz képest igen fejlett érzékkel szavaltam. Házi körben, kisebb-nagyobb társaságban sokat szavaltattak. Rendkívül szerettem olvasni s titokban, szüleim tudta nélkül sok olyan léha, szenzációs francia regényt is olvastam és meséltem el barátnőimnek, melyeket később mikor már jobban megértettem volna arczpirulás nélkül nem tudtam volna a kezembe venni. De a barátnők közt persze ennélfogva nagy népszerűségnek örvendtem” (Szász, 1904: 15–17).

Szász Pólát adottságai ellenére a középosztály számára elfogadott hagyományos női hivatásra készítették föl. Világi pályán nem bontakoztathatta ki a „benne szunnyadó” képességeket – férje pozíciója sem engedte volna ezt –, de az egyházi életben megtalálta annak lehetőségét, hogy a nyilvánosságban szerepelhessen: előadásokat, bibliaórákat tartson, folyóiratot szerkesszen (például az említett *Olajágat*), írjon és a belmissziói mozgalom meghatározó személyiségévé váljon, elismerést szerezzen magának az egyházi közegben, anélkül, hogy átlépné azokat a határokat, amelyekről úgy ítélte, hogy társadalmi rangja miatt nem léphetne át.

A második generáció tagjai már a családtagok, illetve az első generáció által irányított szocializáció útján, sok esetben nem is saját döntés, hanem a környezet elvárása alapján folytatták az egyházi munkát. A Lorántffy Egyesület mellett egyre több egyesület, illetve a két világháború között maga az egyház adott lehetőséget a női részvételre, sőt egyre növekedett azoknak a nőknek a száma, akik már professzionális egyházi alkalmazottként dolgoztak a református egyházban mint vallásoktatók, diakonisszák, utazótitkárok. A református egyház az 1933-as belmissziói törvénnyel hivatalos keretei közé helyezte a belmissziói munkát. Ez egyrészt azt jelentette, hogy központilag egységesítették a feladatokat, a módszereket, a munkatársak képzését; a missziói munkát ettől kezdve elvárták a gyülekezetekben, az egyházi intézményekben is, az irányítást és az ellenőrzést az egyházmegyék és az egyházkerületek missziói bizottságai végezték. Másrészt amíg a 19. század végén jelentkező, szervezeten kívül működő belmissziói mozgalom a világi nyilvánosságokkal, illetve a magánszférával is érintkező egyesületi életet generált a református nők számára, addig a belmissziói munka központosítása, egyházi keretek közé emelése megnyitotta számukra a hivatalos egyházi nyilvánosságok egy részét is. A két világháború közötti időszakban általánosan elfogadottá vált a női részvétel a szeretetmunka minden területén, és a nők az egyházi közélet megszokott szereplőivé váltak. Két terület azonban ezután is zárva maradt előttük: egyrészt a papi hivatást továbbra sem gyakorolhatták (ebből való kizárásukat teológiai érvekkel támasztották alá), másrészt nem volt lehetőségük bekerülni az egyházi törvényhozás, döntéshozatal, azaz az egyházi hatalom nyilvánosságába sem.

Ennek az éles határnak a létjogosultságát, elfogadhatóságát először a nők teológiai oktatásáról szóló vita tette kérdésessé az 1920-as években. 1917-ben ugyanis, amikor felvették az első teológákat a Budapesti és a Kolozsvári Teológiai Akadémiákra, komoly dilemma elé került az egyházi vezetés. Többféle körülmény is közrejátszott abban, hogy a nőknek lehetőségük nyílt teológiai tanulmányokat folytatni (Sárai Szabó, 2005). Maga a tény, hogy tanulhattak, nem is ütközött különösebb ellenállásba. Ahhoz viszont hosszú évek szabályozási procedúrája kellett, hogy megszülessen a döntés: mire jogosítja őket a diploma. Felszentelik-e őket lelkésszé, vagy a már gyakorlatban elfogadott és általánossá váló női belmissziói munkát végezhetik csupán. Ez utóbbi álláspont győzött.¹⁹ Az egyházi vezetés dilemmája abból

¹⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy a nők is elhatárolták magukat a papi szolgálattól. 1918-ban két pesti teológus hallgatónő, Novák Olga és Katona Viktória is hozzászólt a kérdéshez, és megfogalmazták céljaikat: nem liturgikus szolgálatra készülnek, a teológia elvégzését azért tartják fontosnak, hogy egyházi munkájukhoz megszerezzék a „lelki fegyverzetet”. Mint mások, ők is kiemelték, hogy az egyház és a nép konzervatívizmusát nem lehet szem elől téveszteni, ezért a tanításban és a gyógyításban jelölték meg feladatukat. Lásd Novák Olga & Katona Viktória: A nőteológusok kérdéséhez: a nőteológusok. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1918. augusztus 4. 250.

fakadt, hogy dönteniük kellett: elfogadják-e, hogy a nők előtt pappá szentelésük következményeképpen megnyílik mind a templomi, mind a döntéshozói nyilvánosság.²⁰

A női munka támogatását nem lehet leszűkíteni a belmisszió követőinek körére (maga a belmisszió sem tekinthető egységes irányzatnak, különböző gyökerekből táplálkozott, számos csoportra bomlott, különböző teológiai irányokkal működött együtt), ugyanis a női részvétel mindenféle egyházmegújító törekvés számára fontossá vált, és a különböző teológiai irányzatokhoz tartozók egyaránt támogatták a 20. század első évtizedeiben.

Arra a kérdésre, hogy miért lehetett vonzó a nők számára az egyházi közéletben szerepet vállalni, az lehet a válaszunk, hogy a református (protestáns) egyházban az önmegvalósításnak, a munkához való függetlenség megszerzésének számos olyan útja vált lehetővé – az egyházon belül és kívül lejátszódó folyamatok hatására –, amelyet nem tekintettek sem öncélúnak, sem önzőnek, sem a családayai hivatással összeegyeztethetetlennek. Az egyházat továbbra is meghatározó rendi keretek között is elismerést szerezhettek a nők egyéni teljesítményeik alapján.²¹ Számos lehetőséget teremtett a vallási élet a „különös” és a „tipikus” nők számára egyaránt. Bár társadalmi hovatartozásuk továbbra is meghatározta egyéni lehetőségeiket, a két világháború közötti időszakban mégis egyre növekedett azoknak a nőknek a száma, akik „alsóbb” származásuk ellenére saját képességeik és vallásos elköteleződésük alapján szereztek az egyházi életben elismert pozíciót és presztízst.

A nők a 19. század végétől – meghatározott kereteken belül – a református egyházi nyilvánosságokban mindig újabb és újabb tereket foglalhattak el. Mivel működésüket Isten szolgálataként értelmezték és interpretálták, miközben a meglévő határokat nem kérdőjelezték meg, az ezzel járó sajátos életmódokat, egyéni karrierpályákat is elfogadta környezetük. Ezt nevezem *normakövető emancipációnak*, a női önmegvalósítás sajátos útjának, amely a világi folyamatokkal párhuzamosan egy olyan konzervatív, meghatározott ideológia mentén működő társadalmi intézményen belül jöhetett létre, mint az egyház.

Irodalom

Baubérot, Jean (2002): De la femme protestante. In: Fraisse, Geneviève & Michelle, Perrot (dir.): *Histoire des femmes en Occident IV. Le XIXe siècle*. Plon.

Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat.

Davidoff, Leonore & Hall, Catherine (1997): *Family fortunes. Men and woman of the English middle class 1781–1850*. Routledge: London.

Fábr Anna (1996): „A szép tiltott táj felé”. *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)*. Budapest: Kortárs.

Forgács Gyula (1925): *A belmisszió és cura pastoralis kézikönyve*. Pápa.

Gill, Sean (1994): *Woman and the Church of England. From the Eighteenth Century to the Present*. London: SPCK.

Goodman, Dena (1991): Public Sphere and Private Life: Toward a Synthesis of Current Historiographical Approaches to the Old Regime. *History & Theory*, no. 1, pp. 1–20.

Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Századvég & Gondolat.

Honneth, Axel (1997): *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Pécs: Jelenkor.

Huszár Ákos (2010): Elosztás és elismerés. Nancy Fraser és Axel Honneth a kritikai társadalomelmélet újrafogalmazásáról. *Fordulat*, 3. sz. 10–35.

Koncz Sándor (1942): *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen.

Kósa László (2011): A vallási közönyösség növekedése Magyarországon a 19. század közepén. In: Kósa László: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Budapest: Akadémiai.

Kovács Ábrahám (2006): A magyarországi vasárnapi iskola mozgalom kialakulása és szervezeti megerősödése. In: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten 1*. Budapest: Argumentum & ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék.

20 Hosszú évtizedekkel később, 1981-ben kaptak palástot a nők, azaz kaptak felhatalmazást minden papi szolgálat elvégzésére, presbiterré pedig az 1990-es évektől választhatók.

21 Ezt a tendenciát a világi társadalomról gondolkodók elsősorban a polgári normákhoz kötik (Huszár, 2010: 16).

- Landes, Joan B. (1988): *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*. Ithaca: Cornell University Press.
- Márkus Jenő (1939): *A liberális szellem a református egyházban*. Pápa.
- Mátay Mónika (1999): Történészek Habermasról. *Szociológiai Figyelő*, 1–2. sz.
- Morgan, Sue (2002): Introduction. Woman, religion and feminism: Past, Present and Future Perspectives. In: Morgan, Sue (ed.): *Woman, religion and feminism in Britain 1750–1900*. Palgrave Macmillan.
- Pető Andrea & Szapor Judit (2010): *A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848–1890*. http://www.philinst.hu/recepcio/htm/7/705_belső.htm (Letöltés: 2010. május 4.).
- Perrot, Michelle (1998): *Les femmes ou les silence de l'Histoire*. Paris: Flammarion.
- Perrot, Michelle (2000): *Avant-propos. Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français*. Tome 146.
- Poujol, Geneviève (2003): *Un féminisme sous tutelle. Les Protestantes françaises (1810–1960)*. Les éditions de Paris – Max Chaleil.
- Prelinger, Catherine M. (1984): Prelude to Consciusness. Amalie Sieveking and the Female Association for the Car of the Poor and the Sick. In: John C. Fout (ed.): *German Woman in the Nineteenth Century. A Social History*. New York & London: Holmes and Meier.
- Sárai Szabó Katalin (2001): Nőkép a református sajtó tükrében, 1867–1918. *Egyháztörténeti Szemle*, 2. sz. 3–35.
- Sárai Szabó Katalin (2009): „Családi élet őrizői, magyar református anyák, asszonyok...” Nők a két világháború közötti református egyházi sajtóban. *Médiakutató*, 1. sz. 83–97.
- Sárai Szabó Katalin: 2005. Nők a Budapesti Teológiai Akadémián a két világháború között. In: Petrőczy Éva & Berecz Ágnes (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve XI*. Budapest.
- Schmidt, Jutta (1998): *Beruf: Schwester. Mutterhausdiakonie im 19. Jahrhundert*. Frankfurt & New York: Campus.
- Szász Póla (1930): Néhány vonás hitéletem fejlődéséből. 1904. *Kézirat*, Magángyűjtemény.
- Szász Póla (1929): Visszaemlékezés Pauer Idára 1879–1929. h. n. *Kézirat*. Magángyűjtemény.
- Zámbó András (1996): *Mondhat-e újat a feminista teológia? (A feminista teológia kritikai analízise)*. Budapest: Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya.
- Zaret, David (1992): Religion, Science, and Pronting int he Public Spheres in Seventeenth-Century England. In: Calhoun, Craig (ed.): *Habermas and the Public Spere*. Cambridge, Mass. & London: MIT Press.

Két nagygyűlés Budapesten

1894 januárjában a pesti Vigadóban került sor az első országos katolikus nagygyűlésre, amely a kormány egyházpolitikai reformtervei elleni tiltakozásnak adott hangot. Másfél hónappal később a kormány háttértámogatásával a Városligetben rendeztek ellendemonstrációt, amelyet az Andrásy úton tartott százezres tömegfelvonulás vezetett fel. A tanulmány azt vizsgálja, hogy a két nagygyűlés szervezői miként kísérelték meg elnyerni a közvélemény rokonszenvét, és hogyan alakult az események közéleti visszhangja.¹

A 19. század végének Magyarországon kezdetét vette a politika világának lassú demokratizálódása. Bár a tömegek részvételét a szűkre szabott választójog jelentősen korlátozta, a kulturális fejlődés, az olvasni tudás növekvő szintje – és nem utolsósorban: a sajtó megerősödése (Buzinkay, 2008: 90) – arra ösztönözte a politikusokat, hogy törekvéseikhez igyekezzenek megszerezni a nyilvánosság támogatását. Az általuk szervezett tömeggyűléseknek az egész ország közvéleményét meg kellett szólítaniuk, hiszen egy demonstráció csak akkor lehet sikeres, ha „széles körű rokonszenv, támogatógyűrű” övezi (Pataki, 1998: 137).

A közszereplőknek a 19. század végén számolniuk kellett azzal, hogy a politika szertartásait valójában „egy, a jelen lévőnél szélesebb közönség előtt celebrálják” (Mazzoleni, 2002: 119), ezért egyre fontosabbá vált a közvetítő szerepét játszó sajtó igényeinek kielégítése. Ez pedig azt jelentette, hogy a politikai üzenet megfogalmazásán kívül az esemény egyéb körülményeinek a megtervezésére is gondot kellett fordítani. Az előkészítés, a szónokok fellépése, a gyűlés rendezettsége, szimbólumai, a helyszín dekorációja, a résztvevők társadalmi összetétele, létszáma, magatartása, a kívülállókkal és a hatóságokkal kialakuló viszonya, valamint az esemény által felkeltett érzelmek olyan szempontok voltak, amelyek a sajtó szemüvegén keresztül szemlélve komoly jelentőségre tehetek szert. Ebben nagy szerepet játszott

„...a tömegtájékoztatás természetes hajlama arra, hogy a politikai tájékoztatást *perszonalizálja*, hogy inkább arra összpontosítson, *ki és hogyan* tesz vagy mond valamit, semmint arra, hogy az illető *mit* tesz vagy mond” (Mazzoleni, 2002: 88; kiemelés az eredetiben).

E tanulmány két példa – a budapesti katolikus nagygyűlés, illetve a válaszként megrendezett ellendemonstráció – alapján vizsgálja, hogy a 19. század végén a magyar politika szereplői miként kísérelték meg gyűléseiket „eladni” a sajtó számára. A két esemény az úgynevezett egyházpolitikai küzdelem fontos részét alkotta. Ez azért érdemelhet figyelmet, mert azon kevés világnézeti alapú vitatéma közé tartozott, amely egy időre képes volt meghatározó szerepre szert tenni a politika napirendjén. A dualizmus évtizedeiben ezt elsősorban a közjogi kérdés, az Ausztriával 1867-ben kötött kiegyezés megítélése határozta meg.

Az egyházpolitikai küzdelem kiváltó oka a különlegesen bonyolult családjogi kérdések szabályozása volt (Csáky, 1967: 106). 1890-ben a kormány megtiltotta az eltérő felekezetű szülők házasságából származó gyermekek „elkeresztelését”, vagyis nem az előírás szerinti felekezetbe való felvételét. (A törvény értelmében a vegyes házasságból származó fiúknak apjuk, a lányoknak anyjuk vallását kellett követniük, a szülők szándékaira való tekintet nélkül.) A rendelkezést a katolikus alsópapság széles rétegei vélték ellentétesnek a hitelvekkel, ezért megtagadták a végrehajtását. A rendezési kísérletek nem hoztak eredményt, az egyre élesebbé váló csatározások viszont megosztották a közvéleményt, és politikai válságot okoztak. A kormány végül – az uralkodó, illetve a konzervatív többségű főrendiház ellenkezésének letörését követően – szélesebb reformcsomagot fogadtatott el. A folyamat az 1894–95-ös törvények elfogadásával, a kötelező polgári házasság és az állami anyakönyvezés bevezetésével, a zsidó vallás recepciójával, a teljes vallásszabadság kimondásával, valamint a gyermekek vallásáról szóló előírások újraszabályozásával ért véget (Salacz, 1974: 96).

¹ A tanulmány az OTKA NK 83799 számú pályázatának támogatásával készült.

A katolikus nagygyűlés

Az egyházpolitikai küzdelemben a katolikusok nagy súlyt fektettek a hívők véleményének nyilvános kifejezésére. Egyes településeken tiltakozásokat szerveztek, mise után a reformtervek ellen tüntettek (Csáky, 1967: 96). A tüntetések azonban alig voltak képesek elérni a sajtó ingerküszöbét és valóságos politikai hatást kifejteni. A liberális véleményformálók biztosak voltak abban, hogy az ellentábor képtelen lesz nagyobb tömegek megmozgatására. Beksics Gusztáv² például 1891-ben úgy vélte: „...a katolikusok millióit nem lehet templomi zászlók, káplánok és sekrestyések vezetése alatt a kormány ellen fölvonultatni. A tervezett mozgalom ekképp politikai célját el nem éri” (Febronius, 1891: 6).

A formálódó politikai katolicizmus vezetői ezért keresni kezdték a hatékony véleménynyilvánítás lehetőségét. Ehhez nagy szükség lett volna a hivatalos egyházi jóváhagyásra. A hierarchia helyzete ugyanakkor kényes volt, ugyanis a kormánynak nagy befolyása volt a püspöki kinevezésekre, így sok főpap az állam lekötelezettje volt (Adriányi, 1974: 23). Az arisztokratikus felfogású püspöki kar számos tagja emellett attól tartott, hogy egy politikai demonstráció aláásná az egyház tekintélyét. Zichy Nándor gróf³ 1892-ben hivatalosan is országos nagygyűlés tartására tett javaslatot, amelyet a püspöki kar végül meg is tárgyalt. A felszólalók ugyan általánosságban támogatták az ötletet, de az időt még nem látták alkalmasnak, mert aggódtak, hogy az „egészséges katolikus közszellem hiánya miatt” a gyűlés veszélyeket rejthet magában. A terv megvalósítását ezért későbbre halasztották.⁴

A Vatikán elégedetlenséggel fogadta a püspökök magatartását. XIII. Leó pápa⁵ 1893. szeptember 2-án kelt Constanti Hungarorum kezdetű körlevelében azt kérte a főpapoktól, hogy erélyesen fejezzék ki tiltakozásukat a reformtervekkel szemben.⁶ Miután pedig az 1892 novemberében Wekerle Sándor⁷ vezetésével megalakult kormány programjának részévé tette a kötelező polgári házasság bevezetését, a hierarchia elszánta magát a cselekvésre.

A püspöki kar novemberben hozzájárult a nagygyűlés megtartásához, az eseményt azonban igyekezett ellenőrzése alatt tartani. A testület felkérte a kijelölt szónokokat, hogy előzetesen mutassák be előadásuk szövegét, valamint ragaszkodott ahhoz, hogy a keresztényszocializmusról tervezett előadást „mint ezidőszerint nem opportunus” tárgyat hagyják ki a programból. A püspökök a résztvevők körét is korlátozni akarták, ezért előre közölték a nagygyűlés elnökségével a megjelenésre alkalmasnak tartott „kiváló férfiak” névsorát.⁸ Az esztergomi főegyházmegyében például arra utasították az espereseket, hogy elsősorban az „értelmi osztályhoz” tartozó világiak köréből válasszanak résztvevőket.⁹ A határozati javaslatok szövegét – a szervezőbizottság elnökségével közösen – maga Vaszary Kolos¹⁰ hercegprímás állapította meg.¹¹

Az előkészítés belterjességével sok katolikus elégedetlen volt. Az egyik egyházi folyóirat szerzője például azt tartotta volna szükségesnek, hogy a szervezés „minden körre nézve népszerű legyen. [...] Titkolódzásra nincs szükségünk. A nyilvánosság adja meg a munka igazságosságának és erejének színét, az képes nyíltságával odavonzani mindenkit.”¹²

Az eseményt 1894. január 16-án rendezték meg. Az egyetemi templomban délelőtt misét celebráltak, majd délután 4 órakor a zsúfolásig megtelt pesti Vigadóban került sor a gyűlésre. A részvétel csak belépő fizetése ellenében, meghívó felmutatásával volt lehetséges. A 23 percig tartó megnyitó beszédet a teljes ünnepi ornátusban megjelenő Vaszary Kolos tartotta. Ezután Zichy Nándor tudatta a megjelentekkel, hogy az elnökség táviratban üdvözölte Fe-

2 Beksics Gusztáv (1847–1906) újságíró, történész, publicista, 1874-től több ízben szabadelvű országgyűlési képviselő.

3 Zichy Nándor (1829–1911) közigazdász, politikus, katolikus lapok rendszeres szerzője, a főrendi ház tagja, 1889-től a Szent István Társulat elnöke, 1895-ben a Katolikus Néppárt megalapítója.

4 Esztergomi Prímási Levéltár (EPL) Püspöki értekezletek jegyzőkönyvei és nyomtatványai 1892. december 17. 14.

5 XIII. Leó (gróf Gioacchino Pecci, 1810–1903) 1846-tól Perugia püspöke, 1878-tól pápa, a keresztényszociális irányzat képviselője.

6 A mi Szentséges Urunknak, XIII. Leó pápának körlevele Magyarország püspökeihez. Magyar Állam, 1893. szeptember 8.

7 Wekerle Sándor (1848–1921) jogász, pénzügyi szakértő, szabadelvű politikus, 1892–1895 között, valamint 1906–1910 és 1917–1918 között miniszterelnök.

8 EPL Püspöki értekezletek jegyzőkönyvei és nyomtatványai. 1893. november 30. 9–10.

9 EPL Cat. D/c 124-1894. Kisfaludy Zsigmond alesperes Vaszarynak, Somorja, 1894. január 2.

10 Vaszary Kolos (1832–1915): bencés szerzetes, 1855-ben pappá szentelik, 1885-től pannonhalmi főapát, 1891–1912-ig esztergomi érsek, 1893-tól bíboros.

11 Országos katolikus nagygyűlés. *Magyar Állam*, 1894. január 6.

12 A Katolikusokhoz. *Katolikus Egyházi Közlöny*, 1894. január 12.

renc Józsefet és XIII. Leó pápát. Az első két beszéd elhangzását követően bejelentették, hogy már meg is érkezett a válasz a királytól, aki „kedvesen fogadta” és „őszinte köszönettel” viszonzta a köszöntést. Az üzenetet a közönség állva hallgatta meg, majd „percekig tartó éljenzés” következett. Három újabb szónok szereplése után a nagygyűlés elfogadta a határozatokat. Ezek szerint a katolikusok kötelesek részt venni az egyházi és politikai életben, a választásokon pedig olyan személyre szavazni, aki „a katolikus hitet és egyházat meg nem támadja, hanem annak védelmére vállalkozik”. A gyűlés ezen kívül követelte az elkeresztelési rendelet és a polgári házasságra vonatkozó törvénytervezet visszavonását, valamint a katolikus iskolahálózat védelmét. Végül Zichy Nándor bejelentette, hogy vidékről százhuszezer támogató aláírás érkezett. A gyűlés főpapi áldással ért véget, amit a hallgatóság térden állva fogadott (Esterházy & Zichy, 1894: 12–76).

A „nyugodt erő” megnyilatkozása vagy a kultúrharc nyitánya?

Az esemény már jóval a megrendezése előtt felkeltette a sajtó érdeklődését. Néhány lap január elején arról tudósított, hogy egyes szociáldemokrata csoportok ellentüntetést akarnak tartani, és azt sugallták, hogy a szervezett munkások akár erőszakos provokációt is végrehajthatnak. A Hétfői Újság című bulvárlap szerint az „aggasztó helyzet” miatt az egész rendőrséget mozgósították, és a katonaságot is készenlétbe helyezték. A miniszterelnök állítólag arra kérte a prímást, hogy a gyűlést inkább egy másik városban rendezzék meg.¹³ Egyes lapok szerint az eseményt az egyház Esztergomba akarta áthelyezni.¹⁴

A híresztelésekre a Magyar Állam című napilap szerkesztősége adott választ. A radikalizálódó alsópapság orgánuma azzal vált hírhedtté a kor közvéleményében, hogy a püspökökön messze túltéve – és hosszas konfliktusokba keveredve velük – lépett fel a kormány reformtervei ellen (Dersi, 1973: 84). A lap szerzője követelte, hogy a katolikusok szabadon élhessenek alkotmányos jogaikkal: ha a szociáldemokraták provokációra készülnek, akkor azt az államnak meg kell akadályoznia. Ezután – jellegzetes antiszemita felfogást követve – kijelentette: „mi bármily tüntetésért az izraelitákat tesszük felelőssé”, amit azzal indokolt, hogy szerinte „a zsidók” irányították a szociáldemokratákat is és az antiklerikális sajtót is. Végül azzal fenyegetőzött, hogy ha megzavarják a gyűlést, akkor Szent Vince napjának előestéjén, január 21-én minden településen megkezdődnek a tüntetések

„...a mai vallási háborúnak egyedüli okai, a zsidók ellen és pedig nem szórványosan, hanem egyszerre. A magyar nép még nem feledte el az 1883-iki nótát s fog találni módot, hogy az egyházpolitika helyett a zsidókérdés jöjjön napirendre”.¹⁵

Az 1883-as utalás a tiszzaeszlári vérvád tárgyalását követő antiszemita zavargásokra vonatkozott. Két nappal később a Pester Lloyd ironikus írásban ismertette a szöveget, hangsúlyozva, hogy az ellenőrizetlen híresztelésekre válaszul, „nevetséges” módon fenyegetőző cikk a katolicizmus valódi vezérei számára is kínos. A szerző szerint a kormány mindenkinek a szólásszabadságát tiszteletben tartja, és a nagygyűlés megtámadásáról szóló híreknek nem kell jelentőséget tulajdonítani. A rendőrség minden rendbontást meg fog gátolni – bármilyen csoport is kezdeményezi.¹⁶

Bár a kormány félhivatalos szócsövének számító lap igyekezett valóságos értékére leszállítva foglalkozni az írással, az mégis jelentős figyelmet keltett. Jól jelzi ezt, hogy a londoni *The Times* már másnap beszámolt a két cikkről.¹⁷ A liberális élclap, a *Borsszem Jankó* a Magyar Állam fenyegetéseire alkalmi versben reagált, és – a Pester Lloyd írásához hasonlóan – a kedélyek megnyugtatósára törekedett:

13 Keresztes háború. *Hétfői Újság*, 1894. január 1.

14 Vörös és fekete zászló. *Magyar Állam*, 1894. január 11.

15 „Vörös” és „fekete” zászló. *Magyar Állam*, 1894. január 7.

16 *Pester Lloyd*, 1894. január 9.

17 Austria–Hungary. *The Times*, 1894. január 10.

„Bolond szó csak bolond lapban,
Nincs mögötte még veszély,
Lehet örült ötven-hatvan,
De ötezer okos pap van:
Nem lesz Szent Bertalan éj.”¹⁸

Az esemény végül nyugodt körülmények között zajlott le. A szociáldemokraták képviselője már január 10-én cáfolta a munkásdemonstrációról szóló híreket.¹⁹ A katolikus nagygyűlésen pedig a beszámolók szerint egyáltalán nem történt rendzavarás, „előkelő” színézete, nyugodt karaktere volt, és nem jelentett provokációt egyetlen politikai irányzatra nézve sem.²⁰

A gyűlésre 5700 jegyet adtak ki, tehát a szervezők jelentős, de nem kimagaslóan nagy tömeget tudtak megmozgatni. A katolikusokkal rokonszenvező lapok ezért nem érvelhettek volna meggyőzően a megjelentek számával, így inkább azt hangsúlyozták, hogy a körülményekhez – vagyis az előzetes várakozásokhoz, illetve az épület befogadóképességéhez képest – jóval több résztvevő érkezett. A beszámolók szerint a Vigadó környékén „roppant tolongás” volt tapasztalható, az óriási termet pedig teljesen megtöltötte a tömeg.²¹ A Magyar Állam becslése szerint az épületbe csupán az érdeklődők egyharmada fért be, és legalább tízezren kívül rekedtek.²²

A létszám mellett a megjelentek „őszinte meggyőződése” is fontos érvet jelentett: „...önként jöttek, a tiszta, a lángoló lelkesedés vezette őket, nem pedig – mint a képviselőválasztásoknál történni szokott – a szolgabíró parancsszava s a kormány rendelkezési alapjának pénze.”²³

A létszámról és az elkötelezettségre való hivatkozást, amely egyfajta demokratikus szempont érvényesítése volt, a rendi hagyományok jegyében kiegészítette a jelenlevő előkelőségek felsorolása. A Pesti Napló szerzője szerint például a résztvevők nagy számát „súlyban emelte a megjelentek társadalmi állása”.²⁴ A Katolikus Szemle szerint hatszáznál több zászlósúr, mágnás, főpap, képviselő, nagybirtokos, ezer előkelő polgár, ügyvéd, bíró, tisztviselő, valamint ezeröttszáz egyházi és független világi személyiség volt jelen.²⁵

A liberális véleményformálók mindig gyanakvással fogadták a katolikusok közéleti követeléseit, hiszen a modern politika fontos alapelve a hit és a közélet szférájának elválasztása (Enyedi, 1998: 15). A nagygyűlés támogatói ezért azt hangsúlyozták, hogy nem hágták át az íratlan szabályokat, „ki volt mondva, hogy minden, az állam, a kormány, a képviselőház, a pártok és más vallásfelekezetek elleni izgatás, sértés avagy kihívás, e nagygyűlésből távol tartassék. Így határozották a rendezők és meg is tartották.”²⁶ Az idézett cikk egyenesen azt sugallta, hogy a gyűlés a király jóváhagyásával zajlott le. A hivatalos elismerés látszatát keltő közlés szerint a gyűlésen megjelent a közös külügyminisztérium államtitkára, aki állítólag nem hivatalosan magát az uralkodót képviselte.²⁷

A katolikusok az eseményt összességében jelentős sikerként értékelték. Azt várták, hogy megteremti a hívők közötti szolidaritást, és nemsokára valóra válhat egy „nagy, általános katolikus szövetkezet”.²⁸ Víziójuk szerint a katolikusok egyfajta ellentársadalommá szerveződve, egyesületeik, sajtójuk és nyilvános demonstrációk segítségével felvehetik a versenyt a liberálisokkal.²⁹

A nagygyűlés céljaival nem rokonszenvező újságírók úgy találták, hogy a résztvevők többsége nem saját politikai meggyőződéssel rendelkező, tájékozott polgár volt, hanem félrevezethető, „fanatizált” vagy egyszerűen csak meg-

18 Szent Vincze. *Borszem Jankó*, 1894. január 14.

19 „Die rothe und die schwarze Fahne”. *Pester Lloyd*, 1894. január 10.

20 A katolikus nagygyűlés. *Magyar Hírlap*, 1894. január 17.; Ungarischer Katholikentag. *Die Presse*, 1894. január 17.

21 A katolikus nagygyűlés. *Pesti Napló*, 1894. január 16. (esti kiadás)

22 A budapesti katolikus nagygyűlés. *Magyar Állam*, 1894. január 18.

23 Uo.

24 A katolikus nagygyűlés. *Pesti Napló*, 1894. január 17.

25 Időszaki szemle 1894. január 27. *Katolikus Szemle*, 8. kötet. 89.

26 A katolikus nagygyűlés. *Pesti Napló*, 1894. január 17.

27 Uo.

28 A kath. nagygyűlés előtt. *Katolikus Egyházi Közlöny*, 1894. január 5.

29 Magyar Katolikus Tábor. *Katolikus Egyházi Közlöny*, 1894. február 23.

vásárolt „statiszta”. A Népszava például arról tudósított, hogy a kalocsai érsek saját költségén hatvan földművest hozatott fel, akinek napidíjat is fizetett. A kommentár szerint szükséges is volt az ilyesfajta toborzás, különben senki sem lett volna a gyűlésen.³⁰ A Pesti Hírlap szerint az eseményen csak a faluról hozatott parasztok, papok (és a miniszterelnököt polgári származása miatt lenéző arisztokraták) vettek részt. Ezzel éles ellentétben, az elmaradott vidékek gondolkodásával szembeállítva viszont „Budapest, az ország művelt, felvilágosodott társadalma, méltó közönnyel fordult el a megrendelt ultramontán tüntetéstől”.³¹

A Pester Lloyd arról írt, hogy Budapestet aznap mintha kicserélték volna: a modern nagyvárosból zárandokhely lett, amelyet elárasztottak a vidéki delegációk.³² Egy másik tudósítás szerint:

„Igen érdekes képet nyújtott az ország minden részéből a nagygyűlés alkalmából a fővárosba sereglett vidékiek sűrű tömege. Volt ott gubás, szűrös, bundás, kékbeli földműves, akik mindannyian plébánosaik vezetése alatt jelentek meg.”³³

A távoli vidékek lakóinak megjelenése a nagyvárosi környezetben mindig érdekességnek, látványosságnak számított már önmagában is (Hannerz, 1991: 97), ugyanakkor a konkrét esetben a sajtó idegenségüket az általuk támogatott politikai felfogás ellen is felhasználta. A Pesti Hírlap tudósítása szerint a közönség mindig a megfelelő pillanatban tört ki ovációban, „a vidéki torkok bámulatosan jól működtek” – vagyis a tömeg idegenségét a fanatikus hozzáállással, a kritikai gondolkodás hiányával jellemezte.

A szöveg szerint a nagygyűlés résztvevőinek két nagy csoportja egymás számára is idegen maradt, a hierarchia tagjai és az egyszerű hívők között éles különbségek mutatkoztak. A püspököket alaposan megbámulták, hiszen a többség életében legfeljebb egyszer, bérnyújtásakor láthatta őket. A nagygyűlés utáni banketten pedig csupán egyetlen főpap vett részt.³⁴ Az elit és a többi résztvevő közötti távolságot hangsúlyozta a Borsszem Jankó is:

„Elül papok dikcióztak, hol magyarul, hol diákul,
Jó parasztok nem értették, csupán áment mondtak hátul.
[...]
Hűbérurak bársony trónon ragyogtak az első sorban,
Lábuk alatt misera plebs [szegény nép] – éppen, mint a középkorban.”³⁵

Ferenc József távirata szintén nagy figyelmet kapott a sajtóban. A katolikus interpretáció a gesztust a bizalom jelének, jelentős eredménynek értékelte.³⁶ A The Times ezzel szemben kiemelte, hogy a válasz rövid volt, nélkülözte a konkrét politikai tartalmat és csupán a király formális köszönetét tartalmazta.³⁷ Az időtényező szintén nézeteltérésekre adott alkalmat. A Népszava arról számolt be, hogy a szervezők a gyűlés nevében délután 5-kor küldték el a táviratot, és – valószerűtlen módon – fél 6-kor már fel is olvasták az állítólagos választ.³⁸ A megtévesztés vádjára a katolikusok azzal reagáltak, hogy a primás már kora délután elküldte üdvözlését Ferenc Józsefnek. Szerintük az volt az igazán érdekes, hogy a király azonnali, közvetlen választ adott. (Szemben például a szabadkai katolikus gyűlés üzenetével. Az erre adott köszönet csak hetek múlva, a belügyminiszter és a főispán közvetítésével jutott el a gyűlés elnökéhez.)³⁹

Egyes lapok a nagygyűlésben a hagyományos antiklerikális előítéletnek, a „papzsák” telhetetlenségének és kapzsiságának igazolását látták. Az elkötelezetten antiklerikális Népszava például kiemelte, hogy belépti díjat kellett

30 Társadalmi szemle. *Népszava*, 1894. január 19. 5.

31 Válság és kibontakozás. *Pesti Hírlap*, 1894. január 20.

32 Der Katholikentag. *Pester Lloyd*, 1894. január 17.

33 A katolikus nagygyűlés. *Pesti Hírlap*, 1894. január 17.

34 Uo.

35 Katolikus nagygyűlés. *Borsszem Jankó*, 1894. január 21.

36 Erkölcsi győzelem. *Magyar Állam*, 1894. január 18.

37 Hungary. *The Times*, 1894. január 18.

38 Társadalmi szemle. *Népszava*, 1894. január 19. 5.

39 A király a katolikus nagygyűléshez. *Pesti Napló*, 1894. január 18.

fizetni: „...összejöttek, tanácskoztak és elmondtak néhány szent beszédnek nevezett dikciót a sötétség védelmére és bámultatták önmagukat és retorikai képességüket készpénzért. Hiába, a pap haszon nélkül nem tesz semmit!”

A Borszem Jankó karikatúrája a Vigadó termeibe bevonuló, feltűnően testes papokat ábrázolt. A rajzon a primás egy püspökhöz fordulva megjegyzi: „Úgy látszik, méltóságod káptalanjából csak kevesen jöttek el.” A püspök válasza: „Az én kanonokjaim non numerantur, sed ponderantur [ne számláltassanak, hanem mérressenek meg].”⁴⁰ Ez a papság testsúlyán kívül arra is emlékeztetett, hogy a rendi országgyűléseken a szavazatokat sokáig nem számolták, hanem a résztvevők tekintélyét alapul véve „ponderálták”, vagyis mérlegelték. A tréfa ezzel a gyűlés archaikusnak tartott szellemiségére, életidegenségére is utalt.

A liberális nagygyűlés

Az esemény feltehetően nagyobb hatást váltott ki annál, mint amire a szabadelvű véleményformálók előzetesen számítottak. A Pester Lloyd már másnap arról írt, hogy a gyűlésen valójában nem a katolikusok, hanem csak az ultramontán kisebbség nyilvánult meg, és azt remélte, hogy a mérsékelt katolikus többség tiltakozni fog a határozatok ellen.⁴¹ A Pesti Hírlap még harciasabban fogalmazott:

„A kímélet s gyengédség kora lejárt. Terrorizmus ellen terrorizmust, a felekezeti fanatizmus ellen a liberális meggyőződés erejét kell szegezni. [...] És hogy a liberális tüntetések a felekezeti háború színében ne legyenek feltűntethetők, különösen a katolikus intelligenciának kell jó példával elől járni.”⁴²

A kormány hivatalosan nem tett ellenlépéseket, ugyanakkor megjelent a színen egy „civil mozgalom”, amely a Szabadelvű Párt érdekeit szolgálta. A fejleményeket értékelő The Times szerint a kabinet „dicséretes mérsékletet” tanúsított, hogy ne hergelje tovább a katolikusokat, a társadalmi szervezkedés pedig „elégé spontán”-nak mutatkozott.⁴³

A tiltakozás előkészítéseként liberális polgárok január 23-án Radocza János⁴⁴ vezetésével értekezletet tartottak a terézvárosi kaszinóban. Megbeszélésükön különösen azt a nagygyűlési határozatot sérelmezték, amely szerint a választásokon csak megbízható katolikusokra szabad szavazni. Az egyik felfogás szerint a nagygyűlés nem volt országos, reprezentatív esemény, mivel résztvevői egyszerű meghívásra jelentek meg. Ezért azt javasolták, hogy tartsanak „valódi”, legitim országos katolikus nagygyűlést, ahová minden törvényhatóságból mandátummal ellátott küldöttek érkeznek. Az ellenvéleményt Emich Gusztáv⁴⁵ fogalmazta meg. Eszerint a tiltakozás nem lehet tisztán katolikus jellegű, hiszen a hierarchia jóváhagyásának hiányában aligha lehet egy esemény felekezeti megmozdulás. A vitát végül február 11-én a budapesti liberális katolikusok értekezlete döntötte el, amely egy felekezeti és pártpolitikai szempontból is semleges nagygyűlés összehívására tett javaslatot (Szigetváry, 1894: 1–10).

A március 4-én rendezett eseményen a – feltehetően felfelé torzító – hivatalos rendőrségi jelentés szerint 75–80 ezer ember vett részt.⁴⁶ A vidékről érkező csoportoknak három fő gyülekezési pontot jelöltek ki: a Ferenc József (jelenleg: Széchenyi István) tér és a Gizella (jelenleg: Vörösmarty) tér környékét, a Kálvin teret, illetve a Nyugati pályaudvart. A rendezők nagy fémjelvényeket osztogattak „Éljen a szabadelvű egyházpolitika” felirattal. A gyülekezés már dél előtt megkezdődött, majd fél 2-kor indultak el a különböző csoportok, és az Andrássy úton a gyűlés színhelyére, a Városligetbe vonultak. A környék házain nemzeti zászlók, szőnyegek, drapériák jelentek meg. A résztvevők a közéleti

40 A katolikus nagygyűlésből. *Borszem Jankó*, 1894. január 21. 5.

41 *Pester Lloyd*, 1894. január 17. 2.

42 Válság és kibontakozás. *Pesti Hírlap*, 1894. január 20.

43 Church and State in Hungary. *The Times*, 1894. január 24.

44 Radocza János (1835–1926) ügyvéd, várospolitikus, 1872 után több ízben országgyűlési képviselő szabadelvű programmal, 1896-ban közéleti érdemeiért nemességet kapott.

45 Emich Gusztáv (1843–1911) zoológus, kiadó, szabadelvű országgyűlési képviselő 1884–1892 között.

46 Magyar Országos Levéltár K 149 1894. 6. tétel. 15. cs. 165. sz. A budapesti rendőrfőkapitány-helyettes jelentése az 1894. március 4-i nagygyűlés lefolyásáról.

szereplők és a kormánytagok villái előtt hosszas éljenzésbe kezdtek. A Városligetben az elnökség és az újságírók számára tribünt állítottak fel, amelyet bordó selyemmel vontak be, oldalain alacsonyabb tribünöket ácsoltak a nők és a meghívottak számára. Az eredeti tervek szerint délután 4-kor megnyitották a gyűlést. Mivel azonban a menet jelentős része még úton volt, szünetet tartottak, és háromnegyed órán át várakoztak, éljenzéssel és hazafias dalok éneklésével töltve el az időt. Ezután tíz beszéd hangzott el, szót kapott egy ellenzéki politikus, a Függetlenségi Párt egri elnöke is. Végül bejelentették, hogy 212 testület fejezte ki támogatását céljaik mellett. A gyűlés bezárása után a rendezőség a főszervező, Rohonczy Gedeon⁴⁷ vezetésével a nemzeti sírkertbe ment, ahol leróta kegyeletét Deák Ferenc és Irányi Dániel⁴⁸ emléke előtt, az egyetemi ifjúság pedig fátylós menetet rendezett a Városligetből a belvárosba.⁴⁹

Népünnepély vagy „fizetett statiszták” felvonulása?

A liberális sajtó az eseményt nagy sikerként értékelte – itthon és külföldön egyaránt. A *The Times* szerint például a gyűlés meghiúsította a klerikális törekvéseket arra, hogy a kormány politikáját népszerűtlenné tüntessék fel.⁵⁰

A támogatók legfontosabb érvként a tömeg méretét használhatták fel. A demonstrációk mindig is az erő felmutatására törekednek, ennek fő eszköze pedig a résztvevők számossága (Pataki, 1998: 136–137). A sajtó már az előzetes beszámolóiban is azt sejtette, hogy nagyon sokan várhatóak. A *Pesti Hírlap* például közölte, hogy nemcsak a központi emelvényen, hanem a gyülekezési hely szélén felállított szószékeken is beszélni fognak, mert a központi szónokok nagyon messze lesznek a tömegtől.⁵¹ A *Pesti Napló* szerint március 3-án délig huszonötezer utas érkezett Budapestre, ami tizenötezerrel volt több az átlagosnál.⁵² A forgalomban már délelőtt érezhető fennakadást okozott a vidéki báméskodók jelenléte.⁵³ A rendőrség falragaszokat tett ki a közlekedési rend módosításáról, a MÁV különjáratokat indított, a mentőegyesület pedig öt mozgóőrséget rendelt ki.⁵⁴

A gyűlés után a tömegre való hivatkozás még hangsúlyosabb lett. A bécsi *Die Presse* szerint összesen százharmincezer résztvevő volt, amelyből hatvanezren érkeztek vidékről.⁵⁵ A *The Times* szerint olyan nagygyűlést tartottak, amilyen Magyarországon még sohasem volt, és a kontinensen is csak ritkán. A létszámot ez a lap már százötvenezer főre tette.⁵⁶ A *Borsszem Jankó* kommentárja azzal élcelődött: „Nagyzási hóbort az, ha a januári katolikus nagygyűlés a múlt vasárnapi tüntetés után is katolikus nagygyűlésnek tartja magát.”⁵⁷ A Kálvin téren összegyűlt emberek látványát egy tudósító egyenesen félelmetesnek tartotta, arra gondolva, hogy a tömeg akár meg is rohamozhatta volna a Nemzeti Múzeumot (de persze megnyugtatóként azonnal hozzátette, hogy ez nem volt reális eshetőség, hiszen remek volt a hangulat).⁵⁸

A tömegesség mellett a résztvevők társadalmi összetétele is fontos érvet jelentett. A *Pesti Hírlap* például a hagyományos főváros–vidék-ellentétpárt helyezte új értelmezési keretbe azzal, hogy kiemelte: a városban „üde arcszínű, csillogó szemű vidékiek” jelentek meg, „akik a budapesti sápadt, vérszegény emberek között a duzzadó erőt és egészséget képviselik”.⁵⁹ A beszámolók hangsúlyozták, hogy a nemzetiségi vidékeket is népes delegációk képviselték. A legvegyesebb összetételű temesi küldöttségben „borotvált képű svábok”, „virágos köntösű rácok, bunyevácok,

47 Rohonczy Gedeon (1852–?), politikus, földbirtokos, 1878–1901 között szabadelvű országgyűlési képviselő.

48 Irányi Dániel (1822–1892) politikus, publicista, lapszerkesztő. Az 1884-ben létrejött Függetlenségi és Negyvennyolcas párt elnöke, országgyűlési képviselő, a teljes vallásszabadság és a polgári házasság szószólója.

49 *Budapesti Hírlap*, 1894. március 5.

50 Austria–Hungary. *The Times*, 1894. március 6.

51 Liberalismus militans. *Pesti Hírlap*, 1894. március 4.

52 Egyházipolitikai mozgalmak. *Pesti Napló*, 1894. március 4.

53 Az országos szabadelvű nagygyűlés. *Pesti Hírlap*, 1894. március 5.

54 A holnapi nagygyűlés. *Budapesti Hírlap*, 1894. március 4.

55 Liberale Monstrekundgebung. *Die Presse*, 1894. március 5.

56 Austria–Hungary. *The Times*, 1894. március 6.

57 Apró hírek. *Borsszem Jankó*, 1894. március 11.

58 Az országos szabadelvű nagygyűlés. *Pesti Hírlap*, 1894. március 5.

59 Embersokaság. *Pesti Hírlap*, 1894. március 4.

sokácok,” illetve „oláhok” és magyarok is megjelentek.⁶⁰ A Temes megyei románok már a gyűlés előtti este „tarkán kivarrott, hosszú báránybőr ködmöneikben méltóságos lassúsággal” végigvonultak az Andrassy úton. Mintegy hatvanan betértek az Orient kávéházba is, ahol tájékozatlanságból elfoglalták a művészasztalokat. Néhányan egy másik kávéházba is elmentek, ahol román nótákat játszottak a tiszteletükre.⁶¹ A legnagyobb figyelmet azonban talán az keltette, hogy a magyar kormányzás alatt álló Fiume városa is népes küldöttséggel képviseltette magát. A vonaton utazó fiumei polgárokat már a kaposvári állomáson is nagy tömeg üdvözölte, Budapesten pedig bankettet adtak a tiszteletükre. A felvonuláson különösen lelkes tapsok köszöntötték a „magyar olaszokat”.⁶²

A tudósítások szerint a résztvevők összetétele bizonyította az esemény reprezentatív voltát, hiszen a budapesti utcán „csakugyan az egész Magyarország találkozott”.⁶³ Jól mutatja ezt a Borszem Jankó verse is, amely azt sugallta, hogy a nemzetiségek – az egységesnek feltételezett politikai nemzet részeként – képesek összefogni a liberális eszmék szolgálatában. A vers az összefogás elhivatott vezetőiként ünnepelte a magyarságot, amivel jól illeszkedett a kor birodalmi ábrándokat kergető közfelfogásához:

„Ki volt nagyobb? Fiume tán,
Az a lelkes, hű olaszság?
Vagy a román, akit tőlünk
El nem szédít semmi gazság?
Vagy a szálas vidám svábok,
Kiknek pompás regimentje
Zenezóra büszkén lépett:
»Kossuth Lajos azt üzente –«”

A szerző a legszebbnek természetesen a színmagyar komáromi küldöttséget érezte:

„Ezüst csat a kék dolmányon,
Az ajkakon magyar nóta!...
Szebb népet a föld se látott
Megteremtése óta.”⁶⁴

A szervezők szintén tudatosan alkalmazták a nemzeti büszkeség legitimáló erejét. A gyűlés főrendezője például olyan öltözetet viselt, amelyben „középkori fejedelmkülsőjű, kócsagtollas, kacagányos levante” benyomását keltette.⁶⁵ Arad megye delegációját honvéd díszruhás zenészek kísérték, akik a Rákóczi-indulót és a Kossuth-nótát fújták. Debrecen küldöttsége egy 1848-as zászló alatt vonult fel, a zempléniak pedig egy Rákóczi- és egy Bocskai-zászlóval jelentek meg. A történelmi ereklyék felvonultatása teátrális jelenetekre is lehetőséget adott: amikor például az ismert történetíró, Thaly Kálmán⁶⁶ meglátta a sárosi küldöttség rongyos Rákóczi-zászlaját, meghatottan odalépett, és megcsókolta a relikviát. Hasonlóan hathatott az olvasók érzelmeire, hogy a menetben részt vett egy idős honvéd mozgásképtelen felesége is, akit a felvonulók kis kocsiiban toltak magukkal.⁶⁷ Nem véletlen, hogy – nyilvánvalóan az érzelmi mozgósítás szándékával – a demonstrációt több orgánus is 1848-hoz hasonlította. A Pesti Hírlap még csak annyit jegyzett meg, hogy március 15. óta ez volt a legnagyobb tüntetés az országban,⁶⁸ a Pesti Napló viszont már arról írt, hogy ez volt Magyarország második nagy márciusa.⁶⁹

60 *Budapesti Hírlap*, 1894. március 5.

61 A liberális zarándoklat. *Budapesti Hírlap*, 1894. március 4.

62 *Budapesti Hírlap*, 1894. március 5.

63 Uo.

64 Ki volt nagyobb? (Tóth Kálmán után). *Borszem Jankó*, 1894. március 11. 4.

65 A liberális nagygyűlés. *Pesti Napló*, 1894. március 5.

66 Thaly Kálmán (1839–1909): politikus, történetíró, költő, az MTA tagja, 1878-tól több alkalommal a Függetlenségi Párt országgyűlési képviselője.

67 *Budapesti Hírlap*, 1894. március 5.

68 Az ország Budapesten. *Pesti Hírlap*, 1894. március 5.

69 A liberális nagygyűlés. *Pesti Napló*, 1894. március 5.

A menetet biztosító rendőrök és a felvonulást szemlélő közönség viselkedése szintén fontos szempontként szerepelt. A Pesti Napló például megállapította: „...megdöbbenő egyetértés uralkodott a tüntetők és a rendőrök között.” A Kálvin téren egyenesen „mámoros lelkesedés” volt tapasztalható, a lakók az ablakokból kihajolva éltették a felvonulókat.⁷⁰ Számos középületet és az Andrássy út ablakait is feldíszítették, a Nemzeti Kaszinóra földig érő nemzeti zászlót tűztek ki. A felvonulást negyedmillió ember nézte végig, amatőr és hivatásos fotográfusok dolgoztak a látvány megörökítésén. A nézői üdvözlőgás folyamatosan hallatszott, gyakran a felvonuló küldöttségek városait ünnepelték, még a szegedi paprika is éljenzést kapott. A pártpolitikai jelszavak hangoztatásától azonban a többség tartózkodott, hiszen ez megbonthatta volna az egységet.⁷¹ Az ünneplés csúcspontját az jelentette, amikor virágzóport zúdítottak a menetre, amit a felvonulók az „Éljenek a lelkes honleányok!” felkiáltással köszöntek meg.⁷²

Az újságírók azonban annak is tudatában voltak, hogy olvasóik akár kétkedéssel is fogadhatták a bizonytalan társadalmi összetételű tömeg állásfoglalását. A beszámoló egy része ezért azt sugallta, hogy a vidékről érkező egyszerű emberek ösztönösen, a nép „kollektív bölcsességére” hagyatkozva voltak képesek a jó ügy mellé állni:

„Ezek mind, azt hiszem, csak homályos fogalommal bírnak a polgári házasság különböző formáinak egymáshoz való viszonyáról, nincsenek abban a helyzetben, hogy jogi és erkölcsi szempontból mérjék össze a házasságkötés eddigi formáival, de tudják, hogy ez a szabadság kérdése [...] Ez a közösség az értelmiség öntudatos liberalizmusa és a nép ösztönszerű szabadságszeretete közt a világon még egyszer fel nem található. [...] Kicsinyes, hogy ne mondjam, nevetséges vállalat volna a sokaság öntudatosságának, összeszerzése módjának fessegetésével jelentőségét csökkenteni.”⁷³

A falusiak jelenlétét egyes riporterek már önmagában is bizonyítéknak tekintették arra, hogy a nép bölcsessége elutasítja az egyházi álláspontot. Ezért lehetett például fontos mozzanat, hogy a felvonulók között Csákvár nagyközség is képviseltette magát, a „mosolygós dunántúli arcok” jelenléte mintegy megcáfolta Esterházy Miklós Mórict,⁷⁴ a falu földesurát, a katolikus gyűlés egyik szervezőjét.⁷⁵ A Borsszem Jankó szintén a nép rokonszenvének fontosságát hangsúlyozta: „Ha a »Nép szava, Isten szava«, azon az emlékezetes március 4-én megmutatta Isten, hogy ő is a szabadelvű egyházpolitika mellett tüntet.”⁷⁶

A nép józanságának képzetét erősítette a Pesti Hírlap anekdotászerű története arról, hogy néhány aggódó katolikus arisztokrata biztosítást akart kötni palotája ablakaira. A kommentár ezzel szemben biztosította az olvasókat, hogy „az intelligens nép oly méltósággal és annyi nemes érzéssel tüntetett, hogy lelkesedésének legerősebb kitérésében sem gondol ablakbetörésre.”⁷⁷ A rendezettség tényét emelte ki az a közlés is, amely szerint a hatalmas tömegben egyetlen zsebmetszés sem történt.⁷⁸

A nagygyűlés céljaival nem rokonszenvező lapok elsősorban a „számháború” eszközét alkalmazták. Azt hangsúlyozták, hogy a részvétel, ahhoz képest, hogy a szervezők az állam támogatására is számíhattak, nem volt igazán imponáló. A Magyar Állam szerint például a fővárosba érkezők létszáma – a liberális sajtó előzetes várakozásai ellenére – harmincezer volt, a felvonulók és a nézők együtt legfeljebb százezren lehettek.⁷⁹ A Katholikus Szemle hangsúlyozta, hogy a kormánytól függő gyárak kirendelték a felvonulásra munkásaikat, de a kíváncsiskodók száma még így is jóval meghaladta az aktív résztvevőket.⁸⁰ A Népszava becslése szerint a nagygyűlésen 20–30 ezer vidéki és ugyanennyi fővárosi polgár vett részt.⁸¹

70 Uo.

71 *Budapesti Hírlap*, 1894. március 5.

72 Az országos szabadelvű nagygyűlés. *Pesti Hírlap*, 1894. március 5.

73 *Budapesti Hírlap*, 1894. március 5.

74 Esterházy Miklós Mórict (1855–1925) a főrendi ház tagja, kamarás, katolikus közíró, 1895-től a Katolikus Néppárt társelnöke.

75 *Budapesti Hírlap*, 1894. március 5.

76 Apró hírek. *Borsszem Jankó*, 1894. március 11.

77 Ablakbiztosító grófok. *Pesti Hírlap*, 1894. március 5.

78 *Budapesti Hírlap*, 1894. március 5.

79 A liberális nagygyűlés. *Magyar Állam*, 1894. március 6.

80 *Időszaki Szemle*, 1894. április 5. *Katholikus Szemle*, 8. kötet. 258.

81 A polgári házasság. *Népszava*, 1894. március 30.

A katolikus sajtó a politikai érettség problémáját is felvetette. Egy publicista szerint például a liberálisok csak látszólagos sikert arattak, mert egy gyűlés kizárólag akkor érdemel figyelmet, ha tagjai politikailag „nagykorúak”:

„Ha éljenző gyermekeket, ifjakat, szavazati joggal nem bíró egyének ezreit gyűjtik maguk köré, eljárásuk sajtóságos színezetet nyer. És a liberális tüntetők háromnegyed része ezekből állott. [...] Gyenge hatalom! Ez csak ellenzék erősítése.”⁸²

A Magyar Állam tudósítója arról számolt be, hogy a résztvevők egy része – saját elmondása szerint – a helyi jegyző kérésére jött el, kihasználva, hogy ingyen utazhat Budapestre.⁸³ Két nappal a cikk megjelenése után bizonyíték gyanánt Bartók Lajos⁸⁴ képviselő látványos gesztussal a képviselőház asztalára tett le egy vasúti ingyenjegyet, amelyet a nagygyűlés szervezőbizottsága állított ki.⁸⁵ A Magyar Államban közölt olvasói levél szerint a szolgabírók több településen is megtévesztették az embereket: azt mondták nekik, hogy olyan törvényt támogatnak, amely „eltemeti” a polgári házasságot, vagy azt, hogy a tüntetésen adócsökkentést fognak követelni (Orkövy, 1894: 1).

A Népszava szintén úgy vélte, hogy a rendezvény politikai erkölcsstelenségen alapult, hiszen a résztvevők nagy többsége nem volt választópolgár. A vidékiek általában nem tudták, hogy tulajdonképpen mit is éljeneznek meg. Ezért „sem a klerikális főuraknak és papoknak, sem pedig az úgynevezett »szabadelvűeknek« nincs joguk a nép nevében beszélni”.⁸⁶

A Magyar Állam kiemelte, hogy a tömeg nem alkotott egységet. A résztvevők sokféle csoportból tevődtek össze, amelyeket különböző indokok vettek rá a megjelenésre. Sok gyári munkás vonult fel szervezett rendben, a környező falvakból számos „tót és sváb” parasztot rendeltek be. A szöveg sugalmazása szerint ők valamiféle elvárásnak, felsőbb kényszernek engedelmessé váltak. A vallási recepciót kívánó zsidók szintén nagy létszámban jelentek meg. A Függetlenségi Párt hívei nagy tömegben képviseltették magukat. Valójában egyedül ők voltak lelkesek és elkötelezettek – hiszen ebben az ügyben a kormány az ő szolgálatukba állt.⁸⁷

A Katolikus Szemle szerzőjének hasonló benyomásai voltak: a tüntetők az egyházpolitika iránt csekély érdeklődést tanúsítottak, és inkább 48-as érzelmeiknek adtak kifejezést. A gyűlés szerinte nem járt valódi közéleti hatással, mert „csinált és nem önkéntes volt”, és „a sokaság voltaképp nem tudta, hogy mit akar”.⁸⁸

A katolikus beszámolók szerint nemcsak a résztvevőknek, hanem a felvonulás szemlélőinek a hozzáállását is a közöny jellemezte:

„Lelkesedést pedig alig tapasztalt valaki. Az utcák két oldalán álló fővárosi polgárság némán szemlélte az elvonuló néma küldöttségeket úgy, hogy a figyelmes szemlélő inkább nézhetne volna a csődületet a siketnémák országos gyűlésének, mint liberális tüntetésnek.”⁸⁹

Egy szerző erkölcsi kifogásokat is támasztott, mert tapasztalatai szerint a felvonulók abcúgolták a katolikusokat, gyakran elhangzott a jelszó: „Le a katolikus nagygyűléssel.”⁹⁰ Az esemény végén kisebb rendbontás is történt. Amikor a koszorúzást követően az egyetemisták kijöttek a temetőből, nagyobb tömeg gyűlt össze, amelyet az ifjak botozással akartak feloszlatni. Az akciónak több gyermek is kárát látta, és ez ellenük fordította a közhangulatot. Miközben az egyetemig vonulnak, az utca népe szidalmazta őket. Egy kisebb csoportjuk katolikus politikusok háza elé indult volna tüntetni, de a rendőrség ekkor feloszlatta a csoportosulást.⁹¹ A tüntetés ugyanakkor – ezt az apróbb esetet leszámítva – békésen zajlott, a rendőrség pedig összességében segítőkész, előzékeny magatartást tanúsított, ami

82 Liberális nagygyűlés. *Katholikus Egyházi Közlöny*, 1894. március 16.

83 A liberális nagygyűlés. *Magyar Állam*, 1894. március 6.

84 Bartók Lajos (1851–1902) költő, drámaíró, szerkesztő, 1887 és 1896 között a Függetlenségi Párt parlamenti képviselője.

85 *Országgyűlési Napló*, 1894. március 8. 79.

86 A polgári házasság. *Népszava*, 1894. március 30.

87 Kossuth tüntetés. *Magyar Állam*, 1894. március 6. 1.

88 *Időszaki Szemle*, 1894. április 5. *Katholikus Szemle*, 8. kötet. 259.

89 A liberális nagygyűlés után. *Magyar Állam*, 1894. március 7.

90 Liberális nagygyűlés. *Katholikus Egyházi Közlöny*, 1894. március 16.

91 Az országos szabadelvű nagygyűlés. *Pesti Hírlap*, 1894. március 5.; *Budapesti Hírlap*, 1894. március 5.; A liberális nagygyűlés. *Pesti Napló*, 1894. március 5.

kézzelfogható tapasztalattá tette a hatalom támogatását. Ez éles kontrasztot jelentett azok számára, akik néhány évvel korábban részt vettek a függetlenségek véres, erőszakkal feloszlatott véderőtüntetésein, amelyek halálos áldozatokat is követeltek (Heiszler, 1993: 87). A Pesti Hírlap ironikus írása jól jelzi, hogy a kormányt támogató demonstráció furcsa karaktere egyes kortársak számára is nyilvánvaló volt:

„Nincs ma már igazi tüntetés. Nem ér már a mai tüntetés egy pipa dohányt. Vénasszonyoknak, ijedős természetű lányoknak való már az egész [...] Nem tüntetés az kérem, mikor a kormány mellett tartják [...] Hiányzik belőle a frissesség, a zamat. Még egy ártatlan oldalbökést sem kaptam a rendőrségtől. Még csak a hírért sem hallottam annak az egykori rendőrbiztatásnak: »Üsd a gazembert, hogy jobban ordítson«. Azt sem tudják, hogy mi az a kergetés. Össze sem lehet velük veszni.”⁹²

* * *

A két budapesti nagygyűlés – a tartalmi szembenállás dacára – számos közös vonást mutat. A legszembetűnőbb a szervezők törekvése az általuk mozgósított tömegek kézben tartására, a rend megőrzésére. Ezzel is magyarázható, hogy mindkét gyűlésen hiányzott a spontaneitás – amely pedig elengedhetetlen kelléke a valóban sikeres demonstrációknak (Pataki, 1998: 137) –, a szereplők többnyire pontosan végrehajtották az előzetesen összeállított forgatókönyveket. A cél mindkét esetben a tömeghatás elérése volt, annak nyilvános demonstrálása, hogy a közvélemény az adott politikai csoportot támogatja. A kezdeményező szerepet érdekes módon a konzervatív katolikus oldal töltötte be. A magyar politikában ezzel látványosan mutatkozott be az újkonzervatív hozzáállás, amely a tömegek megnyerésével, a „nép” felvonultatásával kívánt hatást kelteni (Szabó, 2004). Erre a kihívásra a kormánypárt csak a módszer átvételével tudott választ adni. A Népszava kortárs megfogalmazása szerint: „A harcba belevonták a népet is. A papok kezdték és megmutatták a liberálisoknak, hogy miként kell a dolgot csinálni. Most meg ezek csinálják: mozgósítják a népet a reformtörekvések javára.”⁹³

A sajtó nagy terjedelemben számolt be a szónokok beszédeiről, közvetítette a politikai üzenetet, ám emellett a gyűlések egyéb mozzanatainak is jelentős figyelmet szentelt. A katolikusok támogatói főleg a nagygyűlés reprezentativitását és méltóságát emelték ki, amelyhez a püspöki kar, az arisztokrácia – és egyes sugalmazások szerint: a királyi udvar – kölcsönzött fényt. A kifelé sugárzott kép szerint a méltánytalan támadásoktól tartózkodó katolikusok a „nyugodt erőt” testesítették meg, a hagyományos uralkodó réteg és az öntudatos hívó nép pedig tökéletes összhangban nyilvánította ki véleményét.

A liberális nagygyűlés támogatói szintén nagy hangsúlyt fektettek a tömeg szervezettségre és tudatosságára, ám ők elsősorban a résztvevők számával és vegyes társadalmi összetételével kívántak hatást elérni. Azt sejtették, hogy a demonstráció a nép öntudatának (vagy legalábbis helyes politikai ösztöneinek) bizonyítéka, valamint a magyarság politikai vezető szerepének igazolása. Emellett mozgósították a múlt függetlenségi hagyományait, amelyeket kimondatlanul is párhuzamba állítottak az aktuális helyzettel, azon az alapon, hogy a nemzet ezúttal ismét egy külső hatalommal (ezúttal a Szentszékkal) szállt szembe.

A két nagygyűlésről a sajtóban közölt értékelések közös vonása, hogy a vitapartnerek fő érve az ellentábor mellett felvonulók őszinte elkötelezettségének megkérdőjelezésére volt. Míg a saját rendezvényük résztvevőit az ügy elkötelezett támogatóinak festették le, addig a másik oldal híveivel szemben gyakran felhozták a politikai éretlenség vádját, jobb esetben csak tudatlannak, megtévesztettnek, vagy egyenesen megvásárolt statisztának állították be az ellenfél demonstrálóit. Ennek hátterében az a hagyományos, elitista felfogás állt, amely a közvélemény fogalmát a művelt rétegek álláspontjával azonosította. Az értelmiség által kialakított közvélemény eszerint átterjed a társadalom alsóbb régióiba, kiszorítva ezzel a széles rétegek képviselte „tömegvéleményt” (Sipos, 1998: 187). A katolikusok és a liberálisok saját álláspontjuk helyességét egyaránt azzal próbálták meg bizonyítani, hogy gyűléseik segítségével fel akarták mutatni: a tömegek az ő álláspontjukat fogadják el „valódi” közvéleményként.

⁹² Udvarias rendőrök. *Pesti Hírlap*, 1894. március 6.

⁹³ A szabadelvűség bucsujárása. *Népszava*, 1894. március 2.

Az éles politikai szembenállást ugyanakkor nem követte egyfajta „kultúrharc”, a hétköznapi élet szintjén is megjelenő, folyamatos világnézeti alapú szembenállás. A politikusok a két nagygyűlés tapasztalatait – a korra jellemző módon – cinkos összekacsintással kezelték, és a feszültségeket egy anekdota segítségével oldották fel. Ez élénken megmaradt a kortársak emlékezetében, megörökítette például Apponyi Albert emlékirata is (Apponyi, 1922: 212). Az első közszereplő, aki az anekdotát a nyilvánosság előtt elmondta, valószínűleg Hock János⁹⁴ volt. Parlamenti felszólalásában március 8-án saját élményként adta elő a történetet, amely állítólag a liberális nagygyűlésen esett meg vele:

„...találkoztam egy bíróval, s kérdeztem, hogy mit keres Budapesten? Az azt mondta: »Szegény embernek otthon ilyen időtájban nincs dolga; a jegyző úr azt mondta: az útiköltség ki van fizetve; hát feljöttem«. Erre azt mondtam: »De úgy tudom, magát a katolikus nagygyűlésen is láttam!« Erre azt felelte: »Oda meg a plébános úr hozott fel«. (Általános, élelnderűltség)”⁹⁵

Az elmés, a helyzet fonákságát pontosan megmutató anekdota azonban valószínűleg nem Hock János saját szellemi terméke volt. A történetet a Pesti Hírlap ugyanis három nappal korábban már közölte a nagygyűlésről szóló tudósításában.⁹⁶ Március 7-én pedig a Budapesti Hírlap is beszámolt egy nagyon hasonló esetről – ebben a változatban Torontál megyei résztvevők szerepeltek.⁹⁷ Ez az apró mozzanat is jelzi, hogy a 19. század végének sajtója a politikai események értelmezésével és az álláspontok popularizálásával egyre nagyobb közéleti jelentőségre tett szert.

Irodalom

- Adriányi, Gabriel (1974): *Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945*. Mainz: v. Hase & Koehler Verlag.
- Apponyi Albert (1922): *Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év az ellenzéken*. Budapest: Pantheon.
- Buzinkay Géza (2008): *Magyar hírlaptörténet, 1848–1918*. (Corvina Tudástár) Budapest: Corvina.
- Csáky, Moritz (1967): *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*. Graz & Wien & Köln: Hermann Böhlau.
- Dersi Tamás (1973): *A századvég katolikus sajtója. (Irodalomtörténeti füzetek 81)* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Enyedi Zsolt (1998): *Politika a kereszt jegyében. Egy politikai szubkultúra természetrajza*. Budapest: Osiris.
- Esterházy Miklós Móric & Zichy Nándor (1894): *A katolikus nagygyűlés Budapesten 1894. január 16-ikán*. Budapest: Athenaeum.
- Febronius [Bekics Gusztáv] (1891): *Ultramontanismus és nemzeti állam*. Budapest: Grill Károly kiadója.
- Hannerz, Ulf (1991): A világvárosok szerepe a kultúrában. *Replika*. 38. szám.
- Heiszler Vilmos (1993): A Janszky-ügy. In: *Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991*. Összeáll. Gerő András. Budapest: T-twins Kiadó.
- Mazzoleni, Gianpetro (2002): *Politikai kommunikáció*. Budapest: Osiris.
- Orkövy János: Kik voltak a liberális nagygyűlésen? *Magyar Állam*, 1894. március 8.
- Pataki Ferenc (1998): *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Budapest: Osiris.
- Salacz Gábor (1974): *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában*. München: Aurora.
- Sipos Balázs (1998): Hatalom és nyilvánosság: a budapesti liberális sajtó az 1920-as években. *Múltunk*, 2–4. szám.
- Szabó Miklós (2004): *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest: Új Mandátum.
- Szigetváry Iván (1894): *Az országos liberális nagygyűlés emlékkönyve*. Budapest: Országgyűlési értesítő Kő- és Könyvnyomdája.

94 Hock János (1859–1936): katolikus plébános, politikus és író, 1887-től több alkalommal a képviselőház tagja, 1894-ben a Nemzeti Párt programját képviseli.

95 *Országgyűlési Napló*, 1894. március 8. 79.

96 Az országos szabadelvű nagygyűlés. *Pesti Hírlap*, 1894. március 5.

97 Semmi és valami. *Budapesti Hírlap*, 1894. március 7.

A magyar médiaszabályozás és az információforrások védelme

Az újságírók információforrásainak védelme, a forrásvédelemhez való jog a sajtószabadság egyik legfontosabb eleme. Biztosítása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a sajtó megfelelően el tudja látni legfontosabb feladatát, a közvélemény tájékoztatását a közérdeklődésre számot tartó ügyekben. Kérdés tehát, hogy az újságírókat milyen mértékben illeti meg az a különleges jogosultság, hogy megtagadhassák bizalmas forrásaik kilétének felfedését. E tanulmány az információforrások védelmének magyar szabályozását tekinti át. Részletesen elemzi a médiaalkotmány korábbi szabályait, amelyeket számtalan kritika ért – a Bodoky-ügy tanulságait látva egyáltalán nem alaptalanul –, és amelyeket végül a 165/2011. (XII. 20.) AB határozat alkotmányellenesnek is talált. Ezt követően ismerteti a néhány hónappal ezelőtt elfogadott, a forrásvédelem új szabályait is tartalmazó törvénymódosítást, amely a médiaalkotmány forrásvédelemre vonatkozó rendelkezéseinek újraalkotásával és az eljárási törvényekbe beépített új szabályokkal nagyjából megnyugtató módon, az európai normákhoz igazodva rendezte az forrásvédelem kérdését.

A forrásvédelemről általában

Az újságírók forrásvédelemhez való jogán a legszűkebb értelemben azt értjük, hogy az újságírónak információt átadó, de a neve elhallgatását kérő személy kiléte titokban maradjon, azaz az újságírót ne lehessen arra kényszeríteni, hogy informátora kilétét felfedje. A forrásvédelem joga ma már több nemzetközi dokumentumban szerepel,¹ illetve a demokratikus országok döntő többsége is kifejezetten elismeri. Az információforrások védelme olyan „lényeges eleme”, „alapfeltétele” a véleménynyilvánításnak és a sajtószabadságnak, amely nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a közvélemény a közhatalom beavatkozásától mentesen, szabadon juthasson hozzá bármilyen eszméhez és információhoz, illetve biztosított legyen az információk szabad áramlása. Ahhoz, hogy a sajtó és annak képviselői, az újságírók hatékonyan tudjanak információkat gyűjteni, illetve pontos és megbízható információk alapján legyenek képesek a közvéleményt tájékoztatni a közérdeklődésre számot tartó kérdésekről, elengedhetetlen a bizalmas források védelme. Az információk egy része ugyanis olyan forrásoktól származik, akik csak névtelenségük garantálása esetén járulnak hozzá a közvélemény tájékoztatásához. A felfedés komoly következményekkel – például polgári vagy büntetőeljárás indításával –, illetve hátrányokkal járhat a forrásszemélyre nézve, hiszen egy-egy forrás a minősített, titkos vagy bizalmas információ, dokumentum átadásával a karrierjét, a munkahelyét, a szabadságát vagy akár az életét is kockáztathatja. Ebből a szempontból a forrásvédelem az újságíró és a forrás között fennálló bizalmi viszonyt is tekinthető, amely elősegíti a sajtó számára az egyébként nehezen hozzáférhető információkhoz való hozzájutást. A forrásvédelem ezért azt is célozza, hogy a társadalom tagjai bizalommal fordulhassanak a sajtó munkatársaihoz akkor is, ha név nélkül, anonim módon szeretnének nyilatkozni vagy valamilyen információt, dokumentumot átadni. E bizalmi viszony nélkül a sajtó számos közérdekű információtól esne el, mert ha egy forrás nem lehet biztos abban, hogy kilétére nem fog fény derülni, akkor a következményektől tartva a bizalmas, közérdeklődésre számot tartó információt nem fogja átadni, így az jó eséllyel nem fog a nyilvánosság elé kerülni. Ez pedig hátrányosan érintené a tájékoztatáshoz való jogot és az információk szabad áramlását, illetve korlátozná a demokratikus nyilvánosságot. Ezért az újságírókat fel kell jogosítani arra, hogy megtagadhassák információforrásaik kilétének felfedését.

Magyarországon 2010 végéig a nyomtatott sajtó szabályozását a sajtóról szóló, többször módosított 1986. évi II. törvény (sajtótörvény), és a végrehajtásáról szóló 12/1986. (IV. 22.) minisztertanácsi rendelet szabályozta, amely az információforrás védelmét is tartalmazta. A 11. § kimondta, hogy az újságíró „a felvilágosítást adó személy nevét

¹ Recommendation No. R (2000) 7 of the Committee of Ministers to member states on the right of journalists not to disclose their sources of information, [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/cm/rec\(2000\)007&expmem_EN.asp](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/cm/rec(2000)007&expmem_EN.asp) (utolsó letöltés: 2012. november 30.).

jogosult – annak kérelmére köteles – titokban tartani; bűncselekményre vonatkozó felvilágosítás esetén a büntető jogszabályok rendelkezései az irányadók”. A 11. § alapján tehát az újságíró általános érvénnyel titokban tarthatta az információforrás nevét, valamint a polgári és a közigazgatási eljárásokban is megtagadható volt a forrás kilétének felfedése. A jogosultság azonban nem terjedt ki a büntetőeljárásban tett tanúvallomás megtagadására; a sajtótörvény ehelyett a büntetőeljárás törvényre utalta a kérdés rendezését. A korábbi sajtótörvény szabályait a 2010. november 2-án elfogadott, a sajtószabadságról és a médiatartalmak alapvető szabályairól szóló 2010. évi CIV. törvény (médiakormány, Smtv.), valamint a rádiózásról és a televíziózásról szóló 1996. évi I. törvényt is felváltó, 2010. december 21-én elfogadott, a médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról szóló 2010. évi CXXXV. törvény (médiatörvény, Mttv.) váltotta fel; mindkettő 2011. január 1-jén lépett hatályba. A médiaalkotmány – szemben a korábbi sajtótörvénnyel, amely csak a nyomtatott sajtó szabályait írta elő – egységes szabályokat, tartalmi előírásokat, kötelezettségeket határoz meg. Ezek egy része egyaránt vonatkozik a nyomtatott sajtóra és az elektronikus médiára, azaz valamennyi médiatartalom vonatkozásában egységesen húzza meg a sajtószabadság korlátait.

A médiaalkotmány forrásvédelemre vonatkozó korábbi szabályai

A médiaalkotmány az újságírók információforrásainak védelmére is új szabályokat vezetett be:

- „6. § (1) A médiatartalom-szolgáltató, valamint a vele munkaviszonyban vagy más, munkavégzésre irányuló jogviszonyban álló személy jogosult a számára információt átadó személy (a továbbiakban: információforrás) kilétét titokban tartani. A titoktartás joga nem terjed ki a minősített adatot illetéktelenül átadó információforrás védelmére.
- (2) A médiatartalom-szolgáltató, valamint a vele munkaviszonyban vagy más, munkavégzésre irányuló jogviszonyban álló személy jogosult információforrásai titokban tartására a bírósági és hatósági eljárások során is, feltéve, hogy a számára átadott információ közzétételéhez közérdek fűződött.
- (3) Bíróság vagy [nyomozó] hatóság² – a nemzetbiztonság és a közrend védelme vagy bűncselekmények elkövetésének felderítése vagy megelőzése érdekében – kivételesen indokolt esetben az információforrás felfedésére kötelezheti a médiatartalom-szolgáltatót, valamint a vele munkaviszonyban vagy más, munkavégzésre irányuló jogviszonyban álló személyt.”

A törvény eredeti megfogalmazása szerint a sajtó jogosult volt az információforrás, az információt átadó személy kilétét titokban tartani, amely jog csak a minősített adatot (államtitok, szolgálati titok) illetéktelenül átadó információforrás védelmére nem terjedt ki. A titoktartási jog a bírósági és a hatósági eljárásokra, így a büntetőeljárásokra is kiterjedt, elvileg tehát mentességet biztosított a tanúzási kötelezettség alól. Azonban bírósági és hatósági eljárások során ez a jog csak abban az esetben illette meg az újságírót, ha a számára átadott információ közzétételéhez közérdek fűződött. Lehetőség volt továbbá az információforrás felfedésére való kötelezésre is, amit bíróság vagy hatóság (később nyomozó hatóság) – a nemzetbiztonság és a közrend védelme vagy bűncselekmények elkövetésének felderítése vagy megelőzése érdekében – kivételesen indokolt esetben rendelhetett el.

A szabályozást számtalan kritika érte. Az általános vélekedés szerint a médiaalkotmány nem biztosított megfelelő védelmet az újságírók forrásainak titokban tartásához, illetve nem létezett megfelelő garancia a forrásvédelem gyakorlati érvényesülésére. Egyrészt a törvény csak szűk értelemben szólt a forrásvédelemről, mivel a 6. § (1) bekezdés védelme csak az információt átadó személy kilétének, a konkrét forrásszemély azonosságának titokban tartására terjedt ki. A törvényi védelem már nem vonatkozott azokra a dokumentumokra, iratokra, adatokra, amelyekből közvetett módon kiderülhetett a forrás kiléte. Másrészt a 6. § (3) bekezdés eredeti szövege szerint bíróság vagy hatóság kötelezhetette az információforrás felfedésére a médiatartalom-szolgáltatókat és az újságírókat. A szabályozás alapján nem volt egyértelmű, hogy pontosan milyen hatóság kötelezhetette a médiumokat információforásaik felfedésére, így

² Az eredeti szövegben a „nyomozó hatóság” helyett a „hatóság” kifejezés szerepelt.

lényegében bármelyik hatóság követelhetette az informátor kiadását. Például a gátszivárgásról szóló oknyomozó riport kapcsán elvileg a vízügyi hatóság is kötelezhette volna az újságírót vagy a szerkesztőséget az informátor felfedésére (Majtényi & Polyák, 2011). De a „hatóság” kifejezés akár a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóságot, illetve a Média-tanácsot is jelenthette, amely ugyancsak kötelezhette volna a médiumokat és az újságírókat a források felfedésére. A törvényből nem következett olyan értelmezés, hogy a „hatóság” nem lehet a médiahatóság (Bayer, 2011). A törvény 2011. júliusi módosítása végül a „hatóság” kifejezést a „nyomozó hatóság”-ra cserélte, így legalább az egyértelművé vált, hogy sem a médiahatóság, sem a Média-tanács, sem más hatóság nem kötelezhette az újságírókat forrásaik felfedésére, arra a bíróságon kívül csak a nyomozó hatóság volt jogosult.

A 6. § (2) bekezdés bírósági és hatósági eljárások során csak akkor biztosította a titoktartás jogát az újságírónak, ha a vitatott információ közzétételéhez közérdek fűződött. A törvényt bírálók ezt két szempontból is aggályosnak találták. Egyrészt a forrásvédelem érvényesülése a „közérdek” meglétéhez kötődött, amely túlságosan tág és partalan fogalom.³ Márpedig a sajtószabadság gyakorlása – aminek részét képezi a forrásvédelemhez való jog is – nem korlátozható a közérdek meglehetősen elvont fogalmával. Ennek következtében viszont a nyomozó hatóság vagy a bíróság gyakorlatilag bármikor az információforrás kilétének felfedésére kötelezhette az újságírót, ha úgy ítélte meg, hogy az informátor révén megszerzett információ közzétételéhez nem fűződött közérdek. Az újságíró forrását csak akkor illette meg védelem, ha a nyomozó hatóság vagy a bíróság úgy döntött. Az előírás az újságíró kötelezettségévé tette az információforrás kiadásának megtagadása esetén az információ nyilvánosságra hozatalához fűződő közérdek bizonyítását. A szabályozás tehát megfordította a forrásvédelem logikáját: a forrásvédelem lett a kivétel és a felfedési kötelezettség lett a főszabály. Valójában a nyomozó hatóságnak kellene bizonyítania, hogy szükséges a forrás felfedése, illetve az ehhez fűződő közérdek erősebb a forrásvédelemhez való jognál. A kivételt (az informátor felfedését) kellene igazolni, nem pedig az alapjog (a forrásvédelemhez való jog) gyakorlását (TASZ, 2011). Arról nem is beszélve, hogy a törvény csak a közzétett információkkal kapcsolatos forrásokról beszélt, így a nyilvánosság számára még közzé nem tett, publikálatlan anyagok és azok forrásai eleve védelem nélkül maradtak.

A (3) bekezdésnél további kifogásként merült fel, hogy a felfedésre kötelezéshez hiányzott a „nyomós közérdek” követelménye. A kritikusok aggályosnak találták azt is, hogy a bíróság vagy a nyomozó hatóság a nemzetbiztonság és a közrend védelme vagy bűncselekmények elkövetésének felderítése vagy megelőzése érdekében, kivételesen indokolt esetben az információforrás felfedésére kötelezhette az újságírót. E kategóriák ugyanis meglehetősen homályosak, túlságosan széles körben tették lehetővé a felfedésre kötelezést, ezért nem jelentettek garanciát a források védelmére, ellenben lehetőséget nyújtottak az önkényes jogértelmezésre. Ténylegesen a jogalkalmazás határozta volna meg, hogy mit jelent a „bűncselekmények elkövetésének felderítése vagy megelőzése” vagy a szintén bizonytalan tartalmú „közrend” érdeke, illetve mely eset „kivételesen indokolt”. Így például a „bűncselekmények” körébe akár a rágalmozás vagy a becsületsértés is beletartozhatott, amely vád bármely informátor esetében felmerülhet (Bayer, 2011). Nem volt egyértelmű a 6. § (2) és (3) bekezdésének egymáshoz való viszonya sem. Míg a (3) bekezdés kimondta, hogy a forrás felfedése csak kivételesen indokolt esetben rendelhető el, addig a (2) bekezdés eleve a közérdek meglétéhez kötötte a forrásvédelemhez való jogosultságot.

A szabályozás nem tette lehetővé azt sem, hogy kizárólag bíróság döntsön a forrás felfedéséről, nem volt biztosítva a bírói felülvizsgálat lehetősége. A nyomozó hatóság automatikusan, érdemi mérlegelési kötelezettség és bírói kontroll nélkül kötelezhette az újságírót az információforrás felfedésére. Az újságíró ugyan panasszal élhetett a kihallgatással szemben, ezt azonban az ügyészség és nem a független bíróság bírálta el. „Ez a törvény nem jelöli ki sem a források felfedésére vonatkozó eljárási feltételeket, sem a megfelelő garanciákat a forrásaik felfedésére kötelezett újságírók számára.”⁴ Ahhoz, hogy a nyomozó hatóságok valóban csak kivételesen indokolt esetben kötelezzék az újságírókat forrásaik felfedésére, az szükséges, hogy a nyomozóhatóság alakszerű és bíróság előtt megtámadható határozatot hozzon arról, hogy az információforrás felfedése a nyomozás vagy a bűnmegelőzés szempontjából kivételesen indokolt. A bíróságnak pedig tartalmilag kell – még a forrás tényleges felfedése előtt – vizsgálnia, hogy

3 Az Európa Tanács szakértőinek véleménye a magyar médiaszabályozásról: 2010. évi CIV. törvény a sajtószabadságról és a médiatartalmak alapvető szabályairól és 2010. évi CLXXXV. törvény a médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról, Európa Tanács, 2012. 24. o., http://tasz.hu/files/tasz/imce/2011/et_velemen.pdf (utolsó letöltés: 2012. november 30.).

4 Parlamenti Közgyűlés 1950 (2011) sz. ajánlása az újságírói források védelméről, 4. bekezdés, <http://assembly.coe.int/mainf.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta11/erec1950.htm> (utolsó letöltés: 2012. november 30.).

vannak-e ésszerű alternatív lehetőségek a kívánt információ megszerzésére, illetve fennáll-e „túlnyomó közérdek” a forrás felfedésére.

A szabályozás nem áll összhangban a büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény (Be.) 82. § (1) bekezdés c) pontjában meghatározott tanúvallomásra kötelezés alóli mentességgel sem. Az Smtv. ugyan kifejezetten feljogosította az újságírót az információforrás kilétének titokban tartására, ami elvileg az újságíró büntetőeljárásokban történő tanúkénti kihallgatására is vonatkozott volna. „Az Smtv. felhatalmazó rendelkezése szerinti titoktartás a Be. által vallomás-megtagadási okként szabályozott foglalkozásbeli titoktartási kötelezettség törvényben nevesített esete”, így az újságíró a forrásai kilétére vonatkozó kérdésekre a tanúvallomást megtagadhatja (Nehéz-Posony, 2011). A Be. azonban csak olyan személynek teszi lehetővé a tanúvallomás megtagadását, aki foglalkozásánál vagy közmegebízásánál fogva titoktartásra köteles.⁵ Márpedig az újságíró nem ilyen személy, mivel a titoktartás nem foglalkozásánál fogva kötelezi, az csak a forrásával kötött megállapodásból eredhet. Így büntetőeljárásokban korábban az újságírók valójában a forrásaik felfedésére voltak kötelezhetőek (Koltay, 2010; Koltay & Lapsánszky, 2011; Koltay, 2011). Ezzel ellenkező álláspontot foglalt el Bayer Judit, aki szerint az újságíró a Be. alapján a médiaalkotmány hatályba lépése előtt is megtagadhatta a tanúvallomás tételét, mivel a sajtótörvény értelmében az újságíró köteles volt a forrás kérésére annak kilétét titokban tartani (Bayer, 2011).

Az ellenérvek szerint éppen a korábbi sajtótörvény volt az, amelyik nem védte megfelelően az újságírók informátorait. A 11. § alapján az újságíró általános érvénnyel ugyan titokban tarthatta az információforrás nevét, ám a jogosultság csak a polgári és a közigazgatási eljárásokra terjedt ki, a büntetőeljárásban tett tanúvallomás megtagadásának kérdését a büntetőeljárás törvényre utalta. A Be. 82. § (1) bekezdés c) pontja azonban nem biztosította az újságírók számára a titoktartás jogát. Koltay András úgy véli, hogy a forrásvédelmet valójában éppen az új szabályozás teremtette meg általános érvénnyel a büntetőeljárásokban, amely jog korábban nem létezett, így az jelentős előrelépés (Koltay & Polyák, 2012; Koltay, 2012b). Szerinte az is egyértelmű volt, hogy az Smtv. 6. § (3) bekezdése alapján a Médiatanács nem kötelezhette az újságírókat forrásaik felfedésére, arra csak nyomozó hatóságnak volt jogosultsága. A Médiatanács felügyeleti jogköre nem terjed ki a források felfedésére való kötelezésre, mivel csak a közzétett médiatartalom jogszerűségét vizsgálhatja, de annak keletkezési körülményeit, a felhasznált információ eredetét már nem. Az Mttv. 182. §-a pontosan meghatározza a Médiatanács hatósági hatásköreit, és a 6. § (3) bekezdés vonatkozásában nincs ilyen hatásköre (Koltay & Lapsánszky, 2011; Koltay, 2011).

A médiatörvény adatszolgáltatási kötelezettséget előíró szabályai (Mttv. 155. §)

A médiaalkotmány mellett a médiatörvény is tartalmazott olyan rendelkezést, amely alapján a Médiatanács akár az újságírók információforrásait is megismerhette. Az Mttv. 155. §-a alapján a médiahatóság eljárásában az ügyfél a tényállás tisztázása körében adatszolgáltatásra volt kötelezhető. A korábbi szabályozás a tényállás tisztázására a 155. § (2)–(8) bekezdésben foglalt eltérésekkel a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló 2004. évi CXL. törvény (Ket.) tényállás tisztázására és a hatósági ellenőrzésre vonatkozó szabályait rendelte alkalmazni. Az Mttv. 155. § (2) bekezdés alapján a médiahatóság jogosult volt a médiaszolgáltatással, sajtótermék kiadásával, illetve műsorterjesztéssel kapcsolatos minden – akár törvény által védett titkot is magában foglaló – adatot tartalmazó eszközt, iratot, dokumentumot megtekinteni, megvizsgálni, azokról másolatot, kivonatot készíteni. A szabály felhatalmazta a médiahatóságot, hogy a Ket. tényállás tisztázására és a hatósági ellenőrzésre vonatkozó szabályain túl bármilyen – médiaszolgáltatással, sajtótermék kiadásával, műsorterjesztéssel kapcsolatos – adatot megismerhessen és kezelhessen a tényállás tisztázása érdekében. A 155. § (4) bekezdése lehetővé tette azt is, hogy a médiahatóság különösen indokolt esetben a tényállás tisztázása érdekében az ügyfélen és az eljárás más résztvevőjén kívül „más személyt vagy szervezetet” (például tanút, forrást) is adatszolgáltatásra, bizonyítási eszközök átadására kötelezzen. Ugyan erre csak kivételesen kerülhetett sor, ha a konkrét egyedi ügyben az érdemi döntéshozatalhoz

⁵ „Be. 82. § (1) A tanúvallomást megtagadhatja c) – a 81. § (2) bekezdésében foglalt titoktartási kötelezettség esetét ide nem értve – az, aki a foglalkozásánál vagy közmegebízásánál fogva titoktartásra köteles, ha a tanúvallomással a titoktartási kötelezettségét megsértené, kivéve, ha ez alól a külön jogszabály szerint jogosult felmentette, vagy külön jogszabály szerint a bíróság, az ügyész, illetőleg a nyomozó hatóság megkeresésére a titoktartási kötelezettség alá eső adat továbbítása a felmentésre jogosult számára kötelező.”

szükséges adatok, iratok, bizonyítékok nem álltak rendelkezésre. A (4) bekezdés alapján hozott végzés ellen a kötelezett a Fővárosi Törvényszékhez halasztó hatályú jogorvoslattal fordulhatott, a bíróság az ügyben nyolc napon belül nemperes eljárásban, soron kívül határozott. A Fővárosi Törvényszék végzése ellen további jogorvoslatnak nem volt helye. A médiahatóság az eljárás során szerzett iratokat, adatokat, dokumentumokat, egyéb bizonyítási eszközöket kivételesen indokolt esetben más eljárásaiban is felhasználhatta, amennyiben az ügyfelek eljárási terheinek csökkentése vagy a megfelelő, hatékony jogérvényesítés érdekében szükséges volt (Mttv. 155. § (2)–(8) bek.). A médiahatóság az eljárás során annak akadályozása esetén eljárási bírságot is kiszabhat, amely bírság maximális összege 25 millió forint, természetes személy ügyfél esetében egy millió forint. Ezen túlmenően az eljárás akadályozása, illetve az adatszolgáltatás nem vagy nem megfelelő teljesítése esetén a médiahatóság három millió forintig terjedő bírsággal sújthatja – ismételt jogsértés esetén sújtja – a jogsértő vezető tisztségviselőjét is (Mttv. 156. §).

Az Mttv. 155. §-át számos kritika érte amiatt, hogy szélesre nyitotta a médiahatóság adatmegismerési és adatkezelési jogát, illetve az ügyfél adatszolgáltatási kötelezettségét, és a médiahatóság célhoz kötöttségi korlát nélkül ismerhetett meg és kezelhetett minden olyan adatot, amely összefügg a médiaszolgáltatással, a sajtótermék kiadásával, illetve a műsorterjesztéssel. E „nyomozati jogkör” alapján a médiahatóság képviselője – az Mttv. 167. §-a szerinti általános hatósági felügyeleti jogkörében is – bármikor megjelenhetett a médiaszolgáltatónál, illetve a szerkesztőségben, „hogy sajtórendészeti szabályok betartása miatt információt szerezzen, dokumentumokba tekintsen be vagy éppen számítógépet foglaljon le”, és gyakorlatilag bármilyen adatot megismerhetett és kezelhetett (Simon & Szigeti, 2011). A törvény kifejezett felhatalmazást adott a törvény által védett titkot tartalmazó adat megismerésére is, amely még a büntetőeljárás szabályoknál is tágabb, gyakorlatilag korlátlan megismerési lehetőséget biztosított. Így a médiahatóság megismerhette a médiaszolgáltatónál dolgozó valamennyi személy dokumentumait, jegyzeteit, adatait – akár személyes adatot vagy egy készülék cikket is –, olyanokat is, amelyek kapcsolatban álltak ugyan a médiaszolgáltatással, de a korlátlan hatósági megismeréséhez és kezeléséhez nem fűződött alkotmányos érdek. Ennek következtében a médiahatóság tudomására és birtokába juthatott a sajtószabadság gyakorlásával összefüggő bármilyen szerkesztői, újságírói dokumentum, így a tudomására juthatott az újságíró forrásának kiléte is. Miután az adatszolgáltatási kötelezettség valamennyi, törvény által védett titokra kiterjedt, annak teljesítését akkor sem lehetett volna megtagadni – még az Smtv. 6. §-a alapján sem –, ha a kért adatból kiderülne a védett informátor személye.⁶ Ha pedig megtekinthette az újságíró anyagait, azzal máris kiderülhetett az informátor személye, ami kellő visszatartó erőként hathatott az informátorok számára, hogy adataikat ne adják át újságíróknak (TASZ, 2011; Bayer, 2011). Az így megszerzett adatokat pedig később a médiahatóság időkorlát nélkül felhasználhatta bármilyen eljárásban. A „kivételesen indokolt eset” kitétel pedig nem jelentett érdemi korlátot a hatóság oldalán, hiszen ennek meghatározása is a médiatanács kizárólagos kompetenciája volt (Majtényi & Polyák, 2011). Az eljárási garanciák tehát nem voltak elegendőek annak megakadályozására, hogy a médiahatóság kezébe olyan információk jussanak, amelyek sérthetik a szerkesztőségek autonómiáját vagy felfedhetik az újságírók forrásait. Az intézkedések nem voltak bírósági határozathoz kötve, csak utólagos jogorvoslat állt rendelkezésre. A lényegében korlátlan adatmegismerési jog révén a közhatalom működésének kritikáját megfogalmazó sajtó csak a hatóság számára teljesen átlátható módon végezhette feladatát, ami a sajtószabadság aránytalan korlátozását jelentette, egyben felvetette a tisztességes eljáráshoz való jog sérelmét is.⁷

Mások ellenben leszögezték, hogy a hatóság nem jogosult hatósági eljáráson kívül „önkéntesen, illetve az egyedi hatósági ügy tényállásának tisztázásához nem szükséges adatszolgáltatást előírni”, mivel a hatósági hatáskörök nem bővíthetők, a hatáskör hiányában hozott döntés pedig a Ket. 121. § (1) bekezdése szerint semmisségi ok. Nem igaz az sem, hogy a tényállás tisztázása, illetve az adatszolgáltatás előírása során a hatóság „házkutatásra” lenne jogosult. A Ket. szerint minden hatóság beléphet az ellenőrzött jogalany helyiségébe, iratokat kérhet, vagyis a helyiségbe való belépés nem jelent házkutatási felhatalmazást, csak szemrevételezést és a helyiségben lévőktől információk kérését (Koltay & Lapsánszky, 2011).

6 A Népszabadság alkotmánybírósági beadványa, 5. o., http://www.nol.hu/ajanlo/a_nepszabadsag_az_alkotmanybirosaghoz_fordult_az_uj_mediaszabalyozas_miatt (utolsó letöltés: 2012. november 30.).

7 Az LMP alkotmánybírósági beadványa, 4. o., http://mediajogfigyelo.hu/uploads/files/839_LMP_ABbeadvany_mediatv.pdf (utolsó letöltés: 2012. november 30.).

A Bodoky-ügy

Nem sokkal a médiaalkotmány hatályba lépése után egy konkrét eset is akadt, amely rávilágított a szabályozás súlyos hiányosságaira. Az *atlatszo.hu* főszerkesztője, Bodoky Tamás 2011. július 6-án a „MagyarLeaks: Meghackelték a Brokernetet” című cikkében arról számolt be, hogy feltörték a Brokernet Csoport nevű pénzügyi vállalkozás informatikai rendszerének egyik szerverét, és a letöltött fájlokkal ismeretlen hackerek keresték meg a pénzügyi tanácsadót. Az internetes portálhoz egy meg nem nevezett forrás juttatta el a szerverről származó fájlokat. A cikk megjelenése után a rendőrség kétszer is tanúként idézte be az újságíró, majd forrásainak felfedésére szólította fel az újságíró. A főszerkesztő a tanúmeghallgatáson azzal érvelt, hogy az Smtv. 6. § (1) és (3) bekezdése értelmében, valamint a Strasbourgi Bíróság gyakorlata alapján az újságírónak joga van titokban tartania információforrásait, ezért megtagadta a forrás felfedését. A rendőrség azonban elutasította az újságíró hivatkozását – illetve úgy vélte, hogy az informátor titokban tartása a Btk. 238. § (1) bekezdése szerinti hamis tanúzást valósítja meg –, és lefoglalta egyik merevlemezét.⁸

Az újságíró panaszt nyújtott be az információforrás felfedésére kötelezés ellen és a lefoglalás ellen is. Szerinte az, hogy egy jelentős pénzügyi vállalkozás informatikai rendszerébe betörnek, és onnan személyes adatokat szereznek be, olyan információnak minősül, amelyről az érintetteknek és a közvéleménynek tudomást kell szerezniük, ezért az információ közzétételéhez közérdek fűződött. A nyomozó hatóság ellenben érdemben nem támasztotta alá a felfedésre kötelezés „kivételesen indokoltságát”. Az pedig ellentétes az Emberi Jogok Európai Egyezményével, ha az információforrás felfedésre kötelezéséről független külső szerv helyett a nyomozó hatóság dönt. A panaszt a rendőrség elutasította. A rendőrség indokolása szerint az újságíró a büntetőeljárás során nem illeti meg tanúzási mentesség, mivel „a büntetőeljárás keretében foganatosított eljárási cselekményre kizárólag a büntetőeljárás törvényben megfogalmazott mentességi okok vonatkozhatnak”, a Be. 82. § (1) bekezdés c) pontja pedig nem vonatkozik rá, ezért nem tagadhatja meg az információforrás kilétére vonatkozó kérdésekre való válaszadást.⁹ Bodoky a határozat ellen is panaszt nyújtott be, azonban azt az ügyészség is elutasította. A határozat szerint az újságírókat a büntetőeljárások során nem illeti meg tanúzási mentesség, mivel a jogalkotó nem illesztette be a forrásvédelem szabályait a Be. tanúvallomás megtagadásának lehetőségeit szabályozó részébe. Az ügyészség tehát úgy vélte, hogy a büntetőeljárás során a forrásvédelem egyáltalán nem érvényesül. A határozat azt is hozzátette, hogy az újságíró birtokába került adatok a sértett üzleti titkát képezték, amelyek közzétételéhez semmilyen közérdek nem fűződött, így – bár a cikk nem tette közzé az adatokat, amit a határozat is elismert – ahhoz sem fűződött közérdek, hogy a nyilvánosság értesüljön az adatlopásról. Ezért az újságíró büntetőeljárásban tanúként való kihallgatása során nem jogosult az információforrásának titokban tartására.¹⁰ A forrás felfedésére végül nem került sor.

Tény és való, hogy a rendőrség és az ügyészség egész egyszerűen nem alkalmazta a médiaalkotmány 6. §-át, döntéseiket csak a büntetőeljárás törvény alapján hozták meg. Úgy vélték, ha a Be. tanúvallomás megtagadásának lehetőségeit szabályozó részében a forrásvédelem joga nem szerepel, akkor a médiaalkotmány szabályait sem kell alkalmazni. A nyomozó hatóságoknak ellenben alkalmazniuk kellett volna az Smtv. 6. §-át, és nem világos, hogy miért csak a Be.-t vették alapul, úgy téve, mintha annak alkalmazása elsőbbséget élvezne az Smtv.-vel szemben. Az eljárás téves jogértelmezés eredménye, ami elkerülhető lett volna, ha a Be. külön is tartalmazza a forrásvédelemre vonatkozó eljárási szabályokat. Ugyanakkor a szabályozás kétségkívül lehetővé tette ezt a jogértelmezést is, ami világosan rámutatott a szabályozás hiányosságaira (Koltay & Polyák, 2012). A rendőrségnek és az ügyészségnek ugyanis a büntetőeljárás törvény alapján kell eljárnia, a törvény pedig nem kötelezte közvetlenül arra, hogy az Smtv. forrásvédelemre vonatkozó szabályait is vegye figyelembe. Ezért a forrásvédelem gyakorlati érvényesülését – más országokhoz hasonlóan – az eljárási törvényekben kellett volna rendezni.

8 Lásd <http://atlatszo.hu/category/cikkek/forrasved> (utolsó letöltés: 2012. november 30.).

9 Lásd <http://atlatszo.hu/wp-content/uploads/2011/07/07-26-hatarozat.pdf> (utolsó letöltés: 2012. november 30.).

10 Lásd <http://atlatszo.hu/wp-content/uploads/2011/11/ugyesz111107.pdf> (utolsó letöltés: 2012. november 30.).

A 165/2011. (XII. 20.) AB-határozat a forrásvédelemről

Az információforrások védelme szabályozásának alkotmányosságáról végül a 165/2011. (XII. 20.) AB határozata döntött. A határozat megsemmisítette az Smtv. 6. § (2) bekezdése utolsó fordulatát („feltéve, hogy a számára átadott információ közzétételéhez közérdek fűződött”). Ezen túlmenően mulasztásos alkotmány sértést is megállapított amiatt, hogy a jogrendszer nem tartalmazza azokat az eljárási garanciákat, amelyek hatósági eljárásokban is lehetővé tennék az információforrások védelméhez való jog gyakorlását. Az indoklás hivatkozott az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlatára is. Az Alkotmánybíróság szerint a források védelme többek között azért lényeges, mert „a sajtó közhatalomtól független működéséhez [...] kiemelkedően fontos érdek fűződik, a sajtó működésének a közösség érdekében és nem a közhatalom feladatainak ellátását segítve kell munkáját végezni.” Az újságírói források pedig „azon információk alapját jelentik, amelyek a közügyekhez kapcsolódó nyilvános diskurzus számára elengedhetetlenek”. A testület szerint a forrásvédelem elsősorban nem az információt vagy az információt átadó személyt vagy dokumentumot, hanem „az információt átadó személy és az újságíró között fennálló bizalmi viszonyt” védi, amelynek révén a közügyekkel kapcsolatos tények és vélemények a nyilvánosság elé kerülhetnek. E bizalmi viszony áttöréséhez pedig önmagában még a közérdekre való hivatkozás sem elegendő, ezért helyes, ha az újságírói források védelme a hatóságokkal szemben is érvényesíthető. Ebből a szempontból az Smtv. „helyes és alkotmányos úton jár, amikor a hatóságokkal szemben is érvényesíthető jogként határozza meg az újságírói források védelmét”, amivel a sajtószabadság szempontjából alapvetően alkotmányos irányba tereli az Smtv. megalkotásáig hiányos szabályozást. Ez a védelem azonban mindaddig deklaratív marad, amíg a nyomozó hatóság által állított közérdek – fennállásának és súlyának előzetes vizsgálata nélkül – elegendő ahhoz, hogy az újságíró forrásának kilétét, illetve a forrás kilétének azonosítására alkalmas, birtokában lévő dokumentumokat kiadja a hatóság számára.

A testület a 6. § (1) bekezdés elemzése során elismerte, hogy az államnak adott esetben nagyobb érdeke fűződhet ahhoz, hogy egy minősített irat titkossága megmaradjon, mint ahhoz, hogy a minősített iratokban fellelhető esetleges korrupció a nyilvánosság elé kerüljön. Így a minősített irat illetéktelen általi nyilvánosságra hozatala adott esetben bűncselekménynek minősülhet, amelynek gyanúja esetén a nyomozó hatóságnak el kell járnia. Ugyanakkor a sajtó szabad működése és a források védelme azt követeli meg a jogalkotótól, hogy „tegye mérlegelés tárgyává, kösse az egyedi ügy körülményeihez, és a nyomozó hatóság véleményétől független bírói felülvizsgálathoz annak eldöntését, hogy a minősített iratokhoz köthető mely esetekben köteles az újságíró forrásai kiadására”. A minősített adat védelme tehát a sajtószabadság szükséges korlátozása, de a minősített adat védelmének generális – nemcsak a kivételesen indokolt esetekre vonatkozó – elsődlegessége, az adott ügy körülményeit mérlegelő előzetes bírói felülvizsgálat hiányában a sajtószabadság aránytalan korlátozása. A testület ezért alkotmányellenesnek minősítette, hogy a szabályozás minősített adat illetéktelen átadása és nyilvánosságra hozatala esetén generális kötelezettségként, és nem kivételesen indokolt esetben, az egyéb módon meg nem szereshető adatokra korlátozva (szubszidiaritás kötelezettsége), illetve független bírói felülvizsgálat nélkül írja elő a források feltárását.

A határozat arra is felhívta a figyelmet, hogy a 6. § (1) bekezdés alapján a titoktartás joga csak az információt átadó személyre terjed ki, de már nem tartoznak a védelem körébe azok a dokumentumok, iratok, egyéb adathordozón elérhető adatok, amelyek elősegítik az informátor személyének azonosítását:

„Deklaratív marad a forrásvédelem szabályozása akkor, ha az újságíró nem kötelezhető ugyan a forrás kilétének megnevezésére, ám a hatóság vagy a nyomozó hatóság az ügyre vonatkozó – és a forrás azonosítására alkalmas – valamennyi irata, dokumentuma, adathordozója átadására kötelezheti, amely kötelezéssel kapcsolatosan semmilyen megelőző jellelő jogorvoslattal nem élhet.”

A védelemnek ezért minden olyan iratra, dokumentumra és adathordozóra ki kell terjednie, amely a forrás azonosítására alkalmas információt tartalmaz.

A határozat a 6. § (2) bekezdésről megállapította, hogy az bizonyítási kötelezettséghez kötötte a forrásvédelem gyakorlását bírósági és hatósági eljárásokban. A szabály alapján ugyanis a médiatartalom-szolgáltató bírósági és hatósági eljárásokban csak akkor hivatkozhatott az információforrás védelmére, ha bizonyítani tudta, hogy a számára

átadott információ közzétételéhez közérdek fűződött. A forrás feltárásának szükségességét, az azonosításra alkalmas dokumentum kiszolgáltatását tehát nem a hatóságnak kellett bizonyítania; elegendő volt az is, ha a médiatartalom-szolgáltató – a hatóság meglátása szerint – nem tudta kellően alátámasztani az információ közzétételének közérdekségét. A bizonyítási kötelezettség előírása pedig a sajtószabadság korlátozásához vezethet, miközben nem jelöli meg azt az alkotmányosan elfogadható legitim érdeket, célt, amely alapot adna a korlátozásra. A közérdekre való hivatkozás ehhez nem elegendő. „Nem állapítható meg olyan alapjog vagy alkotmányos elv, amelynek érvényre juttatása indokolná a forrásvédelem bizonyítási teherhez kötését.” Az Alkotmánybíróság ezért kimondta, hogy a 6. § (2) bekezdés utolsó fordulata („feltéve, hogy a számára átadott információ közzétételéhez közérdek fűződött”) a sajtószabadság szükségtelen korlátozása, és megsemmisítette azt.

Az Alkotmánybíróság a 6. § (3) bekezdés kapcsán szintén a szubszidiaritás kötelezettségének (más módon meg nem szerezhető adatokra való korlátozva), illetve a független bírói felülvizsgálatnak a hiányát kifogásolta. A nemzetbiztonságra és a közrendre, a bűnmegelőzés és a bűncselekmények felderítésének érdekében való hivatkozás önmagában, minden további felülvizsgálat nélkül teszi lehetővé a nyomozó hatóság számára az információforráshoz való hozzájutást. Bár a szabályozás szerint a felfedésre való kötelezésre e célok érdekében csak „kivételesen indokolt” esetben kerülhet sor, „nem korlátozza a nyomozó hatóság tényfeltárás körében végzett tevékenységét abban az értelemben, hogy másodlagossá tenné az újságírói forrásfeltárására kötelezés lehetőségét”. A határozat szerint a médiatörvény általános eljárási szabályaiból, különösen az Mttv. 155. §-ából is az következik, hogy a médiatartalom-szolgáltató a forrásvédelem körében az általános szabályok szerint, a szubszidiaritást és az eljárási garanciákat nélkülöző eljárásban köteles a hatóság adatszolgáltatásra, forrásfeltárásra kötelező határozatának eleget tenni. A minden adatra kiterjedő adatszolgáltatási kötelezés révén, illetve a mérlegelést biztosító bírói felülvizsgálat hiánya miatt pedig a hatóság nehézség nélkül azonosíthatja az információt átadó személy kilétét, annak feltárására irányuló kötelezés nélkül is. Ugyanakkor eljárási garanciák hiányában az újságíró nem csupán a médiahatósági, de a büntetőeljárásban sem tudja a forrásvédelemhez fűződő jogait gyakorolni.

A határozat hasonló szabályozási hiányosságot állapított meg a polgári és a közigazgatási eljárásban is. Az indokolás hozzátette, hogy a védett információ nem azonosítható a foglalkozáshoz kapcsolódó titokkal. Jelen esetben ugyanis „a védelem tárgya az információt átadó személy és az újságíró közötti bizalmi viszony, és nem az információ zártan kezelése”. Mindezek alapján az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a büntetőeljárásra, a polgári eljárásra és az általános közigazgatási hatósági eljárásra vonatkozó szabályozás is hiányos, nem szól a forrásvédelemről, így nem pusztán a médiaalkotmányra, hanem generálisan, a jogrend egészére nézve állapította meg a forrásvédelemhez való jog gyakorlásának eljárási garanciáinak hiányát. A médiaalkotmány 6. § (1) és (3) bekezdését ellenben alkotmányosnak találta:

„Akkor válik a forrásvédelem intézménye valódi védelemmé, ha az újságíró úgy a nyomozó hatóság által, mint bármely más hatóság által folytatott eljárásban a nyilatkozattételt vagy adatszolgáltatást – legalábbis a forrásai védelmére tekintettel – megtagadhatja, és az eljárási törvények egyértelműen rendezik azokat a kivételes eseteket, amikor bírói felülvizsgálat mellett mégis köteles a hatóságokkal együttműködni.”

Az Alkotmánybíróság határozatának megfelelően tehát az újságíró információforrásának felfedésére való kötelezése még minősített adat védelme esetén, a nemzetbiztonság és a közrend védelme, bűncselekmények elkövetésének felderítése vagy megelőzése miatt is csak akkor alkotmányos, ha a felfedésre kivételesen, előzetes bírói felülvizsgálat lehetősége mellett és akkor kerül sor, ha a hatóság a szükséges információkhoz másként nem juthat hozzá, azok más módon nem szerezhetők meg. A bírói kontrollnak megelőző jellegűnek kell lennie, azaz még a vitatott információ tényleges átadása előtt kell rendelkezésre állnia. Emellett olyan eljárásjogi (büntető, polgári, közigazgatási) szabályokat kell megalkotni, amelyek biztosítják az információvédelem gyakorlati érvényesülését.

Polyák Gábor a határozat kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy az Alkotmánybíróság nem találta alkotmányosnak és nem is vizsgálta külön az információforrások védelme alóli kivételként a „közrendre” való hivatkozás lehetőségét, ami ellenőrizhetetlenül szélesre nyitja a kivételek körét. A „közrend” nem kellően körülhatárolt fogalom,

és így a jogbiztonság követelményét is sérti. Szintén nem vizsgálta külön a bűncselekmény elkövetésére való hivatkozást. Arra ugyanis nincs garancia, hogy a bűncselekmény elkövetése csak abban az esetben alapozza meg a forrás felfedését, ha a bűncselekmény súlya nagyobb, mint a sajtószabadság védelméhez fűződő érdek, habár a felfedés „kivételesen indokolt esethez” kötésével a bíróság ezt a mérlegelheti (Koltay & Polyák, 2012). Polyák véleménye szerint az Alkotmánybíróságnak a bűncselekmények elkövetése kapcsán ki kellett volna mondania, hogy a bíróságok csak a súlyosabb bűncselekményekre korlátozva – például emberi élet vagy testi épség védelme, nemzetbiztonságot fenyegető veszély stb. – kötelezhetik az újságírókat bizalmas hírforrásaik kiadására.

Nem foglalkozott az Alkotmánybíróság azzal a kérdéssel sem, hogy kit lehet újságírónak tekinteni, azaz ki jogosult forrásainak titokban tartására. Az Smtv. 6. §-a ezt a jogot „a médiatartalom-szolgáltató, valamint a vele munkaviszonyban vagy más, munkavégzésre irányuló jogviszonyban álló személynek” biztosítja. A forrásvédelem csak azokra a személyekre, hivatásos újságírókra terjed ki, akik valamely médiaszolgáltató alkalmazásában vagy azzal más jogviszonyban állnak. Ellenben nem jogosultak forrásaik titokban tartására azok a szabadúszó, nem professzionális, „civil” újságírók, illetve az egyes, közélettel foglalkozó blogok szerzői, a bloggerek, akik nem állnak törvényes kapcsolatban valamely intézményes médiummal. A védelemnek mindazon személyekre ki kellene terjednie, akik rendszeresen vagy hivatásszerűen információk gyűjtésével és terjesztésével foglalkoznak a nyilvánosság számára a tömegtájékoztatás bármely eszközét igénybe véve. Ezt mondja ki az Európa Tanács forrásvédelemről szóló ajánlása is.¹¹

Koltay András szerint a korábbi állapothoz képest kifejezetten a médiaalkotmány tette lehetővé a források védelmét a büntetőeljárásokban, a határozat pedig elismerte, hogy a szabályozás alkotmányos útra lépett (Koltay, 2012a, 2012b). „A döntésből kiviláglik, hogy a Smtv.-ben foglalt szabály érdemi – ugyanakkor nem elégséges – előrelépés a forrásvédelem megfelelő szabályozása irányába” (Koltay & Polyák, 2012: 45). Szerinte a határozatban megfogalmazott követelmények „talán túlzott óvatosságnak tekinthető[k]”, mivel a szabályozás alapján is kizárólag büntetőeljárásokban van lehetőség az újságírói források felfedésére. „A forrásvédelem kérdésének rendezetlensége valójában a gyakorlatban sok problémát nem okozott korábban, de kétségtelen, hogy amennyiben a jogalkotó eleget tesz az Alkotmánybíróság kéréseinek, úgy minden szempontból »védett« és hézagmentes szabályozás jöhet létre” (Koltay & Polyák, 2012: 28).

A 165/2011. (XII. 20.) AB határozat az adatszolgáltatási kötelezettségről

A 165/2011. (XII. 20.) AB határozat azt is megállapította, hogy a médiatörvény 155. §-ában szabályozott, médiatartalom-szolgáltatókat terhelő adatszolgáltatási kötelezettség szintén sértette a forrásvédelemhez való jogot. Az Alkotmánybíróság mindenekelőtt leszögezte, hogy az Mttv. nem ruházta fel a médiahatóságot előzetes bírói vagy ügyészi döntést igénylő nyomozati jogkörökkel, így a hatóság nem jogosult az ügyfél vagy az eljárás más résztvevője hivatali helyiségébe, egyéb kiadói helyiségekbe belépni, és ott nyomozati jellegű tevékenység keretében az iratok, dokumentumok között vizsgálni. Ugyanakkor elismerte, hogy az Mttv. 155. §-a „a Ket.-hez képest megerősíti a Hatóság adatokhoz való hozzáféréseinek lehetőségét”. Ez az adatszolgáltatási kötelezettség – amely minden médiaszolgáltatással, sajtótermék kiadásával, műsorterjesztéssel kapcsolatos adatra kiterjed, beleértve az adathordozó eszközöket, iratokat és a törvény által védett titkokat is – „lényegében feltétlen, mert az Mttv. 155. § (5) bekezdése kizárja az ügyfél esetében a Ket. 51. § (4) bekezdése szerinti adatszolgáltatás megtagadására vonatkozó jogot, illetve – a Ket.-tel szemben és a titoktartási kötelezettség alóli felmentés hiányában is – az eljárás során tanúként idézett személy az üzleti titokra vonatkozóan köteles vallomást tenni”. A határozat egyebek között állapított meg mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet, hogy a 155. § nem szabályozta kielégítően a médiatartalom-szolgáltatók adatszolgáltatási kötelezettségét az információforrások védelmével kapcsolatban. A 155. § ugyanis az adatszolgáltatási kötelezettség tekintetében nem tett különbséget adat és adat között, nem különböztette meg a forrásvédelem (és az ügyvédi titok) körébe tartozó adatokat az egyéb adatoktól. „A médiatartalom-szolgáltató az Smtv. 6. §-ában szabályozott forrásvédelem körében is az általános szabályok szerint, a szubszidiaritást és eljárási

¹¹ Recommendation No. R (2000) 7 of the Committee of Ministers to member states on the right of journalists not to disclose their sources of information, [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/cm/rec\(2000\)007&expmem_EN.asp](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/media/doc/cm/rec(2000)007&expmem_EN.asp) (utolsó letöltés: 2012. november 30.).

garanciákat nélkülöző eljárásban köteles a hatóság adatszolgáltatásra, forrásfeltárássra kötelező határozatának eleget tenni.” A médiahatóság pedig a bármely adatra kiterjedő adatszolgáltatási kötelezettség révén nehézség nélkül azonosíthatja az információt átadó személy kilétét is. Az információforrás felfedésére kötelezéssel szemben a médiahatósági eljárásban sincs közvetlen és előzetes jogorvoslati jog. A jogorvoslathoz való jog csak utólag, akkor illeti meg az adatszolgáltatásra kötelezett személyt, amikor az információforrás kiléte már ismertté vált a médiahatóság előtt. A határozat leszögezte: amennyiben a védett titkot és adatot tartalmazó dokumentumok az eljárás részévé válnak, úgy előzetesen kell biztosítani, hogy a titokbirtokos felléphessen a védettség megőrizhetősége érdekében az adatszolgáltatásra kötelezéssel szemben. Ennek hiánya miatt a médiahatóság olyan védett információkat – információforrások kilétét, ügyvédi titoknak minősülő adatokat – is megszerezhet, amelyek előzetes bírói kontroll nélkül a sajtószabadság és a jogorvoslathoz való jog sérelmére vezetnek. Az Alkotmánybíróság ezért kimondta, hogy az Mttv. 155. §-a nem szabályozza kielégítően a médiatartalom-szolgáltatók adatszolgáltatási kötelezettségét az információforrások és az ügyvédi titok védelmével kapcsolatban, az e körbe tartozó adatokat nem védi megfelelően, és nem tartalmaz garanciákat az újságírói forrásvédelem érvényesülésével, ezért mulasztásban megnyilvánuló alkotmányértést állapított meg.

A határozat kritikájában Polyák Gábor arra hívja fel a figyelmet, hogy az Alkotmánybíróság nem vizsgálta, a médiajogi jogsértések esetében egyáltalán indokolt-e ilyen, az általánoshoz képest megerősített eljárási jogok fenntartása. Ilyen jogokat a korábbi médiatörvény sem tartalmazott, ez mégsem gátolta a korábbi médiahatóság jogalkalmazói tevékenységét. Az igaz, hogy az Mttv. rendelkezése a Ket.-re vezethető vissza (Ket. 51. § (3) bek.), de a Ket. maga is csak lehetőséget teremt ilyen szigorú adatszolgáltatási kötelezettség jogszabályi előírására. Értelmetlen a médiahatóság eljárását más hatóságok eljárási jogaihoz hasonlítani, mert

„...a médiahatóság eljárása minden esetben a vélemény- és sajtószabadság korlátozását, a szerkesztői és újságírói munka bizalmosságának, zavartalanságának sérelmét jelenti. A korlátozás eljárási jellege annak súlyát egyáltalán nem befolyásolja. A szerkesztőségek rendszeres és formálisan jogszerű – konkrét, adott esetben hivatalból indított eljáráshoz kötődő – hatósági ellenőrzése, a folyamatos és széles körű, eljárási bírság kilátásba helyezésével megerősített adatkérések önmagukban is alkalmasak lehetnek a szerkesztőségi munka ellehetetlenítésére, a riportalanyok bizalmának megrendítésére.”

Az Alkotmánybíróságnak ezért vizsgálnia kellett volna, hogy egy alapjogot közvetlenül érintő közigazgatási eljárásban az adatszolgáltatási kötelezettség mint beavatkozási eszköz arányosnak minősül-e, vizsgálnia kellett volna, hogy a szerkesztőségi, újságírói munka ilyen jellegű korlátozása elengedhetetlen-e az esetleges jogsértések felderítéséhez. A testület az újságírói források védelmét leszámítva mégsem a sajtószabadság sérelmét, hanem más alapjogok – mint a magántitokhoz és magánszférához való jog, illetve a jogorvoslathoz való jog – sérelmét vizsgálta (Koltay & Polyák, 2012: 42–43).

Koltay András azonban részben vitatja a döntést. Szerinte a határozat indokolása csak azért utalt a forrásvédelem problémájára, hogy a hatósági eljárásnak ne lehessen „járulékos kára” a forrás felfedése. Az Smtv. 6. §-a, valamint az Mttv. 182. és 184. §-ában foglalt hatásköri felsorolás ugyanis egyértelművé teszi, hogy sem az NMHH Hivatala, sem a Médiatanács nem kötelezheti az újságírót vagy a médiatartalom-szolgáltatót forrásai felfedésére, így az Mttv. 155. §-ából e kérdés rendezése azért hiányzik, mert eleve fel sem merülhet. Azt persze elismeri, hogy „szigorúan hipotetikusán – nem zárható ki olyan helyzet, ahol a tényállás felderítése során kért információk erre irányuló hatósági szándék hiányában is a forrás felfedéséhez vezetnének”. Ez a kérdés a 155. § kiegészítésével kezelhető, ezen túlmenően azonban az Alkotmánybíróság figyelemmel volt arra, hogy a médiahatóság tevékenysége adatszolgáltatási kötelezettség hiányában ellehetetlenülhet, ennek megfelelően az adatszolgáltatásra vonatkozó 155. §-t alkotmányosnak ítélte (Koltay & Polyák, 2012: 28–29).

A forrásvédelem új szabályai a médiaalkotmányban és az eljárási törvényekben

Az Alkotmánybíróság határozatának megfelelően 2012 májusában újabb törvényjavaslatot nyújtottak be a médiaalkotmány és a médiatörvény módosítására.¹² A médiaszolgáltatásokkal és a sajtótermékekkel összefüggő egyes törvények módosításáról szóló 2012. évi LXVI. törvény újraszabályozta az Smtv. információforrások védelmére vonatkozó rendelkezéseket, és meghatározta az újságírók vallomástételének megtagadásának lehetőségének eljárási szabályait is, amelyeket a büntetőeljárásról, a polgári perrendtartásról, a közigazgatási eljárásról, valamint a szabálysértési eljárásról szóló törvényekbe is beépített. A médiaalkotmány forrásvédelemre vonatkozó szabályai a következőképp módosultak:

„6. § (1) A médiatartalom-szolgáltató, valamint a vele munkaviszonyban vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonyban álló személy törvényben meghatározottak szerint jogosult a számára a médiatartalom-szolgáltatói tevékenységgel összefüggésben információt átadó személy (a továbbiakban: információforrás) kilétét a bírósági és hatósági eljárások során titokban tartani, továbbá bármely, az információforrás azonosítására esetlegesen alkalmas dokumentum, irat, tárgy vagy adathordozó átadását megtagadni.

(2) A bíróság – bűncselekmény elkövetésének felderítése érdekében – törvényben meghatározott, kivételesen indokolt esetben az információforrás felfedésére, valamint az információforrás azonosítására esetlegesen alkalmas dokumentum, irat, tárgy vagy adathordozó átadására kötelezheti a médiatartalom-szolgáltatót, valamint a vele munkaviszonyban vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonyban álló személyt.”

Az új rendelkezések szerint az újságíró már nemcsak az információforrást jogosult titokban tartani, hanem megtagadhatja azoknak a dokumentumoknak, iratoknak, adatoknak az átadását is, amelyek alkalmasak a forrás azonosítására. A forrásvédelem így már nemcsak az információt átadó személy kilétének titokban tartására terjed ki, hanem azokra a dokumentumokra, iratokra, adatokra is, amelyekből lehetővé válik a forrás azonosítása. A titoktartási jog valamennyi bírósági és hatósági eljárásra kiterjed. Az Smtv. már nem deklarálja azt sem, hogy a védelem nem terjed ki a minősített adatot (államtitok, szolgálati titok) illetéktelenül átadó információforrás védelmére, így elvileg a minősített adatot (államtitok, szolgálati titok) illetéktelenül átadó információforrás védelmére is kiterjed. Az viszont továbbra is kérdéses, hogy a védelem a nyilvánosság számára még közzé nem tett, kiadatlan anyagokra is kiterjed-e, vagy továbbra is csak a közzétett információkra vonatkozik. Az Smtv. 6. § (1) bekezdése ugyanis az információforrást médiatartalom-szolgáltatói tevékenységgel összefüggésben információt átadó személyként határozza meg. Kérdés, hogy médiatartalom-szolgáltatói tevékenységről – médiaszolgáltatásról és sajtótermék által kínált tartalmak nyújtásáról¹³ – beszélhetünk-e akkor is, amikor a „szövegből, illetve képekből álló” tartalmat vagy a műsorszámot végül nem teszik közzé, vagyis nem juttatják el a nyilvánossághoz „tájékoztatás, szórakoztatás vagy oktatás céljából, nyomtatott formátumban vagy valamely elektronikus hírközlő hálózaton keresztül”.¹⁴

A 6. § (2) bekezdés már csak a bíróságot hatalmazza fel arra, hogy az újságíró információforrásának felfedésére kötelezze, ha az bűncselekmény elkövetésének felderítése érdekében szükséges – a nemzetbiztonság és a bizonytalan tartalmú közrend védelme érdekében már nem – és továbbra is csak „kivételesen indokolt esetben”.

A törvény módosította a Be. 82. §-át is, amely a tanú vallomástételének akadályai körében a tanúvallomást megtagadásának lehetőségeit szabályozza. A Be. új szabályai értelmében az újságíró a tanúvallomást megtagadhatja, ha a tanúvallomásával a számára a médiatartalom-szolgáltatói tevékenységgel összefüggésben információt átadó személy kilétét felfedné az ezzel kapcsolatos kérdésben, kivéve, ha a bíróság az információt átadó személy kilétének felfedésére kötelezte (Be. 82. § (1) bek. d) pont). A tanúzási mentesség az annak alapjául szolgáló jogviszony megszűnése után is fennmarad (Be. 83. § (4) bek.). A mentesség az információforrás kilétéről információt tartalmazó dolgok

12 T/7022/37. számú egységes javaslat a médiaszolgáltatásokkal és a sajtótermékekkel összefüggő egyes törvények módosításáról. <http://www.parlament.hu/irom39/07022/07022-0037.pdf> (utolsó letöltés: 2012. november 30.)

13 „Smtv. 1. § 7. Médiatartalom: valamennyi médiaszolgáltatás során, valamint sajtótermék által kínált tartalom. 8. Médiatartalom-szolgáltató: a médiaszolgáltató, illetve bármely médiatartalom szolgáltatója.”

14 Lásd a médiaszolgáltatás és a sajtótermék definícióját, Smtv. 1. § 1., 6. pont.

lefoglalására is kiterjed (Be. 152. § (3)–(4) bek.), kivéve, ha a bíróság az újságíró a számára információt átadó személy kilétének felfedésére kötelezte (Be. 152. § (5) bek. d) pont).

A Be. konkretizálja a forrásfelfedésre kötelezés „kivételesen indokolt esetét” is:

„82. § (6) A bíróság akkor kötelezheti a médiatartalom-szolgáltatót, valamint a vele munkaviszonyban vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonyban álló személyt a számára a médiatartalom-szolgáltatói tevékenységgel összefüggésben információt átadó személy kilétének felfedésére, ha három évig terjedő vagy ennél súlyosabb szabadságvesztéssel büntetendő szándékos bűncselekmény felderítése érdekében az információt átadó személy kilétének ismerete nélkülözhetetlen, az ettől várható bizonyíték mással nem pótolható, továbbá a bűncselekmény felderítéséhez fűződő érdek – különösen a bűncselekmény tárgyi súlyára tekintettel – olyan kiemelkedő, amely az információforrás titokban maradásához fűződő érdeket egyértelműen meghaladja.”¹⁵

Ennek értelmében büntetőeljárásban az újságíró a következő feltételek teljesülése esetén kötelezhető a forrás kilétének felfedésére:

- a felfedésre kötelezést csak bíróság rendelheti el kivételesen indokolt esetben, nyomozó hatóság nem;
- csak olyan szándékos bűncselekmény felderítése érdekében, amely három évig terjedő vagy ennél súlyosabb szabadságvesztéssel büntetendő;
- az információt átadó személy kilétének ismerete nélkülözhetetlen, az ettől várható bizonyíték mással nem pótolható;
- a bűncselekmény felderítéséhez fűződő érdek – különösen a bűncselekmény tárgyi súlyára tekintettel – olyan kiemelkedő, hogy az információforrás titokban maradásához fűződő érdeket egyértelműen meghaladja; ez a kitétel lényegében megfelel a „nyomós közérdek” követelményének.

A felfedésre kötelező határozat ellen fellebbezés nyújtható be, amely halasztó hatályú (Be. 293. § (4) bek.). A vádirat benyújtása előtt a felfedésre kötelezésről az ügyész indítványára a nyomozási bíró dönt (Be. 207. § (2) bek. f) pont). A nyomozási bíró felfedésre kötelező határozata ellen ugyancsak fellebbezés nyújtható be, amely szintén halasztó hatályú (Be. 215. § (5a) bek.).

A tanúvallomás megtagadásának lehetővé tételével, valamint a felfedésre kötelezés eljárási szabályainak beépítésével a forrásvédelem tekintetében sikerült összhangot teremteni az Smtv. és a Be. között. A törvény a büntetőeljárási szabályok mellett a polgári, a közigazgatási eljárás és a szabálysértési eljárás szabályait is módosította. Az új szabályok alapján sem polgári eljárásban, sem közigazgatási hatósági, sem szabálysértési eljárásban nem kötelezhetők egyáltalán az újságírók forrásaik felfedésére. A polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény kiegészítése révén az újságíró megtagadhatja a vallomástételt, ha a tanúvallomásával a számára a médiatartalom-szolgáltatói tevékenységgel összefüggésben információt átadó személy kilétét felfedné az azzal kapcsolatos kérdésben (Pp. 170. § (1) bek. f) pont). A mentesség az annak alapjául szolgáló jogviszony megszűnése után is fennmarad (Pp. 170. § (6a) bek.).

Az újságíró a közigazgatási eljárásban is megtagadhatja a tanúvallomást, ha a tanúvallomásával a számára a médiatartalom-szolgáltatói tevékenységgel összefüggésben információt átadó személy kilétét felfedné az azzal kapcsolatos kérdésben (Ket. 53. § (4) bek. c) pont). A mentesség az annak alapjául szolgáló jogviszony megszűnése után is fennmarad (Ket. 53. § (8) bek.). Emellett az újságíró a lefoglalás alól is mentesül, nem köteles a dolog átadására, ha a számára információt átadó személy kilétét a dolog átadásával felfedné. A dolog átadása alóli mentesség az annak alapjául szolgáló jogviszony megszűnése után is fennmarad (Ket. 50/A (2)–(2a) bek.). Ugyanilyen mentesség vonatkozik az adatszolgáltatási kötelezettségre is a (Ket. 51. § (4) bek. c) pont, (4a) bek.), illetve a szemlére is (Ket. 57/A. § (7) bek.). A kötelezettet halasztó hatályú fellebbezési jog is megilleti (Ket. 50/A. § (5) bek., 51. § (4b) bek.). Hasonló mentességek illetik meg az újságírókat a szabálysértési eljárásban is: tanúvallomás megtagadása (Sztv. 60. § c) pont), amely mentesség az annak alapjául szolgáló jogviszony megszűnése után is fennmarad (Sztv. 60/A. §); mentesülés a lefoglalás (Sztv. 76. § (1a) bek.), illetve a szemle alól (Sztv. 70. § (2a) bek.).

¹⁵ Módosította a médiaszolgáltatásokkal és a sajtótermékekkel összefüggő egyes törvények módosításáról szóló 2012. évi LXVI. törvény 4. § (2) bekezdése. Hatályos: 2012. július 3-tól.

A törvénymódosítás az Mttv. tényállás tisztázására vonatkozó szabályait is újrafogalmazta. A módosítás révén az Mttv. 155. § (2) bekezdése az adatszolgáltatási kötelezettség körében a médiahatóságot már csak az üzleti titok megismerésére hatalmazza fel. A médiaszolgáltató, valamint az újságíró már mentesülhet az olyan adatszolgáltatási kötelezettség, valamint olyan irat, eszköz, dokumentum átadása alól, amellyel felfedné információforrásának kilétét, illetve halasztó hatályú fellebbezési jog illeti meg a kötelezettet (Mttv. 155. (5) bek. b) pont, (7) bek.). A mentesség az annak alapjául szolgáló jogviszony megszűnése után is fennmarad (Mttv. 155. (6) bek.). Az új szabályozás tehát már az adatszolgáltatási kötelezettség körében is biztosítja az újságíró forrásának védelmét. Emellett megnyitja a halasztó hatályú jogorvoslat lehetőségét az ügyfél és az eljárás egyéb résztvevője előtt, és a továbbiakban nem teszi lehetővé, hogy rajtuk kívül más is adatszolgáltatásra legyen kötelezhető.¹⁶

Az új eljárási szabályoknak köszönhetően az újságíró nem csupán a médiahatósági és a büntetőeljárásban, hanem a polgári és a közigazgatási, valamint a szabálysértési eljárásban is maradéktalanul képes a forrásvédelemhez fűződő jogait gyakorolni, amelyek immár nemcsak az információt átadó személy kilétének titokban tartására, hanem azokra a dokumentumokra, iratokra, adatokra is kiterjednek, amelyek lehetővé teszik a forrásszemély azonosítását.

Bár az újságírók most már valóban jogosultak forrásaik védelmére, továbbra is kérdés, hogy kire terjed ki a forrásvédelemhez való jog. Az Smtv. megfogalmazása szerint a forrás felfedése alóli mentesség „a médiatartalom-szolgáltatót, valamint a vele munkaviszonyban vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonyban álló személyt” illeti meg. Az újságírók tehát csak akkor nem kötelezhetőek forrásaik kilétének felfedésére, ha ők maguk médiaszolgáltatók, vagy valamely médiaszolgáltatóval munkaviszonyban, illetve egyéb törvényes kapcsolatban állnak, habár a mentesség az annak alapjául szolgáló jogviszony megszűnése után is fennmarad. A védelem tehát nem terjed ki sem a szabadúszó újságírókra, sem a közélettel foglalkozó bloggerek bizalmas forrásainak védelmére. A médiaalkotmány hatálya ugyanis – elvileg – nem terjed ki a professzionális blogokra (például gazdasági, közéleti vagy oktatási célú blogokra), ha a „blogolást” nem üzletszerűen, nyereség elérése érdekében végzik, hanem csak a kifejezetten gazdasági vállalkozásként működő, tömegtájékoztatást végző internetes sajtótermékekre (Koltay et al., 2011; TASZ, 2011). Ennélfogva a médiaalkotmány forrásvédelemre vonatkozó szabályai sem terjednek ki a bloggerekre. Az Európa Tanács ajánlása szerint az újságíró olyan természetes vagy jogi személy, „aki rendszeresen vagy hivatásszerűen információk gyűjtésével és terjesztésével foglalkozik a nyilvánosság számára, a tömegkommunikáció bármely eszközét igénybe véve”. A definíció tehát nemcsak a hivatásszerű, hanem a rendszeresen információk gyűjtésével és terjesztésével foglalkozó személyeket is újságírónak tekinti. Több országban pedig az újságírót megillető forrásvédelmet már az ilyen bloggerekre is kiterjesztették.¹⁷ Az Európa Tanács szakértőinek a magyar médiaszabályozásról készített véleményükben megfogalmazott ajánlás szerint pedig a védelmet indokolt lenne kiterjeszteni a szabadúszó újságírókra is, akik esetleg előbb szereznek információt, mint azok, akik törvényes kapcsolatban vannak egy médiaszolgáltatóval. Azt ugyan a források elhallgatásának jogára hivatkozó félnek kellene bizonyítania, hogy a kérdéses információt médiatartalommal összefüggésben, azaz újságírói tevékenység végzése során szereztek, mindazonáltal a törvényt ki kellene egészíteni úgy, hogy az a szabadúszó újságírók forrásvédelmét is biztosítsa.¹⁸ A strasbourgi Bíróság sem azt szabja a védelem feltételéül, hogy az újságíró, „aki rendszeresen vagy hivatásszerűen információk gyűjtésével és terjesztésével foglalkozik a nyilvánosság számára”, valamely médium alkalmazásában vagy azzal más jogviszonyban álljon, hanem azt, hogy az illető az újságírói etikai normáknak betartva, jóhiszeműen eljárva nyújtson megalapozott és pontos információkat.¹⁹ Hasonló követelményeket fogalmazott meg a bloggerekkel szemben nemrég egy amerikai bíróság is.²⁰

Összefoglalva: a médiaalkotmány forrásvédelemre vonatkozó korábbi rendelkezéseikhez képest az új szabályozás már kellő védelmet biztosít az újságírók forrásainak titokban tartásához, a jogrendszerbe beiktatott eljárási garanciák pedig valamennyi – médiahatósági, büntető-, polgári, közigazgatási, szabálysértési – eljárásban lehetővé teszik a for-

16 A Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) jogvédő szervezet véleménye a médiaszolgáltatásokkal és a sajtótermékekkel összefüggő egyes törvények módosításáról szóló T/7022/37. számú egységes javaslatról (Javaslat), http://tasz.hu/files/tasz/imce/2011/tasz_velemen_y_media_modositas_0523.pdf (utolsó letöltés: 2012. november 30.).

17 Belgiumban 2006-ban, Ausztráliában 2011-ben.

18 Az Európa Tanács szakértőinek..., i. m. 25-26. o.

19 Lásd: *Martin and Others v. France*; 2012. április 12., Application no. 30002/08.; *Ressiot and Others v. France*; 2012. június 28., Application no. 15054/07. és 15066/07.

20 *Obsidian Finance Group, LLC v. Cox*, No. CV-11-57-HZ (D.Or. Nov. 30, 2011).

rásvédelemhez fűződő jog gyakorlati érvényesülését. A törvénymódosításoknak köszönhetően a magyar jogrendszer mára kielégítően, a nemzetközi normáknak megfelelően tartalmazza a forrásvédelmet és annak eljárási garanciáit. A szabályozás „szépséghibája”, hogy védelem nélkül hagyja azokat a szabadúszó, nem professzionális újságírókat, illetve a közélettel foglalkozó bloggerekét, akik nem állnak jogviszonyban valamely médiaszolgáltatóval, valamint bizonytalan az is, hogy a forrásvédelem joga kiterjed-e a nyilvánosság számára közzé nem tett, publikálatlan tartalmakra.

Irodalom

- Bayer Judit (2011): Az új médiatörvény sajtószabadságot korlátozó rendelkezései. *Médiakutató*, tavasz.
- Koltay András (2010): A médiaalkotmányról. *Közjogi Szemle*, 4. sz.
- Koltay András (2011): A média tartalmi szabályozásának alkotmányossága az új magyar médiaszabályozásban. *Médiakutató*, ősz.
- Koltay András & Lapsánszky András (2011): Az új magyar médiaszabályozás alkotmányossági kérdései. *Iustum Aequum Salutare*, 2. sz.
- Koltay András & Mayer Annamária & Nyakas Levente & Pogácsás Anett (2011): A médiaszolgáltatás és a sajtótermék fogalma az új magyar médiaszabályozásban. *Iustum Aequum Salutare*, 4. sz.
- Koltay András & Polyák Gábor (2012): Az Alkotmánybíróság határozata a médiaszabályozás egyes kérdéseiről. *JeMa*, 1. sz.
- Koltay András (2012a): Korlátok és garanciák. A médiaszabályozás védelmében. *Magyar Narancs*, május 24. <http://magyarnarancs.hu/publicisztika/korlatok-es-garanciak-80183> (utolsó letöltés: 2012. november 30.).
- Koltay András (2012b): Júniusban is sapkában. Válasz Polyák Gábornak és Hanák Andrásnak. *Magyar Narancs*, június 14. <http://magyarnarancs.hu/publicisztika/juniusban-is-sapkaban-80461> (utolsó letöltés: 2012. november 30.).
- Majtényi László & Polyák Gábor (2011): A szabadság hazai hagyományának megtagadása – új médiatörvények Magyarországon. *Közjogi Szemle*, 1. sz.
- Nehéz-Posony Márton (2011): Az újságíró forrásának felfedése büntetőeljárásokban. MUOSZ, július 29. <http://muosz.hu/cikk.php?page=mozaik&id=3136&fo=2&iid=0> (utolsó letöltés: 2012. november 30.).
- Simon Éva & Szigeti Tamás (2011): Médiatörvény 1x1. TASZ, Budapest. http://tasz.hu/files/tasz/imce/2011/tasz_media1x1.pdf (utolsó letöltés: 2012. november 30.).
- Európa Tanács (2012): Az Európa Tanács szakértőinek véleménye a magyar médiaszabályozásról: 2010. évi CIV. törvény a sajtószabadságról és a médiatartalmak alapvető szabályairól és 2010. évi CLXXXV. törvény a médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról. http://tasz.hu/files/tasz/imce/2011/et_velemenypdf (utolsó letöltés: 2012. november 30.).
- LMP (2010): Alkotmánybírósági beadvány. http://mediajogfigyelo.hu/uploads/files/839_LMP_ABbeadvany_mediatv.pdf (utolsó letöltés: 2012. november 30.).
- Népszabadság (2011): Alkotmánybírósági beadvány. http://www.nol.hu/ajanlo/a_nepszabadsag_az_alkotmanybirosaghoz_fordult_az_uj_mediaszabalyozas_miatt (utolsó letöltés: 2012. november 30.).
- TASZ (2011): A TASZ alkotmánybírósági beadványa. http://tasz.hu/files/tasz/imce/smtv_abbeadvany_0.pdf (utolsó letöltés: 2012. november 30.).
- TASZ (2012): A Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) jogvédő szervezet véleménye a médiaszolgáltatásokkal és a sajtótermékekkel összefüggő egyes törvények módosításáról szóló T/7022/37. számú egységes javaslatról (Javaslat). http://tasz.hu/files/tasz/imce/2011/tasz_velemenypdf_media_modositas_0523.pdf (utolsó letöltés: 2012. november 30.).

Bokor Tamás

Társadalmi nyilvánosság az online közigazgatásban

Számos jó gyakorlat akad mind az európai, mind a magyar közigazgatás web2-alapú újragondolásának témájában. E szolgáltatások használati arányai azonban – legalábbis Magyarországon – korántsem mutatnak olyan intenzív emelkedést, mint általánosságban az internethasználat mértékének növekedése, az adatforgalom-növekedés és a felhasználók/részvevők számának emelkedése. Az online részvételi demokrácia tényleges megvalósulásának szükséges feltétele, hogy a társadalom tagjai információs társadalom helyett hálózati társadalomban gondolkodjanak, ennek megfelelő kompetenciákat szerezzenek, a közigazgatás szereplői pedig képesek legyenek saját szervezeti kultúrájuk mellett az online szféra szokásai és gyakorlatai szerint tervezni és üzemeltetni az online közigazgatási szolgáltatásokat. Jelen tanulmány a klasszikus szociológia „közélet”-fogalmából kiindulva mutatja be az online és az offline közéleti színterek különbségeit, s azt, hogy a közélet a gyakorlatban (a részvételi demokrácia és az e-government vonatkozásában) miként képes élni az internet nyújtotta lehetőségekkel.

Társadalmi nyilvánosság az offline és az online szférában

E fejezet a társadalmi nyilvánosság habermasi és luhmanni értelmezéséből kiindulva vizsgálja fel a részvételi demokrácia és az e-government offline és online sajátosságait, problémáit.

A nyilvánosság, a közérdekű adatokhoz való hozzáférés és a közügyekben való részvétel a politikai közgondolkodásban alapvető premisszának számít:

„Amikor a nyilvánosságra gondolunk, politikai gondolatok és ötletek nyílt cseréjét képzeljük el, ahogy az az ókori görög agórákon, illetve a gyarmati idők városházáin történt. A nyilvánosság szorosan kötődik azokhoz a demokratikus ideálokhoz, amelyek a polgárok nyilvános ügyekben történő részvételét szorgalmazzák. [...] Dewey úgy vélte, hogy a demokratikus társadalom alapja a vizsgálódás és a kommunikáció, s kiemelte, hogy a csoportos döntések előnyösebbek, mint az egyszemélyi hatalom döntései. Dewey olyan közösségi demokrácia mellett érvelt, ahol az egyének együtt próbálják létrehozni és megőrizni a jó életet” (Papacharissi, 2002: 10).

A hétköznapi szóhasználatban a társadalmi nyilvánosság és a sajtó-, illetve a médianyilvánosság fogalma keveredik egymással:

„A társadalmi nyilvánosság szélesebb értelmezési tartományú kategóriaként magában foglalja a sajtó és média teremtette nyilvánosságot, így minden információ és történet, ami sajtó- vagy médianyilvánosságot kap, egyúttal a társadalmi nyilvánosság részévé is válhat, de az összefüggés fordítva nem igaz: a társadalmi nyilvánosságnak számos médiafüggetlen színtere van (pl. a közgyűlések, lakossági fórumok, vitaestek, stb.)” (Bokor et al., 2011: 5).

A társadalmi nyilvánosság a 20. század második felében sokadik metamorfózisát élte át: az egyszerűség kedvéért e tanulmányban csak online szférának nevezett kommunikációs módozatok összessége kiszélesítette az állampolgári részvétel lehetőségeit, egyúttal új kihívások elé állította a közigazgatási tevékenység tervezőit és kivitelezőit.

A hagyományos társadalmi struktúrák nyilvánossága és az online kommunikációs szférában működő nyilvánosság eltérő módon írható le. Az offline nyilvánosságról többféle modell és elmélet áll rendelkezésre; ezek közül Jürgen Habermas nyilvánosság- és kommunikatív cselekvésemélete bizonyult különösen figyelemre méltónak (Habermas, 1971). Az alábbiakban röviden, főbb vonalakban utalunk erre a modellre és a reá adott legrészletesebb társadalom-elméleti kritikára, Niklas Luhmann társadalmirendszer-elméletére (Luhmann, 2006).

Habermas ideálisnak nevezett polgári nyilvánosságfogalma a 19. századbeli klubokhoz, kávéházakhoz kötődik, egyszerre jelent teret és diskurzust, ahol magánemberek csoportjai okoskodó, közvetlen emberi kommunikáció keretében keresnek konszenzust, tematikus viták során tárgyalják meg a „köz” ügyeit. A vitában való részvétel nincs korlátozva, ám jellege a kivitelezés módja tekintetében igen: a vita kizárólag racionális érveken alapulhat, a racionális megértés mellett nincs szükség másfajta megértésre, és mindig a legjobb racionális érv győz. A viták során a résztvevők beazonosítják és felerősítik a társadalom számára releváns problémákat, így elérik, hogy azok bekerüljenek a parlamentbe, és megfelelő döntés szülessen róluk. A nyilvánosság filozófiai szerepe Habermas szerint ily módon az emberi életvilág társadalmi és morális koordinálása (Wilson, 2007). A nyilvánosság egyszerre feltétele és garanciája is a demokráciának, mert Habermas szerint csak az itt folytatott vita révén kristályosodhat ki a közvélemény, illetve a közérdek, amelyet az állam irányítóinak figyelembe kell venniük. (A tétel kimondott előfeltételezése, hogy a demokrácia csakis akkor legitim, ha a hatalmon lévők valóban a „köz” érdekeit szolgálják.) Habermas a konszenzus kialakítására szolgáló ideális beszédhelyzetet korlátozatlanak és uralommentesnek tételezi. Az ideális beszédhelyzet nem pusztán fikciót jelent: amikor egymás megértésére és közös értelmezés (konszenzus) kialakítására törekszünk, mérceként előfeltételezzük az ideális beszédhelyzet fennállásának feltételeit, hogy a valós konszenzust megkülönböztessük a hamistól (Jenei, 2005).

A társadalmi nyilvánosság aranykora azonban Habermas véleménye szerint nem tartott sokáig.¹ Ez két alapvető okra vezethető vissza:

1. A mind agresszívabb expanziót végző kapitalizmus megfékezésének, illetve a minél több modern, „jóléti” szolgáltatás biztosításának érdekében az állam egyre jobban beavatkozott a polgárok életébe (a kötelező oktatástól a társadalombiztosításig).
2. Ahogyan a demokrácia eszméje megszilárdult és magától értetődővé vált, s ahogyan a szavazati jog kiszélesedett, úgy veszítette el kiemelt szerepét a polgárság (így például természetes, hogy a munkásosztály is részt követelt magának a demokráciában, de Habermas állítása szerint a munkásosztály tagjai általában nem rendelkeztek azzal a műveltségi és képzettségi háttérrel, amely a polgárságot alkalmassá tette a politikailag is jelentős „köz” létrehozására).

Az (elvben) korlátozatlan és uralommentes működés az online társadalmi nyilvánosságban első ránézésre pontosan ugyanúgy működik, mint Habermas ideális modelljében. Tüzetesebb vizsgálattal azonban kimutathatók különböző problémák és sajátosságok e téren:

- Az internethozzáférés és az online fórumokon való részvétel *in vivo* korlátozható (például szolgáltatók erre a kínai internetcenzúra, a közel-keleti, úgynevezett Twitter-lázadások idején tapasztalható kormányzati beavatkozások, a cyberbűnözőknek tekintett, illegális fájlcsere végző internetkalózok elleni perek stb.).
- A modernitás pozitívista jogrendszere behatol az internetszférába mint posztmodern kommunikációs eszközbe: a törvényhozói és a végrehajtói hatalom közvetlenül jelen van az online szférában, és módszereit (például a szerzői jogok védelmét) ugyanúgy törekszik érvényesíteni e színtéren, mint az offline kommunikációban.
- Az internet elvben decentralizált platform, amelyben a hálózat csomópontjai között nincs kitüntetett egyed; a valóságban a domainnevek regisztrációját és a technológiai szabványok fejlesztését amerikai székhelyű nemzetközi szervezet végzi (előbbit az ICANN, utóbbit az ISOC és az IETF).

¹ A művet sokan bírálták, egyebek között a „köz” fogalmának túlságosan szűk értelmezéséért, illetve azért, mert az érvelés történelmi tényekkel történő alátámasztása néhol hiányosnak, önkényesnek tűnik, s helyenként nehezen magyarázható hangsúlyeltolódások figyelhetők meg benne – például a nőket en bloc nem tekinti a nyilvánosság résztvevőinek. Habermas vitát folytatott a pozitívizmus témakörében Karl Popperrel, a hermeneutikát illetően Hans-Georg Gadamerrel, a posztstrukturalista korszak jellemzőiről Jacques Derridával, a politikai liberalizmus-kommunitarizmus kérdésében pedig John Rawls-szal. A német szociológus egyébiránt harcos állásfoglalásokat tett a legkülönbözőbb társadalmi-politikai kérdésekben: részt vett egyebek között az egyetemi reformokat sürgető diákmozgalomban, a liberalizmus és a teológia közötti párbeszédben pedig szintén önálló álláspontot alakított ki.

- Az elvben egyenrangú honlapok és kommunikációs funkciók (blogok, wikik, fórumok, mikroblogok, közösségi oldalak) rangsorolására a gyakorlatban léteznek metrikus skálázó módszerek: az olvasottság, a látogatottság, a letöltések száma, az árbevétel stb. tekintetében mégiscsak megkülönböztethetőek és sorrendben állíthatóak. A gyér olvasottságú honlapok, a néhány fős olvasottsággal rendelkező blogok, a „döglött” fórumok tekintélye messze elmarad egy gyakran, akár másodpercenként frissülő, hatásos véleményformáló közösségi oldalétól.

Habermas számára a kommunikáció fogalma egyfajta cselekvésként jelenik meg (innen ered a kommunikatív cselekvésemélet elnevezése is). Erről a kérdéstről hosszú vitákat folytatott többek között pályatársával, Niklas Luhmann német társadalomtudóssal, akire a német tudományos nyilvánosság 1971-ben figyelt fel: ekkor publikálták közösen társadalomelméleti programadó tanulmányaikat és egymás nézeteire vonatkozó kritikáikat a *Theorie der Gesellschaft oder Socialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?* (Társadalomelmélet vagy társadalomtechnológia – Mit nyújt a rendszerkutatás?) című kötetben (Habermas & Luhmann, 1971). Luhmann szerint a szociális rendszer, amely a társadalom alapját jelenti, kommunikációk révén keletkezik. Ahogy rendszeresen fogalmazott: a társadalom nem emberek, hanem kommunikációk rendszere. Az ember és annak biológiája, illetve pszichés működése ilyen értelemben nem a társadalom része, és nem is lehet az, hiszen a társadalom nem emberekből, hanem kommunikációkból építkezik. „Müller úr mája nem a társadalom része, viszont a róla szóló diskurzusok igen” – szól a gyakran citált példa (Habermas & Luhmann, 1971: 78).

Az online társadalmi nyilvánosság e tekintetben mindkét modellel leírható, persze különböző perspektívából szemlélve. Ha az internetes (online) részvételi demokráciát beszédaktusként határozzuk meg, akkor az online végzett kommunikáció (szavazás, javaslattevés, ajánlás stb.) valóban kommunikatív cselekvésnek tekinthető, amely a társadalmi konszenzust szolgálja. Alapja, hogy a szűken vett polgári nyilvánoságnál sokkal szélesebb rétegeket kapcsol be a politikába, pontosabban a tényleges döntéshozatalba és döntéshozatalba, s nem csak négyévenként használatos „szavazógépként” tekint a választókorú népeesség tagjaira. Amennyiben azonban azt vizsgáljuk, hogy az online társadalmi nyilvánosság kizárólag kommunikatív módon képes működni, máris Luhmann gondolatánál találjuk magunkat: társadalom nincs kommunikáció nélkül, ellenkező esetben csupán emberek többé-kevésbé rendezetlen halmazáról beszélhetünk. Felmerül egy további kérdés, ha ebből a nézőpontból tekintünk az online társadalmi nyilvánosságra: mennyiben hasznosulnak az online diskurzusok az offline döntéshozatalban, a „hétköznapi” *policy* művelése során? A konkrét válasz mindig a konkrét helyzettől függ, az általános válasz azonban így hangzik: annyiban, amennyiben a döntéshozók komolyan veszik az online társadalmi nyilvánosságot, vagyis amennyiben az online és az offline döntéshozatal képes egymáshoz strukturálisan kapcsolódni.

Az online részvételi demokrácia eszméje a web2 lehetőségeinek fejlődésével párhuzamosan kapott erőre. A részvételi demokrácia online megvalósulása elsősorban az állampolgárok (a civil szféra) érdeke: azonnali visszajelzéseket, a vélemények gyors artikulálását, illetve a képviseleti demokráciánál gyorsabb és közvetlenebb döntéshozatalt jelent. Ugyanakkor az állam és a közigazgatási intézmények is élvezik az előnyeiket, hiszen általa gyors véleményáramlat-mérés, közvetlen visszajelzés, valamint azonnali, ügýtípustól függően akár automatizált ügyintézés valósulhat meg, amely költséghatékonyra teheti az állam egész működését, s ezen belül a közigazgatást. Pontosan e feltételeket képes biztosítani a jól felépített és áttekinthetően működtetett e-közigazgatási rendszer mint társadalmi funkció és kommunikációs színtér. Emellett természetesen számolni kell negatív hatásokkal is: az állampolgárok oldalán egyebek mellett a társadalmi szerveződések szétaprózódása és elszemélytelenedése, állami részről például a destruktív kritikák és szerveződések kontrollálhatatlan és nehezen ellensúlyozható terjedése, míg a közigazgatási szervek oldaláról nézve egyebek között az ügyintézés mechanikussá és személytelenné válása jelenthet veszélyt.

Információs és tudástársadalom a hálózatban

E fejezet bevezeti az információs társadalom paradigmája mellett a hálózati társadalom fogalmát, s ennek nyomán megmutatja, hogy a klasszikus közélet miként aknázhatja ki az internetben rejlő lehetőségeket.

Az offline és az online döntéshozatal összekapcsolásának praktikus interfésze (csatolófelülete) az internet. E kifejezést kétféle értelemben lehet használni: utalhat egyfelől a technikai apparátusra, másfelől az ennek segítségével kialakított kommunikációs funkciók együttesére, amelyekkel társadalmi nyilvánosság konstituálható.²

„A kommunikációs gépek egyrészt hagyományos értelemben vett technikai eszközökként működnek, másrészt kommunikációs technikai eszközök is, közreműködésükkel zajlik a közösségek előállítás. A kétféle technika között szoros kapcsolat van. Egy adott korszakban az emberek ugyanazokat az elveket alkalmazzák tudományos, technikai, valamint közösségi, politikai problémák megértésére és megoldására” (Shapin & Schaffert [1985] idézi: Ropolyi, 2006: 217).

Az 1960-as években a fejlett országok számára menthetetlenül véget ért az *ipari korszak*, és beléptek abba az új paradigmába, amelyet a közgondolkodás *információs társadalom* névvel illet. Ananda K. Coomaraswamy igen korán, még 1913-ban megalkotta a *posztindusztriális társadalom* kifejezést, amellyel az ipari civilizáció közelgő bukását és a decentralizált társadalomhoz való visszatérést jósolta meg (Mattelart, 2004: 53). A megjósolt folyamat tulajdonképpen kezdetét a „hős mérnökök” (Alan Turing, Claude Elwood Shannon, Vannevar Bush stb.) automatizálással kapcsolatos, II. világháború előtti kutatásai jelentették, amelyektől fogva a gyártástól az információkezelés technikájára helyeződött a hangsúly. Ahogy Nicholas Negroponte fogalmaz: az *atomok korszakát* a *bitek korszaka* váltotta fel, az *áruk* helyett a *jelek* továbbításának gazdaságossága vált kulcskérdéssé (Negroponte, 2002: 18). Az ipari és a kereskedelmi változásokkal párhuzamosan természetesen a társadalomban és a politikai döntéshozatalban is jelentős változások mentek végbe. Immár nemcsak az információ és annak birtoklása, hanem a felhasználás jellege is meghatározza a társadalmi paradigmát. E társadalom modellezése a hálózat metaforájával történik, ennek megfelelően beszélnek *tudástársadalomról* vagy *hálózati társadalomról*, amelyben a tudáshoz való hozzáférés a hálózatban elfoglalt pozíció függvénye, illetve a társadalmi cselekvés kimondott előfeltétele a hálózatban való részvétel:

„A világméretű pénzügyi, gazdasági és kereskedelmi hálózatosodás mellett az utóbbi évek egyik feltűnő világpolitikai jelenségévé vált az internet segítségével szerveződő, világméretű politikai mozgalmak megjelenése. A globális – és általában éppenséggel globalizációellenes célokat követő – civil kezdeményezésekre, csoportosulásokra és egyéni aktivitásra alapozott mozgalom sikeresen, gyorsan, és politikai ellenfelei számára követhetetlenül szervezett sokszázézes összejöveteleket az utóbbi időben évente többször is. Úgy tűnik, hogy az internet a globális civil társadalom legfontosabb eszközévé válik” (Naughtont [2001] idézi: Ropolyi, 2006: 327).

A globális civil társadalom fogalma a katonai és a diplomáciai nyelvben egyaránt meggyökerezett, de létezése körül számos gyakorlati probléma figyelhető meg, amelyek közül az internet korlátozhatóságát és a benne működő uralmi struktúrák problematikáját az előző fejezetben részben érintettük. Az internet mint „korlátozatlan nyilvánosság”, mint „a szólásszabadság ideális terepe”, mint „univerzális szócső” a való életben szükségszerűen csakis ideálképként működik:

„A technolibertáriusok rövidlátása kell ahhoz, hogy hitelt adjunk ennek a globalista populizmusnak, amely megelégszik az elvont és gonosz állam leegyszerűsített képével, amellyel szemközt áll az idealizált civil társadalom, a tetteikben teljesen szabad egyének közötti kapcsolatok szabad tere” (Mattelart, 2004: 171).

² Paul DiMaggio és szerzőtársai alapján „internet” alatt hálózatok olyan elektronikus hálózatát értjük, amely embereket és információkat kapcsol össze számítógépek és más digitális eszközök segítségével, lehetővé téve a személyközi kommunikációt (*person-to-person communication*, természetesen mediatizált személyközi kommunikációt értve ezalatt) és információcserét. Ez a meghatározás lehetővé teszi az „internet” szó kettős referenciáját: egyfelől technikai infrastruktúráként (nyilvános TCP/IP hálózatként vagy más szélessávú hálózatként, mint például az AOL és más alapvető protokollok), másfelől az infrastruktúra lehetőségeiből eredő használati módok összességeként (World Wide Web, elektronikus levelezés, többszereplős online interaktív terek) határozza meg az internet mibenlétét (DiMaggio et al., 2001: 308–309; Bokor, 2011: 70).

A fenti érvelésekből úgy látható, mintha a globális politikai szintér és az internet kommunikációs színtere antagónisztikus viszonyban állna egymással. A közélet szűkebb köreiből azonban – a regionális, illetve helyi közpolitika szintjén – természetesen jól működő példák vannak az online funkciók kihasználására.

A klasszikus „közélet” az internet adta lehetőségeket két fő területen aknázhatja ki:

1. a politikai döntéshozatalban (közpolitika, nyilvános döntéselőkészítés és döntéshozatal, választási kampányok, a *policy* társadalmi és döntéshozói oldalról befolyásoló egyéb kampányok stb.);
2. a közigazgatás területén (e-government, e-ügyintézés, elektronikus közszolgáltatások, ügyintézés digitális aláírás segítségével stb.).

A következő két fejezetben e két nagy terület konkrét vonatkozásairól esik szó.

Online részvételi demokrácia a politikai döntéshozatalban

A racionális, korlátatlan és uralommentes diskurzusok alaptípusát hozzák vissza a köztudatba a részvételi (participatív) demokráciagyakorlásról szóló kezdeményezések. Ezek lényege, hogy meghatározott, konkrét ügyek mentén összefogva, egy lokális közösség érdekeit képviselve aktivitást váltanak ki a közélet szereplőiből. E munkában hangsúlyozottan nem az egyéni vagy csoportérdekek, hanem a lokális közösség alapvető, közös érdekei dominálnak. Hangsúlyozottan „civil” kezdeményezésként születnek, még hozzá a szó klasszikus értelmében: a résztvevők ideológiáktól és pártpolitikától mentesen, felekezeti és világnézeti hovatartozástól függetlenül ügyködhetnek közös dolgaikon, mint a közösség polgárai, akiknek célja az élhető, hosszú távon is fenntartható társadalmi-politikai és földrajzi környezet kialakítása és működtetése. Amitai Etzioni, a modern szervezetek szakértője és a Harvard Business School, valamint a Columbia Egyetem tanára az új társadalomról folyó diskurzusba elsőként vonta be a részvételi demokrácia témáját (Etzioni, 1968). A közösségeket „emberek társadalmi hálójaként” (*webs of people*) határozta meg, olyan személyekre utalva, akik a másikat személyként ismerik el, és hangot adnak erkölcsiségüknek (Etzioni, 1995: IX). A felelős építkezés és útkeresés a kisközösségeknél kezdődik, és egészen az emberiség szintjéig tart. A jövő társadalmát mindenekelőtt cselekvőként és posztmodernként írja le. Cselekvő, mert csak egy közös értékre alapozó, cselekvőképes, meglátásainak hangot adó társadalom képes szembeszállni a jogok túlbujánzásának és a felelősség redukálásának jelenségével. Posztmodern pedig abban az értelemben, hogy a második világháború alatt és után kifejlesztett kommunikációs és tudástechnológiák az ipari korból (a modernitásból) örökölt társadalmi berendezkedés számára kihívást jelentettek, amelyet Etzioni elsősorban erkölcsi kihívásként fogott fel: miként képes felelősen kezelni a társadalom az új eszközöket? A választ ismét csak a felelős cselekvés kulcsfogalmában leli meg. Kommunitarista nézetei nem mentesek az utópisztikus felhangoktól, s a technokritikus nézetrendszer számára komikusan és indokolhatatlanul harcosként jelennek meg (Etzioni, 1968).

A részvételi demokrácia egyik hatékony színtere és kommunikációs eszköze a kibertér, a virtuális valóságban megvalósítható diskurzus. Ha egy pillantást vetünk a kibertér publikus és félpublikus szféráira, a realitással való összehasonlításuk során a következő megállapítások adódnak:

A fizikai nyilvános valóságot többek között a következő vonások jellemzik (Jorgensen, 2001: 26–27):

- Az egyének fizikailag is érintkeznek más személyekkel, amikor a nyilvános térben mozognak.
- A kommunikáció többnyire legalább két ember fizikai jelenlétéhez kötődik.
- A kommunikációt befolyásolja a kinézetünk, a fizikai képességeink, a hangunk, a korunk.
- Az egyének csak bizonyos mértékig tudják kikerülni az információkat, amikor a nyilvános térben tartózkodnak, mivel a jelek, a plakátok, a képek, a hangok stb. formájában megnyilvánuló információk (gyűjtőnéven a tömegmédia) rájuk erőszakolják magukat.

Eközben a humán online társadalmi kommunikáció egyebek közt az alábbi jellemzőkkel írható le:

- Az egyének virtuális, nem pedig reális interakcióba lépnek egymással.
- Az egyének privát módon is hozzáférnek a nyilvános térhez, információkat közölve és fogadva, miközben fizikailag egyedül vannak.
- Áthághatóak a tér, a küllem, a fizikai képességek és adottságok (például a hang és a kor) állította korlátok.

- Hatékonyabban szabályozható, mely információkat akarjuk befogadni és melyeket elkerülni (vö. például a bannervakság jelenségével).

A kibertér nyilvánosságában való tartózkodás sokkal személyesebb cselekedet, mint a fizikai térben való tartózkodás, mivel e szintéren elrejtethető az identitás, illetve úgy is jelen lehet az ágens, hogy közben fizikailag otthon ül. Ugyanakkor sokkal nyilvánosabb cselekedet is, mivel a szavak visszakereshetőek és hozzáférhetőek az egész világ számára, és egy sokkal szélesebb potenciális közönség felé intézi őket az ágens.³ A kibertér ezen egyedülálló vonásai a meghatározásának lényeges részét képezik. Emellett sokkal kisebb ellenőrzés hárul az információátadásra, mivel nincs meg az a potenciális ellenőrző közönség, amely a fizikai világ esetében meghatározó szereppel bír, például a kibeszélés, a megszólás, a pletyka formájában. A fent említett civil szerveződés például gyakorlatilag csak online, egy nyilvános levelezőlista formájában működik: 80–100 feliratkozott tagja itt vitat meg minden fontos kérdést, s online készíti elő beadványait, programjait.

Az információkeresést ellenkező tendencia jellemzi, mivel a kibertérben sokkal erősebb ellenőrzést tudnak gyakorolni a felhasználók afölött, hogy milyen információk érjenek el hozzájuk, mivel nagyrészt megerősítő (igenlő) információkat keresnek. Továbbá a felhasználók káros tartalmaktól való megvédésének szükségessége kevésbé sürgető a kibertérben, mint a fizikai világban (a valóságban), ahol az egyénnek amúgy is nagyobb valószínűséggel kell szembenéznie a kéretlen táblákkal, plakátokkal és – Claude Shannon szóhasználatával élve – zajokkal.

Ha online publikáláson az információ mások számára elérhetővé, tehát nyilvánossá tételét értjük, ez sokféleképpen megvalósítható. Az információ tárolásának és elérhetőségének fokozatai az alábbiak szerint vázolhatók fel (lásd az 1. táblát).

1. tábla. Az információ tárolásának és elérhetőségének fokozatai

A gépem van	Csak én érhetem el	Magánszféra
E-mailben küldöm el	Csak a címzett és én érhetem el	Magánszféra
Zárt hírcsoportban, zárt intraneten található	Csak a közösség tagjai érhetik el	Zárt közösségi nyilvánosság
Interneten van, link nélkül	Véletlenül bárki elérheti, gyakorlatilag senki nem érheti el	Nyilvánosság
Interneten van, linkkel, promóció nélkül	Kevesek érhetik el	Nyilvánosság
Interneten van, linkkel, promócióval	Sokan érhetik el	Nyilvánosság

Forrás: Szakadát, (2001: 120)

Világos, hogy a klasszikus nyilvánosságfogalomhoz korreláló értelmezés a fenti táblázatban csak az utolsó két sorban, de inkább csak az utolsó sorban érhető tetten: az online nyilvánosság korlátait jelentheti sok egyéb tényező mellett a digitális megosztottság, a digitális írástudatlanság, a hozzáférés és a kezelési kompetenciák problémája, a promóció hiánya, valamint az információhoz vezető linkek alacsony száma.

Időről időre felmerül továbbá az online voksolás lehetősége (országgyűlési, helyhatósági, európai parlamenti választások, népszavazások stb. tekintetében). Ennek kialakítása elsősorban az identitás és az azonosítás problémái miatt hiúsult meg eddig. A következő fejezetben említendő digitális aláírás szélesebb körű elterjedése talán képes volna megoldani az online voksoló problémáit – amennyiben a népszámlálásban való részvételt sikerült egy jól programozott szoftver révén online módszerrel is lehetővé tenni, úgy technikai értelemben az online szavazatijoggyakorlásnak sincs akadálya. Magyarország az úgynevezett „e-részvétel” szintjén kifejezetten jó helyzetben van: az ENSZ felmérése szerint az elektronikus úton történő informálódás, tanácsadás és döntéshozatal összetett indexét tekintve az erős középmezőnyben vagyunk: a teljes lakosságra vetítve 36 százalék vett már igénybe valamilyen internetes információs szolgáltatást. E tekintetben Hollandia és Dél-Korea a listavezető 81–81 százalékkal, a sor végén pedig Algéria és Vanuatu kullog négy-négy százalékkal (UNEGS, 2012: 44).

³ Az internetjog az internet nyilvánosságának meghatározásakor az elvben elérhető legszélesebb nyilvánosságot veszi alapul, és nem a tényleges olvasottságot, nézettséget méri. Ha bárkinek abszolút esélye van a webes tartalom elérésére, a nagy nyilvánosság általi elérhetőség tényállását megvalósultnak kell tekinteni (Szentkúti, 2003: 343).

A „nyilvánosság” szó jelentése magában foglalja az állampolgárságot, a közösséget, valamint a nem magánjellegű, mindenki számára hozzáférhető és megfigyelhető jelenségeket. A kibertérben sokan „új nyilvános teret” látnak, amelyet emberek hoztak létre, s amely a haladás hagyományos narratíváit az önbeteljesítés és az egyéni fejlődés iránti modern vágygal kapcsolja össze. Világossá kell tenni, hogy az új nyilvános tér nem azonos az új nyilvános szférával. Nyilvános térként az internet egy újabb fórumot biztosít a politikai vitákhoz. Mint nyilvános szféra az internet elősegítheti az olyan vitákat, amelyek az elképzelések és a vélemények demokratikus cseréjét mozdítják elő. A virtuális tér ösztönzi a vitát, a virtuális szféra erősíti a demokráciát. Ez az írás nemcsak az online politikai vitákat vizsgálja, hanem azt is, hogy ezek a viták hogyan járulnak hozzá a demokratikus társadalomhoz (Bokor et al., 2011: 13). A nyilvánosság ezen megfogalmazásai – írja Papacharissi (2002) – némileg idealizáltak voltak. Ironikus, hogy a demokrácia eme „csúcса” évszázadokon át szerkezetileg nem volt demokratikus, hiszen a nőket és az „alacsonyabb” társadalmi osztályokat kizárták belőle – teszi hozzá.

A részvételdemokrácia-kezdeményezések különlegessége abban rejlik, hogy egyenrangú, egymás mellé rendelődő tagokból áll, és konszenzusos alapon üzemel: az ügymenetet koordináló testület nem szervezetként vagy intézményként működik, nem választ vezetőket, és nem személyek, hanem ügyek mellé szerveződik, ahol vannak „ügy-vivők” de a működést nem személyek szabályozzák, hanem az ügyek melletti együttműködés. Minden döntést konszenzussal hoznak meg. A támogató tagok közül bárki kommunikálhat problémákat, tematizálhat felmerülő aktuális közéleti ügyeket, sőt generálhat is ilyeneket, hiszen a lényeg az, hogy a problémák a közbeszéd felszínére kerülhessenek. Ezt követően a tagok hálózata felméri az ügyet és cselekszik, szükség esetén szakértőket von be a probléma megoldása érdekében. Ha érdekellentét merül fel a résztvevők között, akkor független álláspont kialakítására törekedve, szakmai alapon, a közösség érdekeit szem előtt tartva és a meggyőzés eszközeit használva törekszik megegyezésre, gyakran jogi (például mediáció), pszichológiai (például drámapedagógiai csoport), illetve társadalomtudományi (fókuszcsoporthoz) módszereket vonva be a problémamegoldó ügyködésbe.

Ilyen döntéshozatalra – s együtt a módszerrel szembeni ellenérzésekre – kínál jó példát a Nyitott Kör Egyesület szentendrei működése: a helyi önkormányzat számos telek belterületbe vonását kezdeményezte, aminek nyomán komoly lakossági felháborodás alakult ki. Ekkor az egyesület megkereste az önkormányzatot, hogy munkatársaik mediátorként rendezhessenek egy vitanapot a Városházán. Az önkormányzati képviselők közül is delegáltak résztvevőket, a lakosság köréből pedig telefonkönyv alapján véletlenszerű mintavétellel kerestek meg 20–30 személyt. Az első vitanapon megfogalmazták a problémákat. A második vitanap azonban, amely a megoldáskeresés jegyében telt, csaknem botrányba fulladt: a képviselők nem értették a telefonos meghívás és a telefonkönyvön alapuló mintavétel lényegét, valamint egy általuk már előkészített anyagról kellett volna lényeges kérdéseket érintő, változtató döntésre jutni, ezért az utolsó pillanatban visszakoztak. A kezdeményezés ezután egy helyi civil szerveződés disputáját segítette tovább, különböző konkrét, hétköznapi ügyek „láthatóvá tételével”, online platformokat (levelezőlista, honlap) igénybe véve. Az eset tanulsága az volt, hogy a részvételi demokrácia „játékszabályait” minden érintettnek egyformán el kell fogadnia, máskülönben az elgondolás alapjai nem képesek hatékonyan működni.

Aba nagyközség részvételdemokrácia-kezdeményezése jóval korábbra, 2004-re datálódik. Alapeszméje ugyanaz, mint fentebb láttuk: civil szervezetek képviselőinek delegálása, tudásuk és véleményeik összegyűjtése adott fókuszterekben a kezdeményezés online felületeire, majd ezek megvitatása online és offline színtereken (lakossági fórumon, falunapon, internetes vitafórumon stb.), végül a szempontok szintézise és önkormányzati döntéshozatal a kialakított álláspontnak megfelelően (Ugrin & Varga, 2004).

A részvételi demokráciának természetesen léteznek ennél még korábbi, külföldi példái is. A dél-amerikai Porto Alegre városában sajátos szociokulturális és gazdasági környezetben tudott megvalósulni a közvetlen, részvételi demokrácia. A nyugat-európai példákban – Barcelonától Bolognáig – többnyire legalább 15 000 lakosú városokban zajlottak és zajlanak ilyen programok, a nagy számú érintett lakos miatt főként online közvetítéssel (honlap, fórum). Az ennél kisebb településeken természetesen könnyebb az offline, közvetlen, interperszonális kommunikáció, de a települések honlapja ez esetben is fontos tájékozási pont marad. Valamennyi ilyen programból kirajzolódott, hogy az európai gyakorlatban nagy fontosságot tulajdonítanak a képviselői demokrácia megőrzésének, ezért a részvételi demokrácia a gyakorlatban nem annyira jelenti az állampolgárok közvetlen beemelését a döntéshozatalba, mint amennyire a lakosság és az önkormányzat közötti bizalomépítést és intenzív kommunikációt szolgálja (Ugrin & Varga, 2007).

A közigazgatás behálózása

Az online közigazgatási szolgáltatásokat Budai Balázs öt szinten értelmezi (Budai, 2009: 195–199):

1. Az információnyújtás elektronikus módja, ilyen például, ha valamely minisztérium honlapján lehet tájékozódni a nyitvatartási időről és az ügyintézés módjáról.
2. Egyirányú kapcsolat, vagyis amikor elektronikusan letölthető az ügyintézéshez szükséges nyomtatványok.
3. Interaktivitás, vagyis amikor on-line módon tölthető ki az űrlapok, ide értve a hitelesítést is. Mivel az illetékek befizetését ez a szint nem teszi lehetővé, az ügyfél egyszeri megjelenése továbbra is szükséges.
4. Tranzakció: a teljes ügymenet elektronizált, beleértve az illetékek lerovását is.
5. Perszonalizáció, ami lehetővé tesz bizonyos automatizálást, így például ha az adott kormány szervnek rendelkezésre állnak más adminisztratív forrásból az állampolgár meghatározott adatai, azokat már eleve feltüntetik a személyre szabott űrlapban, s az állampolgárnak ezeket nem kell újra beírnia.

A magyarországi e-közigazgatás helyzete jelenleg sok tekintetben a harmadik szinten áll, néhány szolgáltatás elérhető a negyedik szinten vázolt módon; például a cégalapítás már lehetséges kizárólag elektronikus úton. A harmadik szint az ország nagyobb településein kézzelfogható valóság: az okmányirodai ügyintézés jelentős része sorszámhúzással, automatikus ügyfélirányítási rendszerben, online időpontfoglalással működik Szombathelytől Budapest valamennyi kerületén át Gödöllőig és számos más helyen:

„Az e-közigazgatást fizikai oldalról az Elektronikus Kormányzati Gerinchálózat teszi lehetővé, amely összekapcsolja a kormányzati és közigazgatási adatbázisokat, hálózatokat és informatikai rendszereket, és biztosítja a különböző kormányzati szolgáltatások elérhetőségét az állampolgároknak, valamint a gazdálkodó szervezeteknek. Az e-közigazgatás 2010 Stratégia által definiált legfontosabb területek megfelelnek az EU által meghatározottaknak. Az elektronikus ügyintézés legfontosabb tere, az Ügyfélkapu, 2005 óta létezik, biztosítja, hogy az állampolgár ügyeinek intézése céljából egyedileg azonosított módon, biztonságosan lépessen kapcsolatba elektronikus úton a közigazgatással. A fejlődés ütemét jól jellemzi az a tény, hogy 2005-ben ötféle elektronikus szolgáltatás igénybevételére volt lehetősége a vállalkozásoknak, így például a cégnyilvántartásban szereplő okiratok elektronikus formában történő kikérésére, 2009 óta viszont a cégalapítás teljes egészében intézhető elektronikus úton. 2006 és 2009 között az Ügyfélkapun 777 ezren regisztráltak” (E-közigazgatás, 2010: 1).

Megjegyzendő, hogy az ügyfélkapus regisztráció érvényesítéséhez még mindig személyes okmányirodai egyeztetés szükséges, ahogy számos más szolgáltatás sem érhető el száz százalékig elektronikus formában. A realitás és a virtualitás a közigazgatás számára egyelőre nehezen járható út, s úgy tűnik, a kézzelfoghatóság egyértelmű elsőbbséget élvez minden többletköltségével együtt is.

A lehetőségek – mint az e-közigazgatás egyik oldala – a látszat ellenére is meghaladják a tényleges igénybevételt, a másik oldalt:

„A felhasználás szintje sok esetben elmarad a lehetőségektől: az állampolgároknak mindössze 30%-a, a tényleges internethasználóknak 46%-a használja az e-közigazgatás szolgáltatásait az unióban. Ezen belül – a megfelelő szintű szolgáltatások rendelkezésre állásával összhangban – a legalacsonyabb szint igénybevételéről, vagyis a kormányzati honlapokról információ megszerzéséről átlagosan az internetezők 42%-a számolt be, űrlapot 27% töltött le, és 20% küldött vissza elektronikusan kitöltve. A skandináv országok állampolgárai élénkjárók az e-kormányzati szolgáltatások használatában, Magyarország az átlagtól valamivel elmarad (42%), Romániában, Bulgáriában és Görögországban pedig szinte sehol sem tart ezek igénybevétele. Az elektronikus kormányzati szolgáltatásokat legintenzívebben használó országok többségében mind az ilyen szolgáltatások elérhetősége, mind a háztartások

internethez való hozzáférése magas szintű, de vannak kivételek: bár a feltételek adottak lennének, az Egyesült Királyságban például az átlagosnál alacsonyabb az állampolgárok online aktivitása. A vállalkozások esetében jobb az arány: 70%-uk (az internet-hozzáféréssel rendelkezők 75%-a) használja az online szolgáltatásokat, amelyek itt kifinomultabbak is. A korlátozott igénybevétel okai között jelentős szereppel bír a nem elegendően magas internethasználat, az ismeretek hiánya, a használni akarás hiánya és a szolgáltatás által nyújtott hozzáadott érték hiánya" (E-közigazgatás, 2010: 3).

Ami a magyar helyzetet illeti: 2009-ben a háztartások 55 százaléka rendelkezett internet-hozzáféréssel, s ezek mindössze 42 százaléka használta e kommunikációs platformot a hatóságokkal való kapcsolattartásra. (A 27 EU-tagállam átlaga 65, illetve 46 százalék volt.) Az e-közigazgatási szolgáltatások rendelkezésre állása az összes közigazgatási szolgáltatás közül hazánkban 63, míg az unió átlagában 71 százalék volt (E-közigazgatás, 2010: 4). E tendencia azóta valamelyest javult. 2012 első negyedévében 9 942 000 lakosra 4 552 000 internet-előfizetés jutott, ami már jócskán meghaladta a kétharmados internet-penetrációt, ám az e-közigazgatási szolgáltatások igénybevételének növekedése, féltő, nem egyezik meg ezzel a növekedési ütemmel. 2008-ban a szélessávú internet elterjedtsége a teljes lakosságra vetítve 16 százalékos volt, az e-közigazgatási szolgáltatások használata azonban 25 százalékon állt a teljes internetező lakosságra vetítve. Másképp fogalmazva: az internetelérések jelentős növekedése messze meghaladta az e-közigazgatást igénybe vevők körének csekély szélesedését (UNEGS, 2012: 107). Igaz, a vizsgált 190 ország között hazánk a 31. helyen áll e szolgáltatások magas fejlesztési indexével (UNEGS, 2012: 126–127). (Az *e-government development index* készítésének részletes módszertanát ugyancsak lásd az idézett cikkben.)

A szolgáltatások vonzóbbá tétele érdekében az Elektronikus Közigazgatás Operatív Program finanszírozásában 2013 elejére továbbfejlesztik – közelebb viszik a fent vázolt ötödik lépcsőfokhoz – a Magyarországon elérhető e-közigazgatási szolgáltatásokat:

„Elektronikus ügyfél-azonosítás, elektronikus aláírással benyújtható dokumentumok, elektronikus információáramlás – ezekkel a szolgáltatásokkal bővül, és válik kényelmesebbé az elérhető elektronikus közigazgatási szolgáltatások köre. A Kormány elfogadta a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium (KIM) javaslatát a közigazgatási hatósági eljárás egyszerűsítéséről. [...] A jövőben például az ügyfelek rendelkezhetnek arról, hogy a magasabb szintű kiszolgálás érdekében az általuk korábban megadott azonosítókat a különböző közigazgatási ügyek intézése során az ügyintézők felhasználhassák, így például egy otthon felejtett TAJ-szám miatt nem kell előlről kezdeni a teljes ügyintézését. A megfelelő adatvédelmi háttérrel biztosított azonosítási folyamat lehetővé teszi, hogy az ügyfél akár egy mobiltelefonnal, igazolvány nélkül tudja intézni hivatali ügyeit, akár az adóhivatalban vagy a társadalombiztosításnál is" (Új korszakba lép az e-közigazgatás, 2012).

A fejlesztés ígéri a digitális aláírással rendelkező ügyfelektől e-mailben érkező beadványok automatikus befogadását, valamint az „időszakos értesítés” szolgáltatás beindítását is, amely a bankok és a közműszolgáltatók gyakorlatához hasonlóan rendszeresen tájékoztatja az ügyfeleket ügyeik aktuális állásáról. (Ennek nyomait fedezhetjük fel az Ügyfélkapu által küldött emlékeztető e-mailekben, amelyeket az ügyfél bizonyos okmányai érvényességi határidejének lejárta előtt kap.)

A helyi közigazgatásban egy nagyon is általános, kézzelfogható problémát tapasztalhatunk, amelyre a szakemberek régen felhívták már a figyelmet, de megnyugtatóan máig sem rendeződött:

„A köztisztviselő és az informatikus más-más nyelvet beszélése többek között az egymással nem kompatibilis, egymástól elszigetelten működő, egyedi rendszerek kiépítését eredményezte azoknál az önkormányzatoknál, ahol megvolt a szándék az e-government valamilyen szintű alkalmazására. A megszületett rendszereket alkotóik sokszor a saját képmásuk-

ra formálták, így inkább az informatikai tudománynak jelentenek produktumot, mintsem a helyi szintű közigazgatásnak – vagyis, vagy nem alkalmazhatók a gyakorlat igényeinek megfelelően, vagy (a köztisztviselői szakértelem, affinitás hiánya, ill. a rendszer misztifikálása miatt) maguknak az informatikusoknak kellene használniuk, akiknek viszont nem ez a dolguk” (Tózsá, 2001: 91–92).

E hosszú idézet, úgy véljük, igen sommás magyarázatot ad az e-government működési problémáira:

1. Nem működik jól a rendszer, ha nincs megfelelő sztenderd és nincs komplex építkezés a közigazgatási modulok között. Ha az egyes hivatalok rendszerei nincsenek összekapcsolva és nem látnak rá egymás adatbázisára, hiába volt a sok különálló fejlesztés – csakis hálózatba kötve érdemes adatbázisokat használni.
2. Akkor sem tud hatékonyan működni az e-közigazgatás, ha úr tátong a kínált szolgáltatások mennyisége és azok igénybevételének mértéke között. Ehhez a digitális írástudatlanság mértékének és a digitális szakadék méretének csökkentésén túl felhasználóbarát felületekre van szükség, amelyek ügyintéző és ügyfél számára egyaránt ergonomikusak és áttekinthetők.

A további rendszerfejlesztéseknek tehát feltétlenül igazodniuk kell a már meglévő sztenderdekhez, és használhatósági előkutatásokkal kell megtámogatni őket. Az e-közigazgatás még szélesebb körű elterjedéséhez természetesen időre van szükség, de ebből valamennyi megspórolható lenne, ha a fejlesztések nem abból indulnának ki, hogy a felhasználókat kell képezni a rendszer használatára, hanem abból, hogy olyan rendszert kell építeni, amelyet a felhasználó külön képzés nélkül is igénybe tud venni. A Dunakanyari és Pílisi Önkormányzatok Többcélú Kistérségi Társulása (DPTKT) igen jó példával járt elől, amikor egységes fejlesztésbe kezdett (uniós pályázati támogatásból) annak érdekében, hogy a kistérség 13 településének közigazgatási informatikai rendszere egy kézben, egy üzemeltetőnél összpontosuljon. A települési honlapok, a különböző települések okmányirodáinak adatbázisa, a polgármesteri hivatalok belső hálózatai így 2010-re összekapcsolhatóvá váltak, ami nagyban megkönnyítette a kistérségi szintű kommunikációt. Ráadásul a napi 24 órás *helpdesk* (informatikai ügyfélszolgálat, hibaelhárítás) is egy kézbe került, gördülékennyé téve a hibajavítást, problémamegoldást. Ilyen esetekben – ahogy az idézett térségben is – az okozhat problémát, hogy a pályázati támogatás mellett bizonyos mértékű önrész is szükséges, illetve a rendszert öt-hat év után (a pályázat jellegétől függően) tovább kell működtetni. A DPTKT rendszeréből több kistélepülés is kiszállt, miután a szükséges önerő kigazdálkodása és biztosítása nehézségekbe ütközött számukra.

A jó gyakorlatok között még egy, félig közigazgatási, félig turizmusinformatikai fejlesztésről kell beszámolni: A Szentendre és Térsége Turisztikai Desztinációs Menedzsment Kft. 2012 közepére építette ki a szentendrei belvárosban online tájékoztatási rendszerét, uniós támogatásból. Ennek lényege, hogy az utcanévtáblákat kicserélték olyanokra, amelyeken okostelefonokkal „letapogatható” kódok (úgynevezett QR-kódok) vannak: amint a látogató beolvassa az adott utcanévtábla kódját, telefonja kijelzőjén egy olyan weboldal jelenik meg, amelyen a szóban forgó utca nevezetességeiről, látnivalóiról olvashat. A turisztikai felhasználáson túl a városnak lehetősége van arra, hogy például a Polgármesteri Hivatal vagy a szemközti Okmányiroda oldalán elhelyezett hasonló kódok segítségével azonnali tájékoztatást tudjon nyújtani az ügyintézéshez szükséges aktuális várakozási időről, az épületben intézhető ügytípusokról, vagy a portás „zaklatása” helyett rögtön felkínálja a hivatal telefonkönyvét, amelyből egyenesen tárcsázható a kívánt mellék.

Összegzés és következtetések

Jelen tanulmány az offline közélet fogalmától az online közélet koncepciójáig vázolt fel egy társadalomelméleti gondolatmenetet. Az online közélet két vetületéről – állampolgári oldalon a részvételi demokráciáról, államszervezeti oldalon az e-közigazgatásról – egyaránt elmondható, hogy Magyarországon Nyugat-Európához képest a fejlődő tendenciák ellenére is gyerekipőben jár a használati fejlettség. A részvételi demokrácia nyugati példái elsősorban nagyvárosokból származnak, itthon kisvárosok és nagyközségek szintjén zajlanak a próbálkozások, amelyeket rendre körülölel a képviselői demokrácia féltése és a részvételi demokrácia-kezdeményezések plebejus jellegéről szóló

gyanakvás. Ami pedig az e-közigazgatást illeti, a digitális szakadék hozzáférési és használati momentuma egyaránt megnehezíti a fejlesztést, még ha jelentős uniós támogatás is áll az IT-szektor ez irányú feladatai mögött. A csekély számú magyar példára építve természetesen nehéz igazán plauzibilis érvelést felállítani a magyar helyzet fejletlenségéről, de a tanulmányban jelzett problémák és esetvázlatok egyértelműen jelzik, hogy az elméletekben létező felsőbb lépcsőfokok még messze állnak attól, ahol a hazai online közélet jelenleg tart.

Irodalom

- Bokor Tamás (2011): Humán online társadalmi kommunikáció. *Doktori értekezés*, Pécs: PTE BTK.
- Bokor Tamás & Dietz Ferenc & Molnár Ildikó (2011): *Társadalmi nyilvánosság. Közkommunikáció és problémakezelés a közszolgálatban, különös tekintettel a helyi közigazgatásra*. Budapest: BCE TK.
- Budai Balázs Benjámin (2009): *Az e-közigazgatás elmélete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- DiMaggio, Paul & Hargittai Eszter & Neuman, W. Russell & Robinson, John P. (2001): Social Implications of the Internet. *Annual Review of Sociology*, 27, 307–336.
- Az e-közigazgatás szolgáltatásai és használata az Európai Unióban (2010): *Statistikai Tükör 134*. Online: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel31010.pdf> (utolsó letöltés: 2012. július 30.)
- Etzioni, Amitai (1968): *The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes*. New York: The Free Press.
- Etzioni, Amitai (1995): *The Spirit of Community. Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*. London: Fontana.
- Habermas, Jürgen (1971): *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Berlin: Neuwied.
- Habermas, Jürgen & Luhmann, Niklas (1971): *Theorie der Gesellschaft oder Socialtechnologie. Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt: Suhrkamp Verlag.
- Jenei Ágnes (2005): Kereskedelmi televízió és demokrácia. *Médiakutató*, ősz, online: http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_03_osz/01_kereskedelmi/01.html (utolsó letöltés: 2012. augusztus 12.).
- Jorgensen, Rikke Frank (2001): Internet and Freedom of expression. Online: <http://archive.ifla.org/faife/papers/others/ife03.pdf>, (utolsó letöltés: 2012. augusztus 12.).
- Luhmann, Niklas & Baecker, Dirk (2006): *Einführung in die Systemtheorie*. Auer-System-Verlag: Carl.
- Mattelart, Armand (2004): *Az információs társadalom története*. Budapest: Gondolat & Infonia.
- Naughton, John (2001): Contested Space: The Internet and Global Civil Society. In: Anheir, H. – Glasius, M. et. al. (eds.): *Global Civil Society 2001*. Oxford: Oxford University Press, 147-168.
- Negroponce, Nicholas (2002): *Digitális létezés*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Papacharissi, Zizi (2002): The Virtual Sphere – The Internet as a Public Sphere. *New Media & Society*, 1. (IV.) 9–27.
- Ropolyi László (2006): *Az internet természete. Internetfilozófiai értekezés*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Shapin, Steven & Schaffer, Simon (1985): *Leviathan and the Air-Pump. Hobbes, Boyle, and the Experimental Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Szakadát István (2001): A digitális kultúra és a világháló mint alternatív nyilvánosság, ennek folyamatai, hatásai, szabályozási módjai, anticipálható politikai következményei. In: Buda Béla – Sárközy Erika (szerk.): *Közéleti kommunikáció*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 111–123.
- Szentkúti Dániel (2003): Az interneten továbbított jogellenes tartalomért való büntetőjogi felelősség egyes kérdései. In: Kiss Daisy (szerk.): *E-akták. Tanulmányok az internetjog világából*. Budapest: Bibó István Szakkollégium, Internetjogi Kutatócsoport.
- Tózsza István (2001): Az e-government kommunikációs problémái a helyi igazgatásban. In: Jenei Ágnes (szerk.): *Közélet és kommunikáció*, Budapest: BKÁE, 87–93.
- Ugrin Emese & Varga Csaba (2004): Az abai modell: A helyi demokrácia fejlesztése, a társadalmi szerződés létrehozása. Online: <http://www.aba.hu/?module=news&action=show&nid=27283> (utolsó letöltés: 2012. augusztus 1.).
- Ugrin Emese & Varga Csaba (2007): *Új demokrácia és államelmélet*. Budapest: Századvég Kiadó.

United Nations E-Government Survey 2012. E-Government for the People, New York: United Nations. Online: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan048065.pdf> (utolsó letöltés: 2012. július 30.).

Új korszakba lép az e-közigazgatás – felgyorsulhat az elektronikus aláírás terjedése (2012): Online: <http://www.kormany.hu/hu/kozigazgatasi-es-igazsagugyi-miniszterium/hirek/uj-korszakba-lep-az-e-kozigazgatas-felgyorsulhat-az-elektronikus-alairas-terjedese> (utolsó letöltés: 2012. július 30.).

Wilson, Doug (2007): A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Online: <http://hu.shvoong.com/social-sciences/sociology/1656387-t%C3%A1rsadalmi-nyilv%C3%A1noss%C3%A1g-szerkezetv%C3%A1ltoz%C3%A1sa/#ixzz1bWM5Coud> (utolsó letöltés: 2012. augusztus 1.).

Bak Ivett

Sztárkultusz régen és ma: a múlt hősei és a modern sztárok

Povedák István *Álhősök, hamis istenek? Hős- és sztárkultusz a posztmodern korban* című könyve arra vállalkozik, hogy elemezze a hősök és a sztárok kultuszának hasonlóságait és különbségeit, három nagy történelmi hős és néhány sztár (énekesek, sportolók és egy politikus) alakján keresztül. A kötetben választ lelhetünk arra a kérdésre is, hogy vajon a sztárkultusz értelmezhető-e vallásként.

A sztárok a mai magyar média egyik legharsányabb színfoltját alkotják. Beférkőznek a látóterünkbe, akár akarjuk, akár nem. Többségünk bosszantó és érdektelen jelenségként tekint rájuk, de talán ennél több rejlik a zajos és élénk felszín alatt. Povedák István *Álhősök, hamis istenek? Hős- és sztárkultusz a posztmodern korban* című könyve arra vállalkozik, hogy elemezze a hősök és a sztárok kultuszának hasonlóságait és különbségeit, három nagy történelmi hős és néhány sztár (énekesek, sportolók és egy politikus) alakján keresztül. A kötetben választ lelhetünk arra a kérdésre is, hogy vajon a sztárkultusz értelmezhető-e vallásként.

A szerző célja a történelmi hősök és a sztárok kultuszának összevetése, a hőskultuszt kialakító társadalmi folyamatok feltárása. Elemzi a kultuszok megnyilvánulási formáit, különösen a rajongók életére gyakorolt hatásukat. Povedák István elsősorban a néprajzkutatás szemszögéből vizsgálja a jelenséget, de más tudományterületek eredményeit is felhasználja következtetéseihez. Kutatásában a különböző empirikus eszközök széles választékát vonultatja fel: kérdőívek, interjúk, fórumok, sms-ek és bulvármédia-termékek elemzésével támasztja alá érveit. A kötet pillanatképet kíván adni napjaink magyar hőseiről, miközben írója tudatában van annak, hogy ez a lista állandóan változik.

A szerző könyvének kezdetén tisztázza a hősök és sztárok fogalmának különbségeit és összefüggéseit. A két típus közti legmarkánsabb különbséget – kapcsolódva Daniel J. Boorstin klasszikus és Buda Béla újabb keletű meglátásaihoz – abban látja, hogy a sztárokra jellemző a tömegmédián keresztül terjedő hírnév. Emellett egyetért azzal az elképzeléssel is, hogy míg a hírnév mesterségesen is könnyedén előállítható, addig hősöket nem lehet ilyen módon kreálni. Ez a folyamat felfedezhető abban a tendenciában is, amely során a történelmi hősök térszűrésével kialakuló hiányt a tömegmédiával létrehozott sztárok népesítik be (78–79. o.). A kutatási előzmények felsorolása során kiemeli, hogy ezt a jelenséget nem lehet csak a folklorisztika eszköztárával vizsgálni, így szükségesnek tartja a történelemtudomány, az irodalomtudomány és a szociálpszichológia megközelítéseinek alkalmazását is. Könyvének egyik újdonsága abban rejlik, hogy a folklorisztikában eddig kevésbé kutatott témával, a sztárkultusszal foglalkozik. Míg Magyarországon eddig csak kevés ilyen témájú írás látott napvilágot, addig a nemzetközi szakirodalomban számos, klasszikusnak számító tanulmányt olvashatunk, amelyek közül Leo Braudy és a már említett Daniel J. Boorstin elméletére a kérdéses kötet is támaszkodik. Írásában választ keres arra a kérdésre is, hogy a sztárok kultuszának van-e kapcsolata a vallással, van-e hasonlóság a kettő megnyilvánulásai között. Egyik alapfeltevése az, hogy a hősök és a sztárok alapvető emberi igényt elégítenek ki, létezésük annak köszönhető, hogy szükségünk van követendő példaképekre.

Írásának első felében azokkal a történelmi hősökkel foglalkozik, akiknek befolyása annyira jelentős, hogy még ma is képesek tömegeket megmozgatni, tehát napjainkban is élő kultuszuk van. A hősök kialakulása mögött egy olyan igényt sejt, amely szerint szükségünk van olyan személyekre, akik segítenek eligazodni a mindennapokban, és az elbizonytalanító helyzetekben tájékozódási pontokként szolgálnak. Úgy véli, hogy minden korban vannak olyan kiemelkedő személyek, akikre speciálisan szükség van az adott kor problémáinak megoldásához, hiszen felfedezhető, hogy a történelemben a nagy fordulópontok, változások bekövetkeztét mindig a jelentős történelmi hősök megjelenése követte. „Napjaink hősei és az elmúlt korok hősei szerves kapcsolatban állnak egymással. Tulajdonképpen ugyanannak a jelenségnek különböző időkben jelenlévő megnyilvánulási formáival van dolgunk” (34. o.). Ez tehát az a pont, ahol a hősök és a sztárok egymáshoz kapcsolódnak, hiszen a szerző érvelése szerint a sztárok azok a személyek, akik napjaink problémáira megoldást kínálnak.

Az elemzett történelmi hősök sorában megtalálható Kossuth Lajos, Széchenyi István és Nagy Imre alakja. E történelmi figurák mindegyikének élő kultusza van, de képük sokat változott az idő folyamán, aminek egyik oka a

tömegmédiában keresendő. Emellett a minket érintő problémák is megváltoztak, ezek a hősök már nem képesek rájuk megfelelő megoldást adni. Ráadásul megítélésüket a politika is aktívan befolyásolja a médián és a közoktatáson keresztül. A szerző következtetése az, hogy egyértelmű kapcsolat van a „közösségi emlékezet felbomlása, a közösségi kapcsolatháló átalakulása, valamint az individualizáció között” (79. o.). Ebben érhető tetten a hősök és sztárok közt lévő alapvető különbség is, jelesül az, hogy az előbbiek a közösség érdekeit tartják szem előtt, míg az utóbbiak csak saját boldogulásukat keresik.

A könyv második része a sztárok kultuszával foglalkozik. A szerző elsőként a sztárok osztályozásának, besorolásának nehézségét emeli ki, hiszen megjelenésük napjainkra rendkívül sokszínű és nagyarányú lett. Ezért ahhoz, hogy kultuszukat elemezni lehessen, több olyan szempontot sorol fel, amelyet figyelembe kell venni a jelenség vizsgálata során. Fontos rendezőelv a személy kultuszának időbelisége (milyen hosszú időn át fejt ki hatását), az ismertség, a kultusz intenzitása (a sztár hat a rajongó személyiségére, életfelfogására), az adott személy specialitása (milyen területen lett híres). Problémát okoz továbbá, hogy a sztárok esetében e jellemzők között átfedések vannak, így inkább csak a velük kapcsolatos tendenciák felfedésére alkalmazhatók. A szerző a specialitás szempontja alapján rendszerezi az általa kiválasztott sztárokat: a továbbiakban énekesek, sportolók és politikusok kultuszának bemutatásával foglalkozik.

A sztárok csoportjainak elemzése előtt kitér azokra a körülményekre, amelyek elősegítették a sztárkultusz kialakulását. Visszanyúl egészen a felvilágosodás és az ipari forradalom következményeihez: a gyárak létrejöttével és a vidékről a nagyvárosba vándorló munkások tömegeivel az addigi élet gyökeresen átalakult. A városba települők elszakadtak korábbi hagyományaiktól, elvesztették a társadalomban és a közösségben addig betöltött helyüket és szerepüket. Az egyén magára maradt, az egyház is veszített jelentőségéből, így a 19. század folyamán kialakuló olyan új irányzatok adtak lehetőséget helyünk megtalálására, mint például a nacionalizmus, a különböző politikai szerveződések és a fogyasztói civilizáció. A szerző a tömegmédiát elektronikus folklórnak tekinti, amely egyrészt felgyorsult formában képes átadni az ismereteket, másrészt képes hatást gyakorolni véleményünkre is. A médiában látottak lesznek a legfontosabb információforrások, így azokból válnak hősök, akik mintaként állnak előttünk a médiumokban, illetve akik azt az életet testesítik meg, amelyre magunk is vágyozunk. Úgy véli azonban, hogy biztosan létezik olyan társadalmi igény, amelyet a média szolgál ki, hiszen a fogyasztók életéből hiányzó dolgok helyettesítésére szolgál. Povedák István végső soron eltérést fedez fel a hősök és sztárok kultuszában, és úgy véli, hogy: „A sztárkultusz – mivel nem elégíti ki történelmi előzményének, »mintájának« alapvető funkcióit, így annak csupán »pseudo« formája” (100. o.).

Könyvének utolsó nagyobb egységében azokkal a sztárokkal foglalkozik, akik véleménye szerint kapocsként szolgálnak a hősök és a sztárok kultusza között. Az első jelentős csoportnak az énekesek kategóriáját tartja, mivel képesek nagy tömegeket megszólítani és jelentős rajongótáborral rendelkeznek. Zámbó Imre és Rúzsa Magdolna figuráját választja elemzése tárgyául, mivel mindketten erős befolyást gyakoroltak rajongóik életére, ugyanakkor karrierjük során sem veszítették el a „nép fia” státusukat. Emellett a határon túli magyarok számára is azonosulási mintát szolgáltatnak, hatásukat leginkább dalszövegeiken keresztül érik el. A szerző a rajongói fórumok, a bulvárújság-cikkek és a rajongókkal készített interjúk alapján azt a következtetést vonja le, hogy a két énekes közül elsősorban Zámbó Jimmy énekl meg dalaiban a rajongói problémáit, vágyait, vagyis azt a hiányt tölti be, amelyet hívei életükben megtapasztalnak. Povedák István szerint Zámbó Jimmyt elsősorban „a dolgozó emberek, a kétkezi munkások, az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők, azaz az egykori munkásosztály tagjai emelték a szakrális szférába” (112. o.). Úgy gondolja, hogy az énekes hallatlan sikeréhez éppen rajongói társadalmi helyzete vezetett, mivel dalai képesek voltak kiszolgálni ennek a közönségnek az igényeit (kompenzációt nyújtottak életük hiányosságaiért). Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor ezt a társadalmi csoportot „középkultúra”-nak nevezi, és az általuk tisztelt legfontosabb értékeknek a kemény munkát, a közösség szolgálatát és a természetességet tartja. Meghatároznak néhány, a kérdéses társadalmi csoportra jellemző tulajdonságot is: ilyen az egyértelműség, a könnyen fogyasztható szórakozás és az idill. Povedák István olvasatában Jimmy zenei tevékenysége pontosan megfelel ezeknek az igényeknek, ezért válhatott annyira jelentős sztárrá körükben. Alakját rajongói szakrális szférába emelték; gyakran jelenik meg hívei álmaiban, dalai hatására egyes esetekben csodás gyógyulás érhető el, képeit a szentképek posztmodern megfelelőiként alkalmazzák. Zámbó Imre alakjával kapcsolatban a szerző bevezeti a „szekuláris” zárandoklat fogalmát, és ezt a jelzőt azért alkalmazza, hogy hangsúlyozza az eltérést a hagyományos zárandoklattól, hiszen ebben az esetben a kérdéses személy csak rajongói szemében érte el a szakrális státust, így a jelenség némileg eltér a vallási zárandoklatoktól.

A sztárok második kiemelt csoportja a sportolóké, mivel ők is jelentős hatást gyakorolnak a populáris kultúrában. A sport jelentősége abban rejlik a szerző szerint, hogy a funkcionális megközelítés szerint vallásként is értelmezhető, de legalábbis valláspótlékként vagy pszeudovallásként tekintenek rá. Számos olyan jellemzője van, amely a valláshoz teszi hasonlatossá: „Mindkettő erőteljesen ritualizált társadalmi intézmény, amely egyértelmű cselekvési normákat implicál, mindkettő saját időt és teret teremt a homogén időben és térben” (134. o.). A szerző csatlakozik a rituáliskommunikáció-elmélet megközelítéséhez, mivel a sporteseményeket és a sportolókhoz kapcsolódó rajongói viselkedést szimbolikus szempontból vizsgálja. A sportesemény során szimbolikus harc zajlik, a szurkolók szimbolikus jelképeket használnak (mez, a csapat színei, rigmusok), a szurkolói turizmus jelenségét pedig átmeneti rítusként azonosítja. Éppen ezek a jellemzők mutatják, hogy a sport képes befolyásolni a tömegeket, a sportolók pedig azonosulási mintát szolgáltatnak. Ennek szemléltetésére Puskás Ferenc és Simon Tibor focisták alakjait emeli ki, mivel mindketten jelentős hatást gyakoroltak életükben is, és ez a befolyás haláluk után még jelentősebbé vált. Puskás figurája különösen alkalmas a hősök és sztárok kultuszának összekapcsolására, mivel vele kapcsolatban olyan attitűd alakult ki, mint amelyet a szerző a történeti hősökkel kapcsolatban megfigyelt: Puskás a nemzet hőse, egyben annak megtestesülése is.

A harmadik kiemelt csoportot a politikusok alkotják. A szerző közhelyként említi, hogy a kultúra, az oktatás és a gazdaság minden aspektusát áthatja a politika, így a politikusok alakja jelentős szerepet kapott a populáris kultúrában, a „posztmodern folklór”-ban is (156. o.). P. David Marshall gondolatait idézi, aki szerint a populáris kultúra és a politika egyre növekvő egymásra hatásával a politikusok alakjában is egyre hangsúlyosabban jelentek meg azok a tulajdonságok, amelyek egyébként a sztárokra jellemzők. A politikai üzenetek hordozói vezéregyéniségek lesznek, Orbán Viktor alakját is éppen azért emeli ki, mivel ellentmondásos érzelmeket vált ki, de hosszú időn át képes volt támogatói bizalmát fenntartani. Szimbolikus szerepet tölt be, mivel első megjelenése Nagy Imre újratemetéséhez kapcsolódik, és már több mint 20 éve van jelen és gyakorol hatást a populáris kultúrában. Hangsúlyozzák a néppel való kapcsolatát, alakja a posztmodern folklór számos, a szerző által vizsgált formájában megjelenik.

Povedák István könyvének végkövetkeztetése, hogy a történeti hősök kultuszához a leginkább a politikus sztárok körül kiépült kultusz hasonlít. A köztük lévő hasonlóság egyik oka, hogy mindkét típus a közösség érdekeit képviseli, a személyes siker és a közösség boldogulása szorosan egybefonódik. Ugyanakkor a politikusok előszeretettel kapcsolódnak a múlt nagy történeti hőseihez, és bár Orbán Viktor elsősorban politikus sztár, a hozzá kapcsolódó beállítódások (megosztja a közvéleményt, mégis jelentős támogatói bázisa van; személye folklorizálódott; hívei szemében szimbolikus szerepet tölt be) mégis a történeti hősökhöz teszik hasonlónak.

Végezetül választ kapunk a könyv egyik legfontosabb kérdésére is: tekinthetünk-e a sztárkultuszra vallásként? Bár a két jelenség számos közös jellemzővel bír, a szerző több olyan jelenséget azonosít, amely csak a világvallásokban érhető tetten. Ninian Smart a vallások hét dimenziójával kapcsolatos elméletét alkalmazva arra a következtetésre jut, hogy a sztárkultusz átvesz elemeket a hősök kultuszából és a vallás eszköztárából, de teljesen egyik követelményeinek sem felel meg. Könyvének zárómondata jól összefoglalja következtetéseit:

„Ez a fajta sztárkultusz szubkulturális szinten, rajongói közösségekben funkcionálhat vallásként, betölthet a vallásokéhoz hasonló szerepkört, ám összetársadalmi szinten sokkal inkább egyfajta posztmodern kori tudat- és viselkedésformaként határozható meg, semmint népi vallásosságként” (189. o.).

A könyv kevés negatívuma között meg kell említenünk egy formai furcsaságot. A szerző a kötet elején felvet két elméleti megközelítést (Ninian Smart, Joseph Campbell), amely a kutatás bemutatása alapján fő szervezőelvnek tűnik. Ennek ellenére csak a könyv végén, külön alfejezetben mutatja be ezeket részletesen, így kimerítő formában nem épülnek be a mű gondolatmenetébe. Ennek nyilván megvan a maga oka, és a mű mondanivalójának megértését sem befolyásolja. A történeti hősökkel foglalkozó részben az olvasónak hiányérzete támadhat az őket övező kultuszokhoz kapcsolódó példák tekintetében: a mű célját tekintve természetesen éppen elegendő információt kapunk, azonban a nagy hősök kiválóan alkalmasak a kíváncsiság felkeltésére, így e sorok írója szívesen olvasott volna még többet kultuszuk megjelenési formáiról.

A kötet érdemei közé sorolható lendületes, közérthető nyelvezete, amely érdekfeszítő olvasmánnyá teszi. A szakirodalmi háttér is figyelemre méltó: tartalmazza a sztárok irodalmának legfontosabb darabjait, amelyek szinte csak angol nyelven olvashatók; emellett felvonultatja a történelmi hősök és a hőskultusz kapcsolódó műveit is. További előnye, hogy a magyar kultúrakutatás olyan területével foglalkozik, amelyről mindezidáig kevés tanulmány látott napvilágot. Logikus és könnyen követhető gondolatmenetével, egyedi témaválasztásával egy olyan kötetet tarthat kezében az olvasó, amely nemcsak a szakemberek, hanem a laikusok számára is hasznos és érdekfeszítő olvasmány lehet. (*Povedák István Álhősök, hamis istenek? Hős- és sztárkultusz a posztmodern korban. Gerhardus Kiadó, 2011, 254 oldal, 3800 Ft.*)